

भारतीय समाज

UPSC Mains

सामान्य अध्ययन - I
Class Notes

© PRAYAAS EDUCATION
All rights reserved.

Published by

PRAYAAS Education

CTS No, 1262/B, Plot No.594B,
Office 301A, 301, Second Floor,
Starling Plaza, J.M. Road, Pune

+91 7378743031 / +91 7767073031

UPSC MAINS

Indian Society

GENERAL STUDIES - I

(Class Notes)

Year 2025-26

Features of Indian Society Notes

Comprehensive Coverage

- Covers entire Indian Society syllabus (GS Paper I) with structured, topic-wise notes.
  - Includes sociological, cultural, regional, and contemporary aspects with balance between static and dynamic portion
-

PYQ-Based Integration

- Detailed Previous Year Question (PYQ) analysis to identify trends, recurring themes, and high-weightage areas.
  - Helps students focus on what UPSC actually asks, not just theory.
-

Value-Addition Content

- Notes enriched with keywords, thinkers, reports, census data, committees, and case studies to make answers more analytical.
  - Ready-to-use diagrams, flowcharts, and examples for quick recall in exams.
-

Answer-Writing Oriented

- Each topic concludes with exam-oriented conclusions and ready-to-insert phrases.
  - Notes structured in Intro–Body–Conclusion format to directly aid Mains answer writing.
-

Current Affairs Linkages

- Integration of recent schemes, policies, debates, and case studies related to society (e.g., caste, gender, regionalism, secularism).
  - Ensures static + dynamic coverage for a holistic approach.
-

Easy to Revise

- Concise, bullet-point format with highlighted keywords.
  - Designed for last-minute quick revision before Mains.
-

Mentorship Edge

- Prepared under guidance of UPSC mentors with focus on clarity + exam relevance.
  - Includes strategic notes on how to use content effectively in real Mains answers.
-

अनुक्रमणिका

युनिट १ “भारतीय समाजाची प्रमुख वैशिष्ट्ये, भारतातील विविधता”	1
1. भारतीय समाजाची प्रमुख वैशिष्ट्ये	3
2. भारतातील विविधता	22
युनिट २ “भारतीय समाजावर जागतिकीकरणाचे परिणाम”	30
युनिट ३ “महिलांची भूमिका आणि महिला संघटना”	41
1. महिलांची भूमिका	42
2. महिला संघटना (Women’s Organization)	50
युनिट ४ “लोकसंख्या आणि संबंधित समस्या”	57
युनिट ५ “दारिद्र्य आणि विकासात्मक मुद्दे”	69
युनिट ६ “शहरीकरण, त्यांच्या समस्या आणि उपाय”	80
युनिट ७ “सामाजिक सक्षमीकरण, सांप्रदायिकता, प्रादेशिकता आणि धर्मनिरपेक्षता”	88

केंद्रीय लोकसेवा आयोगाचे (UPSC) मागील वर्षांचे प्रश्न

प्रश्न	प्रश्नाचे स्वरूप	मुख्य मागणी
भारतात सांस्कृतिक विविधता आणि सामाजिक-आर्थिक वंचितता/सीमानता (marginalities) यांच्यात उच्च सहसंबंध (correlation) आहे या प्रस्तावाचे गंभीरपणे विश्लेषण करा. (२०२४)	गंभीर विश्लेषण	सांस्कृतिक विविधता आणि सामाजिक-आर्थिक वंचितता/सीमानता यांच्यातील संबंधाचे गंभीरपणे विश्लेषण करा.
समान सामाजिक-आर्थिक समानता असलेल्या जातींमधील आंतरजातीय विवाहांमध्ये काही प्रमाणात वाढ झाली आहे, परंतु आंतरधर्मीय विवाहांबाबत हे फारसे खरे नाही. चर्चा करा. (२०२४)	चर्चा + विश्लेषणात्मक	आंतरजातीय आणि आंतरधर्मीय विवाहांमधील प्रवृत्ती आणि त्यांची कारणे यावर चर्चा करा.
आधुनिक भारतात विवाह ही एक संस्कार म्हणून त्याची महती गमावत आहे असे तुम्हाला वाटते का? (२०२३)	मत-आधारित + विश्लेषणात्मक	आधुनिक भारतात विवाह संस्काराबाबतच्या बदलत्या धारणांवर चर्चा करा.
भारतात जातीय ओळख (caste identity) प्रवाही आणि स्थिर (fluid and static) दोन्ही का आहे? (२०२३)	संकल्पनात्मक + विश्लेषणात्मक	जातीय ओळखीचे दुहेरी स्वरूप (प्रवाही आणि स्थिर) उदाहरणांसह स्पष्ट करा.
'घरून काम' (Work From Home) याचा कौटुंबिक संबंधांवर होणारा परिणाम शोधा आणि त्याचे मूल्यमापन करा. (२०२२)	शोधक + मूल्यांकन	कौटुंबिक गतिशीलता (dynamics) आणि संबंधांवर 'घरून काम' (WFH) च्या परिणामाचे मूल्यांकन करा.
भारतातील आदिवासी समुदायांमधील विविधता लक्षात घेता, त्यांना कोणत्या विशिष्ट संदर्भात एकच श्रेणी मानले पाहिजे? (२०२२)	विश्लेषणात्मक + संदर्भात्मक	आदिवासींना विविधतेमध्येही एकच श्रेणी मानले जाण्याचे संदर्भ स्पष्ट करा.
भारतीय समाजात 'पंथ' (sect) याचे जात, प्रदेश आणि धर्म यांच्या संदर्भात महत्त्व काय आहे याचे विश्लेषण करा. (२०२२)	तुलनात्मक + विश्लेषणात्मक	जात, प्रदेश, धर्म यांच्या तुलनेत पंथाचे महत्त्व विश्लेषण करा.
भारतीय समाज पारंपरिक मूल्यांमध्ये सातत्य कसे राखतो? त्यात होत असलेले बदल नमूद करा. (२०२१)	संकल्पनात्मक + बदल विश्लेषण	सामाजिक मूल्यांमधील सातत्य आणि बदल स्पष्ट करा आणि नमूद करा.
बहुसांस्कृतिक भारतीय समाजाला समजून घेण्यात जात (caste) तिचे महत्त्व गमावले आहे का? तुमच्या उत्तराची उदाहरणांसह सविस्तर चर्चा करा.	संकल्पनात्मक + उदाहरणात्मक	सध्याच्या बहुसांस्कृतिक भारतात जातीच्या उपयुक्ततेवर उदाहरणांसह चर्चा करा.
चालीरीती आणि परंपरा दमन करतात आणि अज्ञानाला प्रोत्साहन देतात. तुम्ही सहमत आहात का? (२०२०)	मत-आधारित + गंभीर	चालीरीती दमन करतात आणि अज्ञानाला प्रोत्साहन देतात की नाही, यावर चर्चा करा.
भारतीय समाजाला त्याच्या संस्कृतीमध्ये अद्वितीय काय बनवते? चर्चा करा. (२०१९)	चर्चा + विश्लेषणात्मक	भारतीय संस्कृतीच्या टिकावासाठी योगदान देणाऱ्या घटकांवर चर्चा करा.
आपल्या देशात सर्वत्र 'मिनी-इंडिया' चे सांस्कृतिक समूह आहेत का? उदाहरणांसह स्पष्ट करा. (२०१९)	शोधक + उदाहरणे	'मिनी-इंडिया' या सांस्कृतिक समूहाच्या कल्पनेवर उदाहरणांसह चर्चा करा.

"जातीव्यवस्था नवीन ओळख आणि संघटनात्मक स्वरूप धारण करत आहे. म्हणून, जातीव्यवस्था नष्ट केली जाऊ शकत नाही." टिप्पणी करा. (२०१८)	टिप्पणी + विश्लेषणात्मक	जातीच्या नवीन स्वरूपांवर आणि तिच्या निर्मूलनाच्या आव्हानांवर टिप्पणी करा.
भारतातील विविधतेच्या संदर्भात, असे म्हणता येईल का की प्रदेश हे राज्यांपेक्षा सांस्कृतिक एकके तयार करतात? तुमच्या दृष्टिकोनासाठी उदाहरणांसह कारणे द्या. (२०१७)	विश्लेषणात्मक + उदाहरणात्मक	प्रदेश हे राज्यांपेक्षा सांस्कृतिक एकके का बनवतात, यावर उदाहरणांसह युक्तिवाद करा.
भारतीय समाजाचे सुरुवातीपासूनच सहिष्णुता आणि प्रेम हे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे, परंतु सध्याही ते महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे. सविस्तर स्पष्ट करा. (२०१७)	विस्तृत वर्णन + ऐतिहासिक सातत्य	सहिष्णुता आणि प्रेमाची ऐतिहासिक आणि सध्याची भूमिका विस्तृतपणे स्पष्ट करा.
भाषिक राज्यांच्या निर्मितीने भारतीय एकतेला बळकटी दिली आहे का? (२०१६)	विश्लेषणात्मक + मूल्यमापन	भारतीय एकतेवर भाषिक राज्यांच्या निर्मितीच्या परिणामाचे विश्लेषण करा.
भारतातील विविधतेच्या कोणत्याही चार सांस्कृतिक घटकांचे वर्णन करा आणि राष्ट्रीय ओळख निर्माण करण्यात त्यांची सापेक्ष भूमिका स्पष्ट करा. (२०१५)	वर्णनात्मक + मूल्यमापनात्मक	चार सांस्कृतिक घटकांचे वर्णन करा आणि राष्ट्रीय ओळखीत त्यांची भूमिका स्पष्ट करा.
जातीच्या विनाशासाठी दलित चळवळींच्या समकालीन कार्यावर वादविवाद करा. (२०१५)	वादविवाद + विश्लेषणात्मक	जातीच्या विनाशासाठी दलित चळवळींच्या भूमिकेवर वादविवाद करा.
संयुक्त कुटुंबाचे जीवनचक्र सामाजिक मूल्यांपेक्षा आर्थिक घटकांवर अवलंबून असते. चर्चा करा.	चर्चा + विश्लेषणात्मक	संयुक्त कुटुंबातील आर्थिक घटकांचे सामाजिक मूल्यांविरुद्धच्या भूमिकेवर चर्चा करा.

"भारत ही मानवी वंशाची पाळणाघरे, मानवी भाषेचे जन्मस्थान, इतिहासाची माता, दंतकथांची आजी आणि परंपरेची पणजी आहे." — मार्क ट्वेन

प्रस्तावना

- 'वसुधैव कुटुंबकम्' (संपूर्ण जग एक कुटुंब आहे) या प्राचीन आदर्शात रुजलेला भारतीय समाज, विविधतेतील एकतेचे प्रतीक म्हणून उभा आहे. तो धर्म, भाषा, संस्कृती आणि परंपरांमध्ये अनेकविधता (pluralism) दर्शवतो, तरीही सामायिक मूल्ये आणि सामूहिक ओळखीच्या (collective identity) मजबूत भावनेने तो एकत्र बांधलेला आहे. विविधता आणि सर्वसमावेशकतेचे हे अद्वितीय मिश्रणच भारतीय समाजाची प्रमुख वैशिष्ट्ये निश्चित करते.
- राष्ट्र उभारणी आणि सामाजिक विकासाच्या संदर्भात भारतीय समाजाची बलस्थाने समजून घेण्यासाठी आणि त्याच्यासमोरील आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी, त्याची प्रमुख वैशिष्ट्ये आणि विविधता समजून घेणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

समाजाचा अर्थ (Meaning of Society)

- **समाज** म्हणजे अशा व्यक्तींचा समूह, जो एक समान भौगोलिक जागा वाटून घेतो, एकमेकांशी संवाद साधतो आणि सामायिक नियम, मूल्ये, चालीरीती व संस्थांनी एकत्र बांधलेला असतो.
- तो (समाज) जगण्याची एक संघटित पद्धत दर्शवतो, जिथे लोक सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी सहकार्य करतात.
- **उदाहरणे:**
  - **भारतीय समाज:** विविध जाती, धर्म आणि भाषा असूनही, तो संवैधानिक मूल्यांखाली (constitutional values) एकत्रित आहे.
  - **ईशान्य भारतातील आदिवासी समाज:** जिथे लोक सामूहिकपणे राहतात आणि पारंपरिक चालीरीतींचे पालन करतात.
  - **ग्रामीण कृषीप्रधान समाज:** जिथे जीवन शेती आणि ग्राम-स्तरीय संस्थांभोवती फिरते.

भारतीय समाजाची उत्क्रांती (Evolution of Indian Society)

- भारतीय समाज ही एक प्राचीन संस्कृती असून, अनेक स्थलांतराच्या लाटा, धार्मिक तत्त्वज्ञाने आणि सांस्कृतिक आंतरक्रियांमुळे त्याची सातत्याने उत्क्रांती झाली आहे.
- ऋग्वैदिक समाज (सुमारे १५०० ईसापूर्व) प्रामुख्याने पशुपालक होता. नंतरच्या वैदिक काळात तो स्थिर कृषी समुदायांमध्ये रूपांतरित झाला, ज्यामुळे **सामाजिक स्तरीकरण** (वर्णव्यवस्था) निर्माण झाले.
- वर्णव्यवस्थेचे हळूहळू जातीव्यवस्थेत (जाती) रूपांतर झाले आणि ती अधिक दृढ झाली; समाजशास्त्रज्ञ **लुई ड्युमॉन्ट** यांनी जातीला भारतीय सामाजिक संरचनेचा मध्यवर्ती भाग असलेली **"शुद्धता आणि**

प्रदूषणाची पदानुक्रमित व्यवस्था" (hierarchical system of purity and pollution) असे संबोधले आहे.

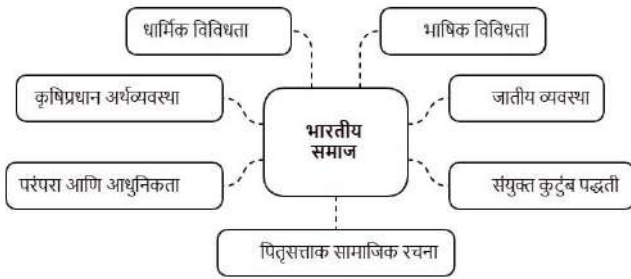
- प्राचीन भारतीय समाजात **नागरी केंद्रांचा** (उदा. हडप्पा, नंतर पाटलीपुत्रसारखी शहरे) आणि विविध **व्यावसायिक गटांचा** उदय झाला, जो उच्च पातळीच्या सामाजिक गुंतागुंतीचे निर्देशक आहे.
- इसवी सन पूर्व ६ व्या शतकात **बौद्ध धर्म आणि जैन धर्मांच्या** आगमनाने **ब्राह्मणी रूढीवादाला** आव्हान दिले आणि समानता, अहिंसा व सामाजिक नैतिकतेला महत्त्व दिले. उदाहरणार्थ, अशोकाच्या धम्मतातून सर्व धर्माप्रती करुणा आणि आदर वाढवला गेला.
- **मध्ययुगीन भारतात भक्ती आणि सुफी चळवळींच्या** माध्यमातून संस्कृतींचे संश्लेषण (synthesis of cultures) झाले, ज्यामुळे सामाजिक सलोखा वाढला आणि जातीय अडथळ्यांना आव्हान दिले गेले (उदा. कबीर, गुरु नानक यांची शिकवण).
- **मुघल काळात समन्वयवादी परंपरांना** बळकटी मिळाली; अकबराचे **'सुलह-ए-कुल'** (सार्वत्रिक सहिष्णुता) धोरण समाजाच्या बहुलवादी दृष्टिकोनाचे (pluralistic vision) प्रतिबिंब होते.
- **वसाहतवादी राजवटीने** (Colonial rule) नवीन संस्था (उदा. रेल्वे, पाश्चात्य शिक्षण, कायदेशीर प्रणाली) आणि आर्थिक संरचना आणल्या, ज्यामुळे पारंपरिक सामाजिक रचना विस्कळीत झाली. **डॉ. बी. आर. आंबेडकरांनी** वसाहतवादी आर्थिक व्यवस्थांमुळे जातीय भेदभावाला (caste oppression) बती मिळाल्याची टीका केली.
- १९ व्या शतकातील **सुधारणा चळवळींनी** (उदा. ब्राह्मो समाज, आर्य समाज, अलिगढ चळवळ) सती, बालविवाह आणि अस्पृश्यता यांसारख्या सामाजिक दुष्कृत्यांना सामोरे जाण्याचा प्रयत्न केला, ज्यामुळे सामाजिक पुनरुत्थानाची (social renaissance) प्रक्रिया सुरू झाली.
- ब्रिटिश धोरणांमुळे, जसे की **आधुनिक शिक्षणाचा परिचय** (मेकॉलेचा मिनिट, १८३५), एक नवा मध्यमवर्ग निर्माण झाला, ज्यामुळे राष्ट्रवादी जाणीव (nationalist consciousness) आणि सामाजिक सुधारणांचा उत्साह वाढला.
- स्वातंत्र्योत्तर काळात, भारतीय संविधानाने न्याय, समानता आणि धर्मनिरपेक्षता यावर आधारित एका आधुनिक, **समतावादी समाजाची** चौकट स्थापित केली. **अनुच्छेद १७ ने अस्पृश्यता नष्ट केली**; ऐतिहासिकदृष्ट्या वंचित समुदायांना वर आणण्यासाठी आरक्षणाचे धोरण स्वीकारले.
- **योगेंद्र सिंह** (भारतीय समाजशास्त्रज्ञ) यांच्या मते, स्वातंत्र्योत्तर भारतीय समाजाने "संरचनात्मक आधुनिकीकरणाच्या" टप्प्यात प्रवेश केला, ज्याची वैशिष्ट्ये औद्योगिकीकरण, शहरीकरण आणि सत्तेचे लोकशाहीकरण ही आहेत.
- **हरित क्रांतीने** (१९६०-७० च्या दशकात) कृषी संबंधांमध्ये परिवर्तन घडवले, काही प्रदेशांमध्ये सरंजामशाही संरचना कमी केल्या, परंतु काही ठिकाणी (उदा. पंजाब, हरियाणा) वर्गभेद वाढवले.
- १९९१ पासून सुरू झालेल्या **उदारीकरणामुळे** जागतिकीकरण, तांत्रिक प्रगती आणि बाजारपेठेवर आधारित आकांक्षामधून सामाजिक बदलाला

अधिक गती मिळाली. उदाहरणार्थ: शहरी मध्यमवर्गाचा विस्तार आणि वाढणारे आंतरसांस्कृतिक आदानप्रदान.

- तथापि, जात आणि पितृसत्ता यांसारख्या पारंपरिक संरचना अजूनही सामाजिक वास्तवाला आकार देत आहेत, जे जातीय राजकारण आणि लिंग-आधारित हिंसाचारात दिसून येते.
- **आंद्रे बेतेई** यांनी नमूद केले आहे की भारतीय समाज "पदानुक्रम आणि समानतेचे" जटिल सहअस्तित्व दर्शवतो, ज्यात संवैधानिक आदर्श पारंपरिक पदानुक्रमांशी सतत संवाद साधत असतात.
- समकालीन काळात, **सामाजिक चळवळी** (उदा. दलित हक्क चळवळ, LGBTQIA+ हक्क, पर्यावरण चळवळी) समावेशकता आणि प्रतिष्ठेसाठी सुरु असलेल्या संघर्षांवर प्रकाश टाकतात.
- **डिजिटल क्रांती** आणि वाढलेली कनेक्टिव्हिटी सामाजिक ओळखींना नव्याने आकार देत आहे, जात आणि प्रदेशापलीकडच्या समुदायांचे नवीन स्वरूप वाढवत आहे (उदा. सोशल मीडिया-आधारित सक्रियता).

भारतीय समाजाची प्रमुख वैशिष्ट्ये (Salient Features of Indian Society)

भारतीय समाजाची वैशिष्ट्ये

भारतीय समाजाची प्रमुख वैशिष्ट्ये (Salient Features of Indian Society)

१. प्रामुख्याने कृषीप्रधान आधार (Predominantly Agrarian Base)

- आजही लोकसंख्येचा मोठा भाग शेती आणि संबंधित व्यवसायांवर अवलंबून आहे; २०२२-२३ च्या आवृत्ती कामगार दल सर्वेक्षणानुसार (PLFS) सुमारे ४५% कार्यबल शेतीत गुंतलेले आहे.
- ग्रामसमुदाय (Village community) हे सामाजिक जीवनाचे केंद्रबिंदू असून, ते स्थानिक ओळख आणि पारंपरिक पद्धतींना आकार देतात.

२. जातिव्यवस्था आणि सामाजिक स्तरीकरण (Caste System and Social Stratification)

- जातिव्यवस्था हे अजूनही एक महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य आहे, जे सामाजिक आंतरक्रिया, विवाह आणि राजकारण यांवर प्रभाव टाकते.
उदाहरण: वैवाहिक जाहिरातींमध्ये अनेकदा जातीच्या पसंतीचा उल्लेख असतो.

- **एम. एन. श्रीनिवास** यांनी "संस्कृतीकरण" (Sanskritization) या संकल्पनेवर प्रकाश टाकला, जिथे खालच्या जाती सामाजिक उतरंडीत (social hierarchy) वर येण्यासाठी उच्च जातींच्या प्रथा अवलंबतात.

३. संयुक्त कुटुंब पद्धती आणि नातेसंबंध (Joint Family System and Kinship Ties)

- शहरी भागात विभक्त कुटुंबांचे (nuclear families) प्रमाण वाढत असले तरी, संयुक्त कुटुंबाचे आदर्श अजूनही टिकून आहेत, विशेषतः ग्रामीण आणि निमशहरी (semi-urban) संदर्भात.
- **उदाहरण:** राजस्थान आणि उत्तर प्रदेशसारख्या राज्यांमध्ये संयुक्त कुटुंबे अजूनही मालमतेचे नियंत्रण करतात आणि सामाजिक सुरक्षा राखतात.

४. धार्मिक बहुलवाद आणि धर्मनिरपेक्षता (Religious Pluralism and Secularism)

- अनेक धर्मांचे (हिंदू धर्म, इस्लाम, ख्रिस्ती धर्म, शीख धर्म, बौद्ध धर्म, जैन धर्म) सहअस्तित्व एक बहुलवादी वातावरण (pluralistic ethos) निर्माण करते.
- **उदाहरण:** दिल्ली आणि अमृतसरसारख्या शहरांमध्ये गुरुद्वारे, मंदिरे, चर्च आणि मशिदींचे सहअस्तित्व.
- भारतीय धर्मनिरपेक्षता "सर्व धर्म समभाव" या संकल्पनेवर आधारित आहे—म्हणजे धर्मांचे कठोर विलगीकरण करण्याऐवजी सर्व धर्मांना समान आदर देणे.

५. सहिष्णुता आणि जुळवून घेण्याचा स्वभाव (Tolerance and Accommodative Spirit)

- भक्ती आणि सुफी चळवळींसारखी ऐतिहासिक उदाहरणे भारताची धार्मिक आणि सांस्कृतिक जुळवून घेण्याची क्षमता दर्शवतात.
- गांधीजींची "सर्वोदय" (सर्वांचे कल्याण) ही संकल्पना याच सर्वसमावेशक भावनेचे प्रतीक होती.

६. सामाजिक एकक म्हणून गाव (Village as a Social Unit)

- ग्रामसमुदाय अनेकदा त्यांच्या स्वतःच्या सामाजिक उतरंडी, चालीरीती आणि वाद निवारण यंत्रणांसह स्वयंपूर्ण एकेके असतात.
- **उदाहरण:** पंचायती राज संस्था पारंपरिक स्थानिक शासन पद्धतींना औपचारिक स्वरूप देतात.

७. कौटुंबिक प्रतिष्ठा आणि सामुदायिक प्रतिष्ठेवर भर (Emphasis on Family Honor and Community Reputation)

- कौटुंबिक प्रतिष्ठा विवाह, शिक्षण आणि करिअरसह अनेक निर्णयांवर परिणाम करते.

- **उदाहरण:** हरियाणा आणि उत्तर प्रदेशच्या काही भागांमध्ये जेव्हा व्यक्ती आंतरजातीय किंवा आंतरसमुदाय विवाह करतात तेव्हा **सन्मानार्थ हत्या (Honor killings)** घडतात.

८. परंपरा आणि आधुनिकता यांचे सहअस्तित्व (Coexistence of Tradition and Modernity)

- शहरीकरण, शिक्षण आणि आर्थिक वाढ यामुळे जीवनशैली आधुनिक झाली आहे, तरीही पारंपरिक मूल्ये टिकून आहेत.
- **उदाहरण:** शहरी तरुण पाश्चात्य फॅशन आणि मूल्ये स्वीकारत असले तरी, कुटुंबातील वडीलधारे अनेकदा **जुळवून घेतलेल्या विवाहाचा (arranged marriages)** आग्रह धरतात.

९. मजबूत सामाजिक संस्था (Strong Social Institutions)

- जातीय परिषदा (उदा. खाप पंचायती), धार्मिक संस्था आणि स्थानिक संघटना व्यक्तीच्या वर्तनावर आणि सामुदायिक जीवनावर आजही प्रभाव टाकतात.
- **उदाहरण:** हरियाणामधील **खाप पंचायती** विवाह आणि सामाजिक आचारसंहिता नियंत्रित करतात.

१०. जुळवून घेण्याची आणि समरूपतेची भावना (Spirit of Accommodation and Syncretism)

- शतकानुशतके, भारताने बाहेरील प्रभाव (पर्शियन, मध्य आशियाई, युरोपीय) शोषून घेतले आणि त्यांना स्थानिक स्वरूपात रूपांतरित केले.
- **उदाहरण:** इंडो-इस्लामिक वास्तुकला (उदा. ताजमहाल), हिंदुस्तानी शास्त्रीय संगीत हे पर्शियन आणि भारतीय परंपरांचे मिश्रण आहे.

११. विविधतेतील एकता (Unity in Diversity) (याचा स्वतंत्रपणे सविस्तर अभ्यास केला जाईल)

- भारतीय समाज धर्म, भाषा, वंश, जात आणि प्रदेश यात प्रचंड विविधता दर्शवतो, तरीही एकतेची भावना राखतो.
- **उदाहरण:** दिवाळी आणि ईद यांसारखे सण देशभरात साजरे केले जातात, ज्यामुळे सामूहिक आपलेपणाची भावना वाढते.
- समाजशास्त्रज्ञ **एन. के. बोस** यांनी विविधतेमध्येही एकता टिकवून ठेवण्यासाठी विधी आणि सणांच्या एकात्मिक भूमिकेवर भर दिला.

भारतीय समाजातील सामाजिक संस्था (Social Institutions in Indian Society)

सामाजिक संस्थांचा अर्थ (Meaning of Social Institutions)

- **सामाजिक संस्था** म्हणजे नियम आणि भूमिकांचे (norms and roles) स्थापित नमुने, जे सामाजिक जीवनातील प्रमुख क्षेत्रांना संघटित करतात.

- त्या स्थिरता प्रदान करतात, वर्तनाचे नियमन करतात आणि समाजीकरण, सुरक्षा आणि मूल्यांचे संक्रमण यांसारख्या आवश्यक सामाजिक गरजा पूर्ण करतात.
- **एमिल दुर्खीम** यांनी म्हटले आहे की या संस्था "**सामाजिक तथ्ये**" (social facts) सारख्या आहेत — त्या व्यक्तींच्या बाहेर अस्तित्वात असतात आणि आपल्या वर्तनावर जोरदार प्रभाव टाकतात.

नातेसंबंध (Kinship)

- नातेसंबंध म्हणजे रक्ताचे संबंध (consanguinity), विवाहामुळे जुळलेले संबंध (affinity) किंवा दत्तक घेण्यामुळे निर्माण होणारे सामाजिक संबंध, जे सामाजिक संघटनेचा आधार बनतात.
- ते सामाजिक ओळख, समूह सदस्यता, वारसा हक्क, उत्तराधिकार आणि वैवाहिक संबंध निश्चित करते.
- **ए. आर. रॅडक्लिफ-ब्राऊन** यांनी नातेसंबंधांना "सामाजिक संबंधांचे जाळे, जे समाजाच्या संरचनेसाठी मूलभूत आहे" असे वर्णन केले आहे.

वैशिष्ट्ये (Characteristics)

- **सामाजिक संरचनेचा आधार (Basis of social structure):** भारतात, नातेसंबंध हे जात, कुटुंब आणि सामुदायिक संघटनांचा आधार बनतात.
- **वंश पद्धती (Descent systems):**
  - भारतीय नातेसंबंध प्रामुख्याने **पितृवंशाचे (patrilineal descent)** अनुसरण करतात, जिथे वंश आणि वारसा हक्क पुरुष परंपरेतून शोधला जातो.
  - **उदाहरण:** बहुतेक हिंदू कुटुंबांमध्ये, मालमत्ता वडिलांकडून मुलाकडे जाते.
  - केरळमधील नायर आणि मेघालयातील खासी यांसारख्या काही गटांमध्ये **मातृवंश (matrilineal descent)** अस्तित्वात आहे.
- **कर्तव्यांचे विस्तारित जाळे (Extended network of obligations):** नातेसंबंधांमध्ये समर्थन, धार्मिक विधींमध्ये सहभाग आणि परस्पर मदतीच्या जबाबदाऱ्या समाविष्ट असतात, विशेषतः विवाह आणि अंत्यसंस्कारांदरम्यान.
- **विवाहाचे नियमन (Regulation of marriage):** हे **बहिर्विवाहाचे (exogamy)** नियम (उदा. हिंदू धर्मात समान गोत्रात

विवाह करण्यास मनाई) आणि अंतर्विवाहाचे (endogamy) नियम (उदा. स्वतःच्या जातीत किंवा समुदायात विवाह करणे) निश्चित करते.

- **निवास पद्धती (Residence patterns):**
  - **पितृस्थानिक निवास (Patrilocal residence)** सर्वात सामान्य आहे — लग्नानंतर पत्नी पतीच्या कुटुंबात येते.
  - **मातृस्थानिक निवास (Matrilocal residence)** (दुर्मिळ) खासी जमातीमध्ये दिसून येते जिथे पती पत्नीच्या कुटुंबासोबत राहतो.
- **कुल (गोत्र) प्रणाली (Clan (gotra) system):** हिंदूमधील नातेसंबंध गट (गोत्रे) कुलांतर्गत विवाहांना प्रतिबंध करतात जेणेकरून अनाचार टाळता येईल आणि आनुवंशिक विविधता टिकून राहील.
- **भावनात्मक आणि आर्थिक आधार (Emotional and economic support):** नातेसंबंधांचे जाळे आजारपण, नोकरी गमावणे किंवा विधवा होणे यांसारख्या संकटांच्या वेळी अनौपचारिक सुरक्षा प्रणाली म्हणून कार्य करते.
- **समाजीकरण आणि मूल्य संक्रमणाचे माध्यम (Agency of socialization and value transmission):**
  - वयस्कर नातेवाईक तरुण पिढ्यांना सांस्कृतिक, नैतिक आणि धार्मिक मूल्ये संक्रमित करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात.
  - **उदाहरण:** आजी-आजोबा मुलांना सण, विधी आणि कौटुंबिक परंपरांबद्दल शिकवतात.

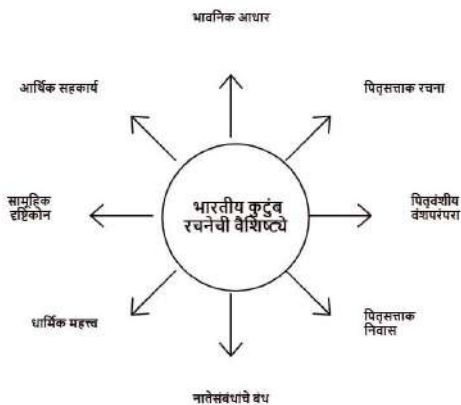
उदाहरण (Example):

- ग्रामीण राजस्थानमध्ये, नातेसंबंध विवाहसंबंध, जमिनीच्या वादांचे निराकरण आणि अगदी पंचायत निर्णय देखील नियंत्रित करतात, ज्यामुळे नातेसंबंधांचे सखोल सामाजिक नियंत्रण दिसून येते.

२. कुटुंब (Family)

कुटुंब ही सर्वात मूलभूत सामाजिक संस्था आहे जी प्रजनन, समाजीकरण, आर्थिक सहकार्य आणि भावनात्मक आधार नियंत्रित करते. विवाह, रक्त किंवा दत्तक संबंधांनी एकत्र आलेला, एकच घरगुती गट तयार करणारा आणि पती, पत्नी, आई, वडील, मुलगा आणि मुलगी अशा भूमिकांमध्ये आंतरक्रिया करणारा व्यक्तींचा समूह म्हणून याची व्याख्या केली जाते.

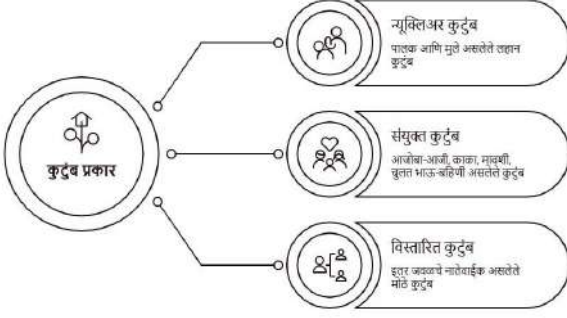
भारतीय समाजातील कुटुंबाची वैशिष्ट्ये (Characteristics of family in Indian society)

- **पितृसत्ताक रचना (Patriarchal structure)**
  - प्रामुख्याने पुरुष-प्रधान कुटुंबे; अधिकार आणि निर्णय घेण्याची शक्ती कुटुंबातील सर्वात वयस्कर पुरुषाच्या हातात एकवटलेली असते.
  - **उदाहरण:** ग्रामीण हरियाणा किंवा राजस्थानमध्ये वडील किंवा आजोबा हे अंतिम अधिकारी म्हणून कार्य करतात.
- **पितृवंशीय वंश आणि वारसा हक्क (Patrilineal descent and inheritance)**
  - वंश आणि वारसा हक्क पुरुषांच्या वंशातून शोधला जातो; मालमत्ता वडिलांकडून मुलाकडे जाते.
  - **उदाहरण:** हिंदू उत्तराधिकार कायद्यातील (Hindu Succession Act) सुधारणा मुलींच्या हक्कांना प्रोत्साहन देतात, परंतु त्यांची अंमलबजावणी विविध ठिकाणी वेगवेगळी दिसून येते.
- **पितृस्थानिक निवास (Patrilocal residence)**
  - विवाहानंतर पत्नी पतीच्या कुटुंबाच्या घरी राहण्यास येते.
  - **उदाहरण:** उत्तर आणि मध्य भारतात हे मोठ्या प्रमाणावर दिसून येते.
- **नातेसंबंधांचे महत्त्व (Importance of kinship ties):** नातेसंबंधांचे जाळे विवाह जुळवणे, सामाजिक सुरक्षा प्रदान करणे आणि वाद सोडवण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावते.
- **धार्मिक आणि धार्मिक विधींचे महत्त्व (Religious and ritual significance):** कुटुंबे धार्मिक कार्यांसाठी, जसे की समारंभ, सण आणि पूर्वज पूजा आयोजित करण्यासाठी केंद्रस्थानी असतात.
- **सामूहिक दृष्टिकोन (Collectivistic orientation)**
  - वैयक्तिक स्वायत्ततेपेक्षा कौटुंबिक सन्मान, समूह उद्दिष्ट्ये आणि परस्परावलंबनावर भर दिला जातो.
  - **उदाहरण:** शिक्षण, करिअर आणि विवाह संबंधित निर्णयांमध्ये अनेकदा संपूर्ण कुटुंबाचा सहभाग असतो.
- **आर्थिक सहकार्य आणि आधार (Economic cooperation and support)**
  - कुटुंब पारंपरिकपणे एक आर्थिक एकक म्हणून कार्य करते जिथे सर्व सदस्य योगदान देतात; हे कृषी आणि लघु उद्योगांतील कुटुंबांमध्ये सामान्य आहे.
  - **उदाहरण:** अनेक मारवाडी किंवा चेडियार व्यावसायिक कुटुंबांमध्ये, व्यवसायाची कामे कुटुंबातील सदस्यांकडून व्यवस्थापित केली जातात.
- **भावनात्मक आधार प्रणाली (Emotional support system):** कुटुंब मुलांना, वृद्ध आणि आजारी सदस्यांना काळजी प्रदान करते, ज्यामुळे आंतर-पिढीतील बंध मजबूत होतात.

कुटुंबाचे प्रकार (Types of family)

कुटुंबाचे विविध प्रकार उलगडणे

अ. संयुक्त कुटुंब (Joint Family)

- **संयुक्त कुटुंब** ही विस्तारित कुटुंबाची एक व्यवस्था आहे, जिथे अनेक पिढ्या एकाच निवासस्थानी एकत्र राहतात, एकाच स्वयंपाकघरात तयार केलेले अन्न खातात आणि संसाधने एकत्र वापरतात.
- **इरावती कर्वे** यांच्या मते, संयुक्त कुटुंबामध्ये असे लोक असतात जे "साधारणपणे एकाच छताखाली राहतात, एकाच चुलीवर शिजवलेले अन्न खातात, मालमत्ता सामायिकपणे धारण करतात आणि सामायिक कौटुंबिक उपासनेत भाग घेतात आणि एकमेकांशी विशिष्ट प्रकारच्या नातेसंबंधाने संबंधित असतात."

वैशिष्ट्ये (Characteristics)

- **सामान्य निवासस्थान आणि स्वयंपाकघर (Common residence and kitchen)**
  - सर्व सदस्य एकत्र राहतात आणि एकाच स्वयंपाकघरात तयार केलेले जेवण एकत्र करतात.
  - **उदाहरण:** चेष्टियार किंवा मारवाडी यांसारख्या व्यापारी समुदायांमध्ये मोठी संयुक्त कुटुंबे आढळतात.
- **मालमत्तेची सामूहिक मालकी (Collective ownership of property)**
  - मालमत्ता आणि उत्पन्न संयुक्तपणे धारण केले जाते, ज्याचे व्यवस्थापन सर्वांत वयस्कर पुरुष सदस्य किंवा "कर्ता" करतो.
- **पितृसत्ताक अधिकार (Patriarchal authority):** कुटुंबाचा प्रमुख (सामान्यतः सर्वांत वयस्कर पुरुष) निर्णय घेण्याचे आणि संसाधनांचे वाटप नियंत्रित करतो.
- **परस्पर आधार आणि सहकार्य (Mutual support and cooperation):** सदस्य जबाबदाऱ्या वाटून घेतात, ज्यात मुले, वृद्ध आणि आजारी नातेवाईकांची काळजी घेणे समाविष्ट आहे.
- **मजबूत नातेसंबंधाचे बंध (Strong kinship bonds):** वैयक्तिक हितसंबंधांपेक्षा नातेसंबंधांवर भर दिला जातो; कुटुंबाची प्रतिष्ठा आणि सन्मानाला महत्त्व दिले जाते.
- **धार्मिक आणि विधींची एकता (Religious and ritual unity):** धार्मिक समारंभ आणि कौटुंबिक विधींमध्ये एकत्रित सहभाग घेतल्याने ऐक्य वाढते.

- **पारंपरिक मूल्यांची सातत्यता (Persistence of traditional values):** हे सांस्कृतिक आणि नैतिक मूल्यांना पिढ्यानपिढ्या संक्रमित करण्याचे माध्यम म्हणून कार्य करते.

फायदे आणि तोटे

फायदे (गुण)	तोटे (अवगुण)
एकत्र उत्पन्न आणि सामायिक संसाधनांद्वारे आर्थिक सुरक्षितता प्रदान करते.	वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि आकांक्षांना दडपते.
संकटाच्या काळात भावनिक आणि सामाजिक आधार देते.	पारंपरिकता टिकवून ठेवण्याची आणि बदलांना विरोध करण्याची प्रवृत्ती दर्शवते.
मुलांमध्ये समाजीकरण आणि मूल्यांचे संक्रमण सुलभ करते.	परावलंबित्व वाढवते आणि पुढाकाराला निरुत्साहित करते.
कुटुंबात वृद्ध आणि दुर्बल व्यक्तींची काळजी घेतली जाते.	मतांमधील भिन्नतेमुळे संघर्ष आणि स्पर्धा निर्माण होतात.
प्रमाणाच्या अर्थव्यवस्थेद्वारे (उदा. सामायिक निवासस्थान, एकत्रित समारंभ) खर्च कमी होतो.	असमान योगदान आणि वापरामुळे आर्थिक अक्षमता निर्माण होऊ शकते.
औपचारिक कल्याणकारी व्यवस्थांच्या अनुपस्थितीत सामाजिक सुरक्षा यंत्रणा म्हणून कार्य करते.	स्त्रियांना अनेकदा दुय्यमत्व आणि स्वातंत्र्याचा अभाव अनुभवावा लागतो.

संयुक्त कुटुंबाचे जीवनचक्र: सामाजिक मूल्यांपेक्षा आर्थिक कारणांनी प्रेरित (Joint Family Life Cycle: Driven by Economics Over Social Values)

- ऐतिहासिकदृष्ट्या, भारतातील संयुक्त कुटुंब प्रामुख्याने आर्थिक एकक म्हणून टिकून राहिले, जे कृषी जमीन आणि सामूहिक श्रम कार्यक्षमतेने व्यवस्थापित करण्यासाठी उपयुक्त होते.
- ग्रामीण भागात, एकत्रित श्रम आणि सामायिक संसाधनांमुळे खर्च कमी झाला आणि उत्पादकता वाढली, ज्यामुळे संयुक्त कुटुंबे आर्थिकदृष्ट्या व्यवहार्य ठरली.
- मालमत्ता सामूहिकपणे व्यवस्थापित केली जात असे; पंजाब आणि उत्तर प्रदेशासारख्या राज्यांमधील मोठ्या जमिनींमुळे **विभाजन टाळण्यासाठी (prevent fragmentation)** संयुक्त कुटुंबात राहण्याला प्राधान्य दिले गेले.
- औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरणामुळे आर्थिक तर्क बदलला, कारण वाढत्या राहणीमानाचा खर्च आणि विविध व्यवसायांमुळे मोठी कुटुंबे कमी व्यवहार्य झाली.
- नोकरी आणि शिक्षणासाठी तरुण सदस्यांचे शहरी भागात स्थलांतर झाल्यामुळे **आर्थिक सोयीसाठी (economic convenience)** विभक्त कुटुंबांची स्थापना झाली.
- **हिंदू उत्तराधिकार (सुधारणा) अधिनियम, २००५ (Hindu Succession (Amendment) Act, 2005)**, ज्याने मुलींना समान वारसा हक्क दिला, त्यामुळे मालमत्तेवरील वैयक्तिक हक्क वाढले, ज्यामुळे संयुक्त कुटुंबांच्या विभाजनाला गती मिळाली.

- व्यवसायातील नफा आणि मालमत्तेवरून होणारे वाद अनेकदा विभाजनास कारणीभूत ठरतात, अगदी मारवाडी आणि चेड्डियार सारख्या पारंपरिक संयुक्त-कुटुंब-आधारित व्यावसायिक समुदायांमध्येही.
- **"कार्यात्मक संयुक्त कुटुंबांचा" (functional joint families)** उदय, जिथे कुटुंबे स्वतंत्र राहतात परंतु विधी आणि मोठ्या कार्यक्रमांसाठी एकत्र येतात, हे केवळ सामाजिक मूल्यांपेक्षा **आर्थिक व्यवहारवादाचे (economic pragmatism)** प्रतिबिंब आहे.
- तरुण पिढ्या सामूहिक जीवनापेक्षा आर्थिक स्वातंत्र्य, करिअरची लवचिकता आणि वैयक्तिक जागेला प्राधान्य देतात, विभक्त कुटुंबांना अधिक कार्यक्षम मानतात.
- **ए. एम. शाह** यांनी नमूद केले की संयुक्त कुटुंबांचे विस्तार किंवा विभाजन मोठ्या प्रमाणात परंपरेप्रती नैतिक वचनबद्धतेऐवजी **आर्थिक टप्प्यांवर** अवलंबून असते.
- सांस्कृतिक कथा भावनिक बंध आणि मूल्यांचे संक्रमण यावर प्रकाश टाकत असल्या तरी, त्या अनेकदा आर्थिकदृष्ट्या प्रेरित विभाजनांना न्याय देण्यासाठी अनुकूल होतात.
- अशाप्रकारे, संयुक्त कुटुंबांचे जीवनचक्र — निर्मितीपासून विघटनापर्यंत — **अपरिवर्तनीय सामाजिक किंवा नैतिक मूल्यांपेक्षा बदलत्या आर्थिक हितसंबंधांद्वारे अधिक मार्गदर्शन केले जाते.**

प्रतिवाद (Counter-Arguments)

- आर्थिक दबावांना न जुमानता, अनेक संयुक्त कुटुंबे प्रामुख्याने **मजबूत भावनिक बंध (strong emotional bonds)** आणि सामायिक सांस्कृतिक मूल्यांमुळे आजही टिकून आहेत, विशेषतः ग्रामीण भारतात.
- वडीलधान्यांचा आदर, कुटुंबाचा सन्मान आणि सामूहिक निर्णय घेणे यांसारखी सामाजिक मूल्ये अनेक कुटुंबांना आर्थिकदृष्ट्या आव्हानात्मक असतानाही संयुक्त कुटुंबांच्या परंपरा जपण्यास प्रवृत्त करतात.
- संकटाच्या परिस्थितीत (उदा. आजारपण, पीक नुकसान, व्यवसायातील तोटा), संयुक्त कुटुंब एक प्रभावी **सामाजिक सुरक्षा जाळे (social security net)** म्हणून कार्य करते, जे त्याचे आर्थिक मूल्यापलीकडील महत्त्व सिद्ध करते.
- अनेक व्यावसायिक कुटुंबांमध्ये (उदा. काही गुजराती व्यापारी समुदाय), केवळ आर्थिक गरज म्हणून नव्हे, तर **सामूहिक सामर्थ्य आणि प्रतिष्ठेचा स्रोत (source of collective strength and reputation)** म्हणून संयुक्त कुटुंब पद्धती जाणीवपूर्वक जपली जाते.

ब. विभक्त कुटुंब (Nuclear Family)

- **विभक्त कुटुंब** हे एक लहान कौटुंबिक एकक आहे, ज्यात पती, पत्नी आणि त्यांची अविवाहित मुले यांचा समावेश असतो, जे इतर

नातेवाईकांपासून वेगळे राहतात.

- **जॉर्ज पीटर मर्डॉक** यांच्या मते, विभक्त कुटुंब म्हणजे "एक सामाजिक गट जो सामान्य निवासस्थान, आर्थिक सहकार्य आणि पुनरुत्पादन (reproduction) यांद्वारे वैशिष्ट्यीकृत आहे, ज्यात दोन्ही लिंगांचे प्रौढ, ज्यापैकी किमान दोन सामाजिकदृष्ट्या मान्यताप्राप्त लैंगिक संबंध राखतात आणि एक किंवा अधिक मुले असतात."
- मुंबई, बेंगळूरु आणि दिल्लीसारख्या महानगरांमध्ये, शहरीकरण, नोकरीची गतिशीलता आणि जागेच्या मर्यादांमुळे विभक्त कुटुंबे आता **प्रमुख कौटुंबिक प्रकार** बनली आहेत.
- **राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षण (NFHS-5)** सूचित करते की विभक्त कुटुंबांच्या संख्येत सातत्याने वाढ होत आहे, विशेषतः मध्यमवर्गीय शहरी लोकसंख्येमध्ये.
- समाजशास्त्रज्ञ **ए. एम. शाह** यांनी यावर प्रकाश टाकला आहे की विभक्त कुटुंबांकडे होणारे हे संक्रमण, पारंपरिक संयुक्त कुटुंबांच्या मूल्यांचा संपूर्ण न्हास नसून, एक **अनुकूलन (adaptation)** आहे.

वैशिष्ट्ये (Characteristics)

- **मर्यादित आकार आणि रचना (Limited size and structure):** यात सामान्यतः केवळ दोन पिढ्या असतात — पालक आणि अवलंबून असलेली मुले.
- **वैयक्तिक स्वायत्तता (Individual autonomy):** संयुक्त कुटुंबांच्या तुलनेत पती-पत्नी आणि मुलांसाठी निर्णय घेण्यामध्ये अधिक स्वातंत्र्य असते.
- **आर्थिक आत्मनिर्भरता (Economic self-sufficiency):** उत्पन्न आणि मालमत्ता सहसा केवळ तात्काळ कुटुंबाद्वारेच व्यवस्थापित केली जाते, विस्तारित नातेवाईकांचे नियंत्रण नसते.
- **निवासस्थानाची स्वायत्तता (Residential independence):** स्वतंत्र निवासस्थान गोपनीयता आणि वैयक्तिक जीवनशैली निवडींना प्रोत्साहन देते.
- **लवचिक भूमिका (Flexible roles):** विशेषतः शहरी सुशिक्षित कुटुंबांमध्ये पती आणि पत्नीमध्ये घरगुती जबाबदाऱ्या अनेकदा अधिक समान रीतीने वाटल्या जातात.
- **कमकुवत नातेसंबंधाचे बंध (Weaker kinship ties):** दैनंदिन जीवन आणि निर्णयांवर विस्तारित नातेवाईकांचा तुलनेने कमी प्रभाव असतो.
- **अधिक गतिशीलता (Greater mobility):** शहरी, औद्योगिक आणि सेवा-आधारित अर्थव्यवस्थांसाठी योग्य, जिथे वारंवार स्थलांतर करावे लागते.

फायदे आणि तोटे

फायदे (गुण)	तोटे (अवगुण)
वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि वैयक्तिक विकासाला प्रोत्साहन देते.	विस्तारित कुटुंबांच्या अनुपस्थितीमुळे संकटाच्या काळात आधार कमी होतो.
विभक्त कुटुंबातील सदस्यांमध्ये भावनिक जवळीक वाढवते.	वृद्धांची असुरक्षितता वाढवते कारण त्यांना कौटुंबिक काळजी मिळत नाही.

लवचिकता आणि जलद निर्णय घेण्याची सोय उपलब्ध करून देते.	मुलांना व्यापक कौटुंबिक मूल्ये आणि परंपरांचा अनुभव कमी मिळू शकतो.
आर्थिक स्वातंत्र्य आणि गोपनीयता संरक्षित राहते.	कार्यरत जोडप्यांमध्ये भावनिक अलगाव आणि उच्च ताण निर्माण करते.
शहरी जीवनशैली आणि आधुनिक कामाच्या पद्धतींशी जुळवून घेणे सोपे होते.	आंतरपिढ्यांचे बंध आणि नात्यांची जाळी कमकुवत होतात.
कौटुंबिक निर्णयांमध्ये महिलांच्या समान सहभागास (पुरोगामी वातावरणात) मदत करते.	बालसंगोपनाचा जास्त खर्च आणि जबाबदारी केवळ पालकांवर येते.

- **पारंपरिक मूल्यांचे दृढीकरण (Reinforcement of traditional values):** सांस्कृतिक नियम, कौटुंबिक सन्मान आणि सामुदायिक चालीरीतींचे पालन करण्यास प्रोत्साहन देते.

उदाहरण (Example):

- भारतातील अनेक गावांमध्ये, जरी विभक्त कुटुंबांची घरे वेगळी असली तरी, जवळ राहणारे विस्तारित नातेवाईक एक मजबूत "आभासी संयुक्त कुटुंब" (virtual joint family) नेटवर्क तयार करतात, ज्यात ते विधी, जेवण आणि कृषी उपक्रमांमध्ये सहभागी होतात.

क. विस्तारित कुटुंबे (Extended Families)

- **विस्तारित कुटुंब** ही एक अशी कुटुंब प्रणाली आहे जी केवळ विभक्त कुटुंबाच्या पलीकडे जाते, यात **आजी-आजोबा, काका, आत्या, चुलत भावंडं आणि काहीवेळा अधिक दूरचे नातेवाईक** यांचा समावेश असतो, मग ते एकत्र राहत असोत वा नसोत.
- यात रक्तसंबंधाने किंवा विवाहाने जोडलेली अनेक विभक्त कुटुंबे असू शकतात, जी जवळचे **सामाजिक, भावनिक आणि कार्यात्मक बंध** राखतात.
- समाजशास्त्रज्ञ **विलियम जे. गुडे** यांच्या मते, विस्तारित कुटुंब हे विशेषतः संक्रमणशील समाजांमध्ये (transitional societies) नातेसंबंधांच्या जबाबदाऱ्या आणि विभक्त कुटुंबाच्या स्वायत्ततेदरम्यान **सेतू (bridge)** म्हणून कार्य करते.

वैशिष्ट्ये (Characteristics)

- **अनेक पिढ्यांचा समावेश (Inclusion of multiple generations):** सामान्यतः यात तीन किंवा अधिक पिढ्या जवळून आंतरक्रिया करतात, जरी त्या एकाच घरात राहत नसतील तरी.
- **मजबूत नातेसंबंधांचे बंध (Strong kinship bonds):** वैयक्तिकतेपेक्षा कौटुंबिक निष्ठा, आधार नेटवर्क आणि सामूहिक ओळखीवर भर दिला जातो.
- **सामाजिक आणि भावनिक सुरक्षा (Social and emotional security):** मुले आणि वृद्ध यांसारख्या असुरक्षित सदस्यांसाठी भावनिक आधार आणि काळजी प्रदान करते.
- **समाजीकरणात भूमिका (Role in socialization):**
  - ज्येष्ठ नातेवाईक अनेकदा मुलांचे मूल्य संक्रमण आणि सांस्कृतिक शिक्षणात सहभागी होतात.
  - **उदाहरण:** अनेक ग्रामीण भागांमध्ये, आजी-आजोबा मुलांचे वर्तन आणि विश्वास घडवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात.
- **लवचिक राहण्याची व्यवस्था (Flexible living arrangements):** सदस्य एकाच घरात राहू शकतात किंवा नसू शकतात; तरीही, ते नियमित संपर्क आणि परस्पर जबाबदाऱ्या राखतात.
- **संकटाच्या वेळी आधार (Support during crises):** आजारपण, बेरोजगारी किंवा सामाजिक आणीबाणीच्या वेळी अनौपचारिक कल्याणकारी प्रणाली (informal welfare system) म्हणून कार्य करते.

'वर्क फ्रॉम होम'चा (Work from Home) कौटुंबिक संबंधांवर परिणाम

सकारात्मक परिणाम (Positive Impact)

- **कुटुंबातील बंध दृढ होतात (Enhanced family bonding)**
  - घरी अधिक वेळ मिळाल्याने पालकांना मुले आणि वडीलधाऱ्यांसोबत अधिक चांगला वेळ घालवता येतो.
  - **उदाहरण:** अनेक तरुण पालकांनी लॉकडाऊनच्या काळात आपल्या मुलांच्या दैनंदिन दिनचर्येतील आणि महत्त्वाच्या टप्प्यांवरील घटनांमध्ये सहभागी होता आल्याचे आणि त्यांना अनुभवता आल्याचे सांगितले आहे.
- **भावनिक आधार सुधारतो (Improved emotional support)**
  - शारीरिक जवळीक कुटुंबातील सदस्यांना तणावपूर्ण काळात भावनिक आधार देण्यास सक्षम करते.
  - एकत्रित जेवण आणि उपक्रम पती-पत्नीमधील संबंध आणि आंतर-पिढीतील बंध (intergenerational ties) मजबूत करतात.
- **लवकर वेळेचे वेळापत्रक सामायिक जबाबदाऱ्या सक्षम करते (Flexible schedules enabling shared responsibilities)**
  - पती-पत्नी घरगुती कामे आणि मुलांची काळजी अधिक चांगल्या प्रकारे वाटून घेऊ शकतात, ज्यामुळे अधिक समतावादी संबंधांना (egalitarian relationships) प्रोत्साहन मिळते.
  - **उदाहरण:** शहरी विभक्त कुटुंबांमध्ये सह-पालकत्व (co-parenting) आणि स्वयंपाकाची जबाबदारी वाटून घेण्याचे प्रमाण वाढले आहे.
- **प्रवासाचा ताण कमी होतो (Reduced commuting stress)**
  - प्रवासासाठी लागणारा जास्त वेळ वाचल्याने थकवा कमी होतो, ज्यामुळे कौटुंबिक संवाद आणि मनोरंजनासाठी ऊर्जा मिळते.
- **वृद्धांची अधिक चांगली काळजी (Stronger elder care)**
  - नोकरदार व्यक्ती वृद्ध पालकांवर अधिक जवळून लक्ष ठेवू शकतात आणि त्यांची काळजी घेऊ शकतात, ज्यामुळे

भाड्याच्या काळजीवाहूंबरील अवलंबित्व कमी होते.

नकारात्मक परिणाम (Negative Impact)

- **कार्य-जीवन सीमा अस्पष्ट होतात (Blurring of work-life boundaries)**
  - काम आणि घरगुती जीवनात स्पष्ट विभाजन नसल्यामुळे संघर्ष आणि वाढलेला ताण निर्माण होतो.
  - **उदाहरण:** व्यावसायिक व्यक्ती कौटुंबिक वेळेत किंवा जेवतानाही फोनवर बोलत राहतात, ज्यामुळे नाराजी निर्माण होते.
- **वैयक्तिक जागा कमी होते (Reduced personal space)**
  - खाजगी वेळेच्या अभावामुळे पती-पत्नी किंवा पालक आणि मुलांमध्ये सततची उपस्थिती घर्षण निर्माण करू शकते.
- **घरगुती कामात लैंगिक असंतुलन (Gender imbalance in household work)**
  - महिलांना 'वर्क फ्रॉम होम' करत असतानाही घरगुती कामाचा असमान भार सहन करावा लागतो, ज्यामुळे पितृसत्ताक पद्धती दृढ होतात.
  - **उदाहरण:** कोविड-१९ दरम्यानच्या अहवालांमध्ये असे दिसून आले की अनेक महिलांना कार्यालयीन मुदती आणि कौटुंबिक कर्तव्ये यांच्यात संतुलन राखण्यासाठी संघर्ष करावा लागला.
- **वाढलेला डिजिटल थकवा संबंधांवर परिणाम करतो (Increased digital fatigue affecting relationships)**
  - शारीरिक जवळीक असूनही, जास्त स्क्रीन टाइममुळे अर्थपूर्ण ऑफलाईन कौटुंबिक संवाद कमी होऊ शकतो.
- **आर्थिक तणावाचा फैलाव (Economic stress spillover)**
  - नोकरीची असुरक्षितता किंवा घरी जास्त कामाचा ताण चिडचिडेपणा आणि कुटुंबातील सदस्यांशी ताणलेले संबंध निर्माण करू शकतो.

समकालीन समाजात कुटुंबाची बदलती स्वरूपे (Changing Forms of Family in Contemporary Society)

आजच्या भारतीय समाजात कुटुंब संस्थेमध्ये अनेक बदल दिसून येत आहेत. शहरीकरण, जागतिकीकरण, शिक्षण आणि बदलत्या सामाजिक दृष्टिकोनामुळे पारंपरिक कौटुंबिक संरचनांमध्ये विविधता येत आहे.

- **विभक्त कुटुंबांचा उदय (Rise of nuclear families)**
  - वाढते शहरीकरण, नोकरीसाठी स्थलांतर आणि उच्च शिक्षणामुळे विभक्त कुटुंबांना प्राधान्य दिले जात आहे.
  - **उदाहरण:** २०११ च्या जनगणनेनुसार, बेंगळुरू आणि मुंबईसारख्या महानगरांमध्ये आता ५०% पेक्षा जास्त कुटुंबे विभक्त आहेत.
- **एकल पालक कुटुंबांचा उदय (Emergence of single-parent families)**

- वाढत्या घटस्फोटाचे प्रमाण, वैधव्य किंवा वैयक्तिक निवड (उदा. दत्तक घेणे किंवा सहाय्यक प्रजनन तंत्रज्ञानाद्वारे एकल मातृत्व) यामुळे एकल पालक कुटुंबांची संख्या वाढत आहे.
- **उदाहरण:** शहरी मध्यमवर्गीय महिला एकल पालक म्हणून दत्तक घेण्याचा पर्याय निवडत आहेत.
- **लिव्ह-इन रिलेशनशिपमध्ये वाढ (Increase in live-in relationships)**
  - तरुणांमधील बदललेले सामाजिक दृष्टिकोन, कायदेशीर मान्यता (उदा. लिव्ह-इन भागीदारांच्या हक्कांना सर्वोच्च न्यायालयाचे समर्थन) आणि आर्थिक स्वातंत्र्यामुळे या प्रकारच्या संबंधांना प्रोत्साहन मिळाले आहे.
  - **उदाहरण:** दिल्ली आणि पुणे यांसारख्या महानगरांमध्ये याचे प्रमाण जास्त आहे.
- **अपत्यहीन कुटुंबांची वाढ (DINK - Double Income, No Kids) (Rise of childless families)**
  - करिअरच्या आकांक्षा, आर्थिक प्राधान्ये आणि जीवनशैलीच्या निवडी काही जोडप्यांना अपत्यहीन राहण्यास प्रवृत्त करतात.
  - **उदाहरण:** अनेक दुहेरी उत्पन्न असलेले शहरी जोडपे करिअर आणि प्रवासावर लक्ष केंद्रित करणे पसंत करतात.
- **मिश्र किंवा पुनर्निर्मित कुटुंबे (Blended or reconstituted families)**
  - मागील विवाहातील मुलांसह पुनर्विवाहानंतर तयार होणारी कुटुंबे.
  - **उदाहरण:** घटस्फोट आणि पुनर्विवाहाला वाढत्या स्वीकारामुळे शहरी संदर्भात हे अधिकाधिक सामान्य होत आहे.
- **विखुरलेल्या स्वरूपात विस्तारित कुटुंबे (Extended families in dispersed form)**
  - सदस्य वेगळे राहत असले तरी, ते वारंवारच्या आंतरक्रिया आणि सामायिक विधींद्वारे मजबूत कार्यात्मक बंध राखतात.
  - **उदाहरण:** 'आभासी संयुक्त कुटुंबे' (Virtual joint families) जिथे कुटुंबे वेगवेगळ्या शहरांमध्ये राहत असली तरी सण, लग्न आणि संकटांच्या वेळी एकत्र येतात.
- **समलैंगिक कुटुंबे (Same-sex families)**
  - २०१८ मध्ये कलम ३७७ रद्द केल्यामुळे मिळालेल्या सामाजिक स्वीकारामुळे LGBTQIA+ समुदायांमध्ये नवीन कौटुंबिक संरचना उदयास येत आहेत.
  - **उदाहरण:** शहरी केंद्रांमध्ये समलैंगिक जोडपी मुले दत्तक घेत आहेत किंवा एकत्र कुटुंब वाढवत आहेत.
- **मातृस्थानिक आणि मातृवंशीय व्यवस्था (Matrilocal and matrilineal arrangements)**
  - दुर्मिळ असले तरी, मेघालयातील खासी आणि केरळमधील नायर यांसारखे समुदाय मातृवंश परंपरा अजूनही पाळतात, जे

कुटुंबांच्या प्रकारांमधील प्रादेशिक विविधता दर्शवते.

- **आंतरराष्ट्रीय कुटुंबे (Transnational families)**
  - वेगवेगळ्या देशांमध्ये पसरलेली कुटुंबे, परंतु परदेशी चलन (remittances), भावनिक बंध आणि नियमित भेटीद्वारे जोडलेली असतात.
  - **उदाहरण:** परदेशात स्थायिक झालेले भारतीय (NRIs) वारंवार भेटी आणि व्हर्च्युअल कॉल्सद्वारे भारतातील वृद्ध पालकांशी जवळचे संबंध राखतात.

२. विवाह (Marriage)

विवाह एक सामाजिक संस्था (Marriage as a Social Institution)

- **विवाह** हे व्यक्तींमधील सामाजिक आणि कायदेशीररित्या मान्यताप्राप्त मिलन आहे, जे त्यांच्यात, त्यांच्या मुलांमध्ये आणि त्यांच्या नातेवाईकांमध्ये हक्क आणि जबाबदाऱ्या स्थापित करते.
- हे लैंगिक वर्तनाचे नियमन करणे, संततीला कायदेशीर मान्यता देणे आणि गटबंधन (alliance building) द्वारे सामाजिक स्थिरता सुनिश्चित करण्याचे कार्य करते.
- भारतात, विवाह केवळ एक करार मानला जात नाही, तर तो एक **पवित्र कर्तव्य (संस्कार)** म्हणून पाहिला जातो, जो धार्मिक आणि सांस्कृतिक मूल्यांशी खोलवर जोडलेला आहे.

विवाहाचे प्रकार (Types of Marriage)

- **एकपत्नीत्व (Monogamy)**
  - एका वेळी एका पुरुषाचा एका स्त्रीशी विवाह.
  - हा जागतिक स्तरावर सर्वात सामान्य प्रकार आहे आणि भारतातही तो कायदेशीररित्या बंधनकारक आहे (विशिष्ट वैयक्तिक कायद्यांखालील अपवाद वगळता).
- **बहुपत्नीत्व (Polygyny)**
  - एका पुरुषाचा एकाच वेळी अनेक स्त्रियांशी विवाह.
  - ऐतिहासिकदृष्ट्या काही हिंदू राजघराण्यांमध्ये याचा सराव केला जात होता आणि इस्लामिक वैयक्तिक कायद्यांतर्गत (चार पत्नीपर्यंत) याला परवानगी आहे.
- **बहुपतित्व (Polyandry)**
  - एका स्त्रीचा एकाच वेळी अनेक पुरुषांशी विवाह.
  - हा दुर्मिळ प्रकार आहे, परंतु निलगिरीच्या **तोडा (Todas)** आणि काही हिमालयीन आदिवासी जमातींमध्ये (उदा. हिमाचल प्रदेशच्या काही भागांमध्ये) याचा सराव केला जातो.
- **अंतर्विवाह (Endogamy)**
  - सामाजिक सीमा टिकवून ठेवण्यासाठी विशिष्ट जात, समुदाय किंवा सामाजिक गटात विवाह करणे.
  - शुद्धता आणि सामाजिक दर्जा टिकवण्यासाठी भारतीय जातीय गटांमध्ये हे सामान्य आहे.
- **बहिर्विवाह (Exogamy)**
  - परिभाषित सामाजिक गटाबाहेर विवाह करणे, जसे की हिंदूंमधील

गोत्र बहिर्विवाह, जिथे समान गोत्रात विवाह करण्यास मनाई आहे.

- **क्रॉस-कझिन (आत्येबहिणी/मामेबहिणी) आणि पॅरलल-कझिन (चुलतबहिणी/मावस-पायभाव) विवाह (Cross-cousin and parallel-cousin marriages)**
  - काही दक्षिण भारतीय समुदायांमध्ये यांना प्राधान्य दिले जाते (उदा. तामिळनाडूमध्ये क्रॉस-कझिन विवाहांना परवानगी आहे).
  - पॅरलल-कझिन विवाह कमी सामान्य आहेत आणि बहुतेक भारतीय समाजांमध्ये सहसा टाळले जातात.

विवाहाचे महत्त्व (Significance of Marriage)

- **सामाजिक स्थिरता आणि सुव्यवस्था (Social Stability and Order)**
  - विवाह लैंगिक संबंध आणि प्रजननाला कायदेशीर मान्यता देतो, ज्यामुळे संततीला जन्म देण्याकरिता आणि त्यांचे संगोपन करण्यासाठी एक सामाजिकदृष्ट्या स्वीकारार्ह चौकट मिळते.
  - हे कुटुंबांमध्ये वारसा हक्क, उत्तराधिकार आणि मालमत्ता हक्कांचे नियमन करण्यास मदत करते.
- **गटबंधन निर्मिती (Alliance Formation)**
  - कुटुंबांमध्ये, कुळांमध्ये, जातींमध्ये किंवा समुदायांमध्ये गटबंधन निर्माण करण्याचे एक साधन म्हणून कार्य करते, ज्यामुळे सामाजिक जाळे आणि सहकार्य मजबूत होते.
  - **उदाहरण:** जुळवून आणलेले विवाह (arranged marriages) अनेकदा जात आणि समुदाय एकीकरणाला बळकटी देतात.
- **समाजीकरण आणि सांस्कृतिक संक्रमण (Socialization and Cultural Transmission):** विवाह कौटुंबिक एककाचा आधार बनतो, जे मुलांसाठी समाजीकरणाचे प्राथमिक माध्यम आहे, ज्यामुळे त्यांना सांस्कृतिक मूल्ये, नियम आणि परंपरा प्राप्त होतात.
- **आर्थिक सहकार्य (Economic Cooperation):** विवाह दोन आर्थिक एककांना एकत्र आणतो, ज्यामुळे संसाधनांची वाटणी, श्रम विभाजन आणि संपत्ती जमा करण्यात सहकार्य वाढते.
- **भावनिक आणि मानसिक आधार (Emotional and Psychological Support):** हे पती-पत्नी आणि त्यांच्या विस्तारित कुटुंबातील सदस्यांना सहवास, भावनिक सुरक्षा आणि परस्पर आधार प्रदान करते.
- **धार्मिक आणि विधींचे महत्त्व (Religious and Ritual Importance):** भारतीय समाजात, विवाह हा एक पवित्र संस्कार (संक्रमण) आहे, जो अनेकदा प्रमुख जीवन संक्रमणांना चिन्हांकित करतो आणि धार्मिक ओळख मजबूत करतो.

आधुनिक काळात विवाहाचे बदलणारे नमुने (Evolving Patterns of Marriage in Modern Times)

उलरिच बेक यांच्या मते, आधुनिक समाजातील विवाह "चर्चेतून" आणि "वैयक्तिकरित्या" ठरवले जातात, ज्यामुळे सामाजिक जबाबदारीपेक्षा वैयक्तिक

पूर्ततेवर भर दिला जातो. भारतीय विवाहाचे नमुने चिरस्थायी परंपरा आणि वेगवान आधुनिकीकरण यांचा मिलाफ दर्शवतात, ज्यामुळे संकरित (hybrid) स्वरूपे तयार होत आहेत. हे बदल खालीलप्रमाणे पाहिले जाऊ शकतात:

- **जुळवून आणलेल्या (Arranged) विवाहाकडून प्रेमविवाहाकडे (Love Marriages) बदल (Shift from arranged to love marriages)**
  - विशेषतः शहरी, सुशिक्षित तरुणांमध्ये वैयक्तिक निवडीवर आधारित विवाहांना वाढती स्वीकृती मिळत आहे.
  - **उदाहरण:** सर्वेक्षणानुसार महानगरांमध्ये आता सुमारे ३०-४०% विवाह प्रेमविवाह आहेत, जे मागील दशकांपेक्षा लक्षणीय वाढ दर्शवते.
- **आंतरजातीय आणि आंतरधर्मीय विवाहांची वाढ (Increase in inter-caste and inter-religious marriages)**
  - वाढती सामाजिक गतिशीलता (social mobility) आणि शहरीकरणामुळे आंतर-सांस्कृतिक विवाहांची शक्यता वाढत आहे, जरी ते अजूनही मर्यादित आहेत आणि काहीवेळा त्यांना सामाजिक विरोध सहन करावा लागतो.
  - **विशेष विवाह कायद्यांतर्गत (Special Marriage Act)** मिळणारे कायदेशीर संरक्षण अशा विवाहांना प्रोत्साहन देते.
- **लिव्ह-इन रिलेशनशिपमध्ये वाढ (Rise of live-in relationships)**
  - औपचारिक विवाहाशिवाय एकत्र राहण्याची (cohabitation) संकल्पना तरुण प्रौढांमध्ये वाढत आहे, ज्यामुळे पारंपरिक नियमांना आव्हान मिळत आहे.
  - सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयांनी लिव्ह-इन भागीदारांच्या हक्कांना दुजोरा दिला आहे, ज्यामुळे या संबंधांना कायदेशीर मान्यता मिळाली आहे.
- **विवाहासाठी विलंब आणि घटलेले प्रजनन दर (Delayed marriages and lower fertility rates)**
  - उच्च शिक्षण आणि करिअरला प्राधान्य दिल्यामुळे अनेकजण विवाह आणि संततीचा निर्णय पुढे ढकलतात.
  - भारतात विवाहाचे सरासरी वय वाढले आहे आणि **एकूण प्रजनन दरात (Total Fertility Rate - TFR)** घट झाली आहे, यावरून हे दिसून येते.
- **घटस्फोट आणि पुनर्विवाहामध्ये वाढ (Increase in divorce and remarriage)**
  - पश्चिमी देशांच्या तुलनेत अजूनही कमी असले तरी, घटस्फोटाचे प्रमाण वाढत आहे, जे वैवाहिक समाधान आणि वैयक्तिक स्वायत्ततेबाबतच्या बदलत्या दृष्टिकोनाचे प्रतिबिंब आहे.
  - दोन्ही लिंगांसाठी पुनर्विवाहाला जास्त सामाजिक स्वीकृती मिळत आहे, जरी अनेक ठिकाणी स्त्रियांना अजूनही सामाजिक कलंक सहन करावा लागतो.
- **विवाहात बदलत्या लिंग भूमिका (Changing gender roles within marriage)**

- विशेषतः शहरी भागांमध्ये, निर्णय घेणे, घरगुती कामे आणि मुलांची काळजी वाटून घेण्यावर आधारित समतावादी (egalitarian) संबंधांकडे कल दिसून येत आहे.

- **उदाहरण:** दुहेरी करिअर असलेल्या जोडप्यांमध्ये पारंपरिक भूमिकांबाबतची चर्चा वाढली आहे.

- **वर-वधू निवड प्रक्रियेवर तंत्रज्ञानाचा प्रभाव (Technological impact on matchmaking)**

- ऑनलाइन वैवाहिक साइट्स आणि ॲप्सने जोडीदार शोधण्याच्या पद्धतीत क्रांती घडवून आणली आहे, ज्यामुळे पारंपरिक सामाजिक नेटवर्कच्या पलीकडे निवडीचे पर्याय वाढले आहेत.

- **विवाहावर परिणाम करणारे कायदेशीर आणि धोरणात्मक सुधारणा (Legal and policy reforms affecting marriage)**

- वैयक्तिक कायद्यांमधील सुधारणा (उदा. **मुस्लिम महिला संरक्षण कायदा**) आणि समलैंगिक संबंधांना मिळालेली मान्यता विवाहाच्या नियमांना नव्याने आकार देत आहेत.

समलैंगिक विवाहाचे कायदेशीरकरण (Legalising Same-Sex Marriage)

पार्श्वभूमी (Background)

- भारताने २०१८ मध्ये नवतेज सिंग जोहर विरुद्ध भारत सरकार (Navtej Singh Johar vs. Union of India) या खटल्याद्वारे समलैंगिक संबंधांना गुन्हेगारीमुक्त केले, ज्यामुळे **एलजीबीटीक्यूआयए+ (LGBTQIA+)** हक्कांना पुष्टी मिळाली.
- तथापि, भारतात अजूनही कोणत्याही वैयक्तिक किंवा दिवाणी कायद्यांतर्गत समलैंगिक विवाहाला कायदेशीर मान्यता मिळालेली नाही.
- समानता, प्रतिष्ठा आणि सामाजिक स्वीकृतीसाठी कार्यकर्ते समलैंगिक विवाहाला कायदेशीर मान्यता देण्याची मागणी वाढवत आहेत.

समर्थनार्थ युक्तिवाद (Arguments in Favor)

- **समानता आणि भेदभाव नसणे (Equality and non-discrimination)**
  - कायदेशीर मान्यता विवाह, वारसा हक्क, दत्तक घेणे, कर आकारणी आणि आरोग्यसेवेत समान हक्क सुनिश्चित करते.
  - संविधानातील **समानतेची तत्त्वे (अनुच्छेद १४)**, **भेदभाव नसणे (अनुच्छेद १५)** आणि **वैयक्तिक स्वातंत्र्य (अनुच्छेद २१)** यांना बळकटी देते.
- **सामाजिक स्वीकृती आणि प्रतिष्ठा (Social acceptance and dignity)**
  - विवाह कायदेशीर केल्याने सामाजिक कलंक कमी होतो आणि एलजीबीटीक्यूआयए+ व्यक्ती आणि कुटुंबांचा सामाजिक समावेश (social inclusion) वाढतो.

- **मानसिक आणि भावनिक लाभ (Psychological and emotional benefits)**
  - समलैंगिक जोडप्यांना कायदेशीर सुरक्षा आणि भावनिक मान्यता प्रदान करते, ज्यामुळे मानसिक आरोग्य आणि कल्याण सुधारते.
- **आंतरराष्ट्रीय दृष्टांत (International precedence)**
  - अमेरिका, कॅनडा आणि युरोपातील अनेक देशांनी समलैंगिक विवाहाला कायदेशीर मान्यता दिली आहे, जे जागतिक मानवाधिकार नियमांचे (global human rights norms) प्रतिबिंब आहे.

विरोधार्थ युक्तिवाद (आव्हाने) (Arguments Against (Challenges))

- **सांस्कृतिक आणि धार्मिक विरोध (Cultural and religious opposition)**
  - अनेकजण विवाहाला धार्मिक आणि पारंपरिक विश्वासांवर आधारित पुरुष आणि स्त्री यांच्यातील मिलन मानतात.
  - काही धार्मिक गट विवाह नियमांच्या पुनर्व्याख्येला तीव्र विरोध करतात.
- **कायदेशीर आणि सामाजिक गुंतागुंत (Legal and social complexities)**
  - भारतातील विवाह नियंत्रित करणारे वैयक्तिक कायदे धर्म-विशिष्ट आहेत, ज्यामुळे एकसमान कायदेशीर मान्यता गुंतागुंतीची होते.
  - दत्तक हक्क, सरोगसी (surrogacy) आणि पालकत्वाची मान्यता याबाबत चिंता अजूनही वादग्रस्त आहेत.
- **सामाजिक तयारी (Societal readiness)**
  - सामाजिक दृष्टिकोन, विशेषतः ग्रामीण आणि पुराणमतवादी (conservative) भागांमध्ये, समलैंगिक विवाहांना स्वीकारण्यास विरोध दर्शवू शकतो.

सध्याची कायदेशीर स्थिती आणि पुढील मार्ग (Current Legal Status and Way Forward)

- **विशेष विवाह अधिनियम, १९५४ (Special Marriage Act (SMA) of 1954)**, जो आंतरधर्मीय विवाहांना परवानगी देतो, तो सध्या समलैंगिक संबंधांना मान्यता देत नाही.
- समलैंगिक विवाहाला कायदेशीर मान्यता मिळावी यासाठी सर्वोच्च न्यायालयात अनेक याचिका प्रलंबित आहेत.
- सामाजिक स्वीकृती सुलभ करण्यासाठी प्रगतीशील कायदे आणि धोरणे, तसेच जागरूकता मोहिमा आवश्यक आहेत.
- समलैंगिक विवाहाला कायदेशीर मान्यता देणे हे भारताच्या मानवाधिकार आणि संवैधानिक मूल्यांच्या वचनबद्धतेशी सुसंगत आहे.

आंतरधर्मीय आणि आंतरजातीय विवाह (Interfaith and Intercaste Marriages)

व्याख्या (Definitions)

- **आंतरधर्मीय विवाह (Interfaith Marriage)**
  - वेगवेगळ्या धार्मिक समुदायांमधील भागीदारांमधील विवाह.
  - हा मुख्यत्वे विशेष विवाह अधिनियम, १९५४ (Special Marriage Act, 1954) द्वारे नियंत्रित होतो, जो धार्मिक रूपांतरणाशिवाय दिवाणी विवाहांना परवानगी देतो.
- **आंतरजातीय विवाह (Intercaste Marriage)**
  - एकाच धर्मातील किंवा वेगवेगळ्या धर्मांमधील भिन्न जातीय गटांमधील भागीदारांमधील विवाह.
  - पारंपरिक जातीय उतरंडी आणि अंतर्विवाहाच्या (endogamous) नियमांना आव्हान देणारा म्हणून याकडे अधिकाधिक पाहिले जात आहे.

महत्त्व (Significance)

- **सामाजिक एकात्मता आणि बहुलवाद (Social integration and pluralism)**
  - धार्मिक आणि जातीय दरी कमी करून जातीय सलोख्याला प्रोत्साहन देतात.
  - आंतरवैयक्तिक समजूतदारपणा वाढवून सामाजिक पूर्वग्रह आणि रूढी कमी करण्यास मदत करतात.
- **पारंपरिक नियमांना आव्हान (Challenge to traditional norms)**
  - जात आणि धार्मिक अडथळे मोडून काढतात, ज्यामुळे अंतर्विवाह आणि कठोर सामाजिक स्तरीकरणाला (social stratification) आव्हान मिळते.
  - समानता आणि आधुनिकीकरणाच्या दिशेने एक प्रगतीशील पाऊल म्हणून याकडे पाहिले जाते.
- **कायदेशीर संरक्षण आणि प्रोत्साहन (Legal protection and incentives)**
  - विशेष विवाह अधिनियम धार्मिक रूपांतरणाची आवश्यकता नसतानाही हक्कांचे संरक्षण करतो.
  - काही राज्ये (उदा. केरळ, महाराष्ट्र) सामाजिक सुधारणांना प्रोत्साहन देण्यासाठी आंतरजातीय जोडप्यांना आर्थिक प्रोत्साहन देतात.

आव्हाने (Challenges)

- **सामाजिक कलंक आणि कौटुंबिक विरोध (Social stigma and family opposition)**
  - आंतरधर्मीय आणि आंतरजातीय जोडप्यांना अनेकदा विरोध, बहिष्करण किंवा अगदी हिंसेचा सामना करावा लागतो.
  - विशेषतः ग्रामीण भागात सन्मानार्थ हत्या (Honor killings) आणि सामाजिक बहिष्काराच्या घटना नोंदवल्या

गेल्या आहेत.

- **धार्मिक आणि सांस्कृतिक संघर्ष (Religious and cultural conflicts):** विधी, बाल संगोपन आणि संततीच्या धार्मिक ओळखीवरून संघर्ष निर्माण होऊ शकतात.
- **कायदेशीर अडथळे आणि प्रक्रियात्मक गुंतागुंत (Legal hurdles and procedural complexities):** नोकरशाहीतील विलंब आणि छळवणूक कधीकधी विशेष विवाह अधिनियमांतर्गत नोंदणीला अडथळा आणतात.
- **लैंगिक परिणाम (Gendered impacts):** खालच्या जातींमधील किंवा अल्पसंख्याक धर्मातील महिलांना अनेकदा सामाजिक प्रतिक्रियेचा (social backlash) मोठा फटका सहन करावा लागतो.

भारतीय समाजात 'विवाह' एक पवित्र संस्कार (सॅक्रेमेंट) म्हणून आपले महत्त्व गमावत आहे का?

पवित्रतेत घट दर्शवणारे युक्तिवाद (Arguments Indicating Decline in Sacredness)

- **घटस्फोटाच्या दरात वाढ आणि वैवाहिक कलह (Rising divorce rates and marital discord)**
  - शहरी आणि निमशहरी भारतातील विभक्तता (separation) आणि घटस्फोटाच्या वाढत्या घटना विवाह हा आयुष्यभराचा पवित्र बंध आहे या संकल्पनेतील बदलांना सूचित करतात.
  - **उदाहरण:** राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षण (NFHS) च्या आकडेवारीनुसार, सुशिक्षित आणि नोकरदार लोकसंख्येमध्ये घटस्फोटाच्या दरात हळू पण स्थिर वाढ दिसून येते.
- **प्रेमविवाह आणि आंतरजातीय/आंतरधर्मीय विवाहांची वाढ (Growth of love marriages and inter-caste/inter-religious unions)**
  - वैयक्तिक निवडीसाठी हे सकारात्मक असले तरी, काहीवेळा हे विवाह पारंपरिक विधींना आणि विवाह एक संस्कार म्हणून कुटुंबाकडून मिळणाऱ्या मान्यतेला आव्हान देतात.
  - **उदाहरण:** आंतरधर्मीय विवाह अनेकदा विस्तृत धार्मिक समारंभांना फाटा देतात आणि कायदेशीर नोंदणीवर अधिक लक्ष केंद्रित करतात.
- **बदलत्या लिंग भूमिका आणि व्यक्तिवाद (Changing gender roles and individualism)**
  - वैयक्तिक पूर्तता, करिअर आणि वैयक्तिक हक्कांवर वाढत्या लक्षामुळे विवाह सामूहिक धार्मिक कर्तव्याकडून वैयक्तिक कराराकडे सरकला आहे.
  - महिलांच्या आर्थिक स्वातंत्र्यामुळे पितृसत्ताक वैवाहिक नियमांवर प्रश्न विचारणे आणि वैवाहिक संबंधांमधील विघटनाला सहन करणे शक्य झाले आहे.

- **लिव्ह-इन रिलेशनशिपचे वाढते प्रमाण आणि विवाहासाठी विलंब (Prevalence of live-in relationships and delayed marriages)**

- औपचारिक विवाहाशिवाय एकत्र राहण्याला वाढती स्वीकृती पारंपरिक संस्कारिक संकल्पनांना आव्हान देते.
- शिक्षण आणि करिअरसाठी विवाहाला उशीर केल्याने पारंपरिक संस्कारांचे सोहळेही लांबणीवर पडतात.

पवित्रतेचे सातत्य दर्शवणारे युक्तिवाद (Arguments Supporting Continuity of Sacredness)

- **खोलवर रुजलेले सांस्कृतिक आणि धार्मिक महत्त्व कायम आहे (Deep-rooted cultural and religious significance persists)**
  - बहुसंख्य लोक आजही विवाहाला एक पवित्र जीवन विधी मानतात, जो कुटुंब आणि सामुदायिक ओळखीचा अविभाज्य भाग आहे.
  - **उदाहरण:** धार्मिक विधींसह विस्तृत विवाह समारंभ अजूनही भारतभर एक सामान्य प्रथा आहे.
- **विवाह एक सामाजिक गरज आणि अपेक्षा म्हणून कायम आहे (Marriage remains a social necessity and expectation)**
  - सामाजिक दबाव, विशेषतः ग्रामीण भागात आणि जुन्या पिढ्यांमध्ये, संस्कारिक विवाहाला प्रासंगिक ठेवतो.
  - जन्म, मृत्यू आणि विवाह यांसारख्या प्रसंगीचे विधी सामाजिक जीवनाचा आधार बनून राहतात.
- **पुनर्व्याख्या केलेल्या पण पवित्र वैवाहिक मूल्यांचा उदय (Emergence of redefined but sacred marital values)**
  - अनेक जोडपी आणि समुदाय विवाह मूल्यांची समकालीन संदर्भात पुनर्व्याख्या करतात, तरीही त्यांचे धार्मिक महत्त्व कायम ठेवतात.
  - धार्मिक चालीरीतींबरोबरच परस्पर आदर, भागीदारी आणि सहवासावर नव्याने लक्ष केंद्रित केले जात आहे.
- **कायदेशीर आणि संस्थात्मक दृढीकरण (Legal and institutional reinforcement)**
  - विवाह कायदे (हिंदू विवाह अधिनियम, विशेष विवाह अधिनियम) विवाहाला एक औपचारिक संस्था म्हणून मान्यता देतात आणि त्याचे समर्थन करतात, ज्यामुळे ते सांस्कृतिक ओळख आणि सामाजिक कल्याणाशी जोडले जाते.

निष्कर्ष (Conclusion)

- विवाहाचे स्वरूप आणि वैयक्तिक अर्थ विकसित होत असले तरी, त्याचा पवित्र संस्कारिक पैलू भारतात अजूनही महत्त्वपूर्ण सामाजिक आणि सांस्कृतिक मूल्य राखतो.
- परंपरा आणि आधुनिकता यांच्यातील ताण विवाहाला एक संस्कार म्हणून कमकुवत करत नसून, त्याला नव्याने आकार देत आहे.

३. भारतातील जातिव्यवस्था (Caste System in India)

व्याख्या (Definition)

- जातिव्यवस्था ही भारतीय समाजाला अनन्यसाधारण अशी अनुवंशिक (hereditary), अंतर्विवाही (endogamous) सामाजिक स्तरीकरण आहे, जी लोकांना जन्मावर आणि व्यवसायावर आधारित उतरंडीच्या गटांमध्ये विभागते.
- ही पारंपरिकरित्या प्राचीन हिंदू ग्रंथांमध्ये उल्लेख केलेल्या वर्णव्यवस्थेशी जोडलेली आहे — ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि शूद्र — जरी जातिव्यवस्था हजारो जातींच्या (उप-जाती) समावेशामुळे अधिक जटिल आहे.

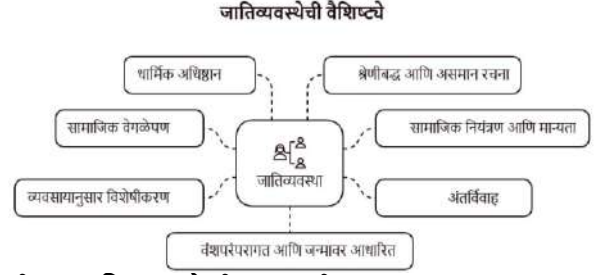
समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन (Sociological Perspectives)

- लुई ड्युमॉन्ट (Louis Dumont): यांनी जातीला "शुद्ध आणि अशुद्धाची व्यवस्था" म्हणून पाहिले, ज्यामुळे आर्थिक घटकापेक्षा तिच्या धार्मिक आणि विधींच्या आधारावर जोर दिला.
- एम. एन. श्रीनिवास (M. N. Srinivas): यांनी "संस्कृतीकरण" (Sanskritization) या संकल्पना मांडल्या — खालच्या जाती सामाजिक दर्जा सुधारण्यासाठी उच्च जातींच्या प्रथा अवलंबतात. स्थानिक सत्ता संरचनांमध्ये प्रभावी जातींच्या (dominant castes) भूमिकेवर त्यांनी प्रकाश टाकला.
- आंद्रे बेतेई (André Beteille): यांनी जातीला आधुनिक भारतात लोकशाही समानतेसोबत सहअस्तित्व असलेल्या सामाजिक असमानतेचे (social inequality) एक स्वरूप म्हणून अधोरेखित केले.
- डॉ. बी. आर. आंबेडकर (B. R. Ambedkar): यांनी जातीला सामाजिक अन्याय आणि अस्पृश्यतेचे मूळ म्हणून टीका केली, तिच्या निर्मूलन आणि सामाजिक सुधारणांची मागणी केली.

जातिव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये (Features of the Caste System)

- अनुवंशिक आणि जन्मावर आधारित (Hereditary and birth-based): जातीय ओळख जन्माने प्राप्त होते आणि आयुष्यभर निश्चित राहते.
- अंतर्विवाह (Endogamy): शुद्धता राखण्यासाठी समान जातीय गटात विवाह कठोरपणे पाळला जातो.
- व्यावसायिक विशेषीकरण (Occupational specialization): पारंपरिक जातीय भूमिका विशिष्ट व्यवसायांना (उदा. ब्राह्मण पुजारी म्हणून, दलित मैला साफ करणारे म्हणून) निर्धारित करत होत्या.
- पदानुक्रमित आणि असमान (Hierarchical and unequal): जाती एका निश्चित उतरंडीमध्ये विभागलेल्या आहेत, ज्यात ब्राह्मण शीर्षस्थानी आणि दलित (पूर्वीचे "अस्पृश्य") तळाशी आहेत.
- सामाजिक विलगीकरण (Social segregation): शुद्धता आणि प्रदूषणाचे नियम सामाजिक आंतरक्रिया, ज्यात एकत्र जेवण करणे, पाणी वाटून घेणे आणि मंदिरात प्रवेश करणे यांचा समावेश आहे, प्रतिबंधित करतात.

- सामाजिक नियंत्रण आणि दंड (Social control and sanction): जातीय पंचायती किंवा परिषदा नियमांची अंमलबजावणी करतात आणि जातीय गटांमध्ये नियमांचे उल्लंघन करणाऱ्यांना दंड देतात.
- धार्मिक मान्यता (Religious sanction): जातिव्यवस्था मनूस्मृती आणि नंतरच्या हिंदू रूढींसारख्या धार्मिक सिद्धांतांद्वारे कायदेशीर ठरवली जाते.

भारतातील जातिव्यवस्थेची उत्क्रांती (Evolution of the Caste System in India)

टप्पा / पैलू	तपशील आणि मुख्य मुद्दे
उत्पत्ती आणि प्रारंभिक रचना	<ul style="list-style-type: none"> वैदिक काळात (सुमारे १५०० ईसापूर्व) चार वर्णांमध्ये रुजलेली: ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र. ऋग्वेदात वर्णव्यवस्था पुरुषाच्या वैश्विक देहाचे प्रतीक म्हणून दर्शविली गेली; दैवी सामाजिक व्यवस्था. जाती व्यवस्थेत विकसित झाली: हजारो स्थानिक, आंतरविवाही व्यावसायिक गट. लुई ड्युमॉन्ट: शुद्धता आणि दुषितता संकल्पनांवर आधारित जातीय व्यवस्था.
प्राचीन आणि शास्त्रीय काळ	<ul style="list-style-type: none"> मनुस्मृतीमध्ये जातीच्या कर्तव्यांचे संहिताकरण केले, सामाजिक उतरंड आणि अस्पृश्यतेला बळकटी दिली (सुमारे दुसरे शतक ईसापूर्व - तिसरे शतक ईसवी). व्यावसायिक विशेषीकरण आणि आंतरविवाह सामाजिक जीवनात प्रबळ होते. शहरी व्यापार संस्था जातीय ओळखीशी जोडल्या गेल्या होत्या.
मध्ययुगीन काळ	<ul style="list-style-type: none"> भक्ती-सूफी चळवळींनी जातीय कठोरतेला आव्हान दिले. कबीर, संत तुकाराम यांसारख्या संतांनी जातीय समानतेचा उपदेश केला. जात टिकून राहिली; काही मुस्लिम समुदायांमध्ये जातीय रचनांसारखे गट विकसित झाले. मुघल काळात समन्वय साधला गेला, परंतु जाती निर्मूलन झाले नाही.
वसाहतकालीन काळ	<ul style="list-style-type: none"> ब्रिटिश जनगणनेने जातीय ओळख निश्चित केली आणि अधिक कठोर केली (१८७१ पासून). आर्थिक बदलांमुळे जातीय सीमा विस्कळीत झाल्या, परंतु त्यांना बळकटी देखील मिळाली. प्रशासन आणि लष्करी भरतीसाठी ("मार्शल रेसेस") जातीचा वापर केला गेला. फुले, आंबेडकर यांसारख्या समाजसुधारकांनी जातीय भेदभावावर टीका केली.

स्वातंत्र्योत्तर काळ	<ul style="list-style-type: none"> - संविधानाने अस्पृश्यता (अनुच्छेद १७) आणि जातीय भेदभाव (अनुच्छेद १५, १६) रद्द केला. - अनुसूचित जाती (SC), अनुसूचित जमाती (ST) आणि इतर मागासवर्गीयांसाठी (OBC) सकारात्मक कृती (आरक्षण) लागू करण्यात आली. - जाती राजकारणात अजूनही प्रभावशाली आहे (उदा. मंडल आयोग). - शहरीकरण आणि शिक्षणामुळे जातीय ओळख कमी होते, परंतु ती पूर्णपणे नष्ट होत नाही. - आंतरजातीय विवाहांमध्ये वाढ, दलित अस्मितेचा आग्रह आणि व्यावसायिक गतिशीलतेत वाढ दिसून येत आहे.
----------------------	--

जातिव्यवस्थेतील बदल (Changes in the Caste System)

जातिव्यवस्था, जी भारतीय समाजाचा एक अविभाज्य भाग होती, तिच्यात आता अनेक महत्त्वपूर्ण बदल दिसून येत आहेत. हे बदल विविध सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय घटकांमुळे घडत आहेत.

- **व्यावसायिक कठोरता कमी होणे (Erosion of occupational rigidity)**
  - औद्योगिकीकरण आणि शहरीकरणामुळे पारंपरिक जाती-आधारित वंशानुगत व्यवसाय कमी होत आहेत.
  - **उदाहरण:** दलित आणि इतर जातींचे लोक आता आयटी, व्यवसाय आणि सरकारी सेवांसारख्या विविध क्षेत्रांतील व्यवसायांमध्ये प्रवेश करत आहेत.
- **संस्कृतीकरण आणि इतर ऊर्ध्वगामी गतिशीलता प्रक्रिया (Sanskritization and other upward mobility processes)**
  - खालच्या जाती उच्च जातींच्या चालीरीती, विधी आणि जीवनशैलीचा स्वीकार करून आपला सामाजिक दर्जा सुधारण्याचा प्रयत्न करतात.
  - **उदाहरण:** एम. एन. श्रीनिवास यांनी मागासलेल्या जातींमध्ये शाकाहार आणि ब्राह्मणी विधींचा स्वीकार करताना **संस्कृतीकरणाची संकल्पना (concept of Sanskritization)** मांडली.
- **राजकीय एकत्रीकरण आणि जातीचे लोकशाहीकरण (Political mobilization and democratization of caste)**
  - जातीय ओळखीचे राजकीयीकरण झाले आहे, ज्यामुळे जाती-आधारित पक्ष आणि युतीचे राजकारण (coalition politics) उदयास आले आहे.
  - **उदाहरण:** उत्तर प्रदेशमधील **बहुजन समाज पक्ष (BSP)** दलितांच्या हितांचे प्रतिनिधित्व करतो.
- **आरक्षण आणि सकारात्मक कृती (Reservation and affirmative action)**
  - सरकारी धोरणे अनुसूचित जाती (SC), अनुसूचित जमाती (ST) आणि इतर मागासवर्गीयांसाठी (OBCs) शिक्षण आणि रोजगारात

कोटा प्रदान करतात, ज्यामुळे सामाजिक आणि आर्थिक उत्थान (social and economic upliftment) सुलभ होते.

- **आंतरजातीय आणि आंतरधर्मीय विवाह (Inter-caste and inter-religious marriages)**
  - विशेषतः शहरी भागांमध्ये वाढती स्वीकृती पारंपरिक अंतर्विवाह नियमांना आव्हान देत आहे, ज्यामुळे सामाजिक एकात्मता (social integration) वाढत आहे.
  - **उदाहरण:** जातीय सीमा ओलांडणाऱ्या प्रेमविवाहांची संख्या वाढत आहे.
- **शहरीकरण आणि स्थलांतर (Urbanization and migration)**
  - शहरांकडे होणारे स्थलांतर जाती-आधारित सामाजिक नियंत्रण कमकुवत करते, ज्यामुळे अधिक निनावीपणा (anonymity) आणि लवचिक सामाजिक संबंध (fluid social relations) निर्माण होतात.
  - शहरी झोपडपट्ट्या आणि कार्यस्थळांवर अनेकदा जातींचे मिश्रण दिसून येते.
- **दलित अस्मितेचा आग्रह आणि सामाजिक चळवळींचा उदय (Rise of Dalit assertion and social movements)**
  - दलित सक्रियतेने जातीय उतरंडींना आव्हान दिले आहे आणि अस्मितेचा अभिमान व हक्कांना प्रोत्साहन दिले आहे.
  - **उदाहरण:** आंबेडकरी चळवळी आणि जाती-आधारित अत्याचाराविरुद्धचे निषेध.
- **तरुणांमधील बदललेले सामाजिक दृष्टिकोन (Changing social attitudes among youth)**
  - तरुण पिढ्यांमध्ये जातीय जाणीव कमी होत आहे आणि जातीच्या ओळखीपेक्षा गुणवत्ता आणि वैयक्तिक ओळखीला प्राधान्य दिले जात आहे.

जातिव्यवस्थेतील बदलांची कारणे (Factors Attributing to Changes in the Caste System)

जातिव्यवस्थेत होणाऱ्या बदलांमागे अनेक महत्त्वपूर्ण घटक कारणीभूत आहेत:

- **शहरीकरण आणि औद्योगिकीकरण (Urbanization and Industrialization)**
  - शहरी केंद्रांकडे होणारे स्थलांतर पारंपरिक ग्राम-आधारित जातीय नियंत्रणे तोडते, ज्यामुळे निनावीपणा आणि व्यावसायिक विविधीकरण (occupational diversification) वाढते.
  - औद्योगिक नोकऱ्या जातीय-आधारित व्यावसायिक निर्बंध कमी करतात.
- **शिक्षण (Education)**
  - शिक्षणाच्या वाढलेल्या प्रवेशामुळे, विशेषतः खालच्या जातींमध्ये, सामाजिक गतिशीलता आणि हक्कांबद्दलची जागरूकता वाढते.
  - शिक्षण गुणवत्तेवर भर देऊन पारंपरिक जातीय उतरंडींना आव्हान देते.

- **आर्थिक विकास आणि जागतिकीकरण (Economic Development and Globalization)**

- नवीन आर्थिक संधी जातीय गटांना व्यवसायांमध्ये विविधता आणण्यास आणि जातीय सीमांच्या पलीकडे आंतरक्रिया करण्यास प्रोत्साहन देतात.
- जागतिक सांस्कृतिक प्रभाव व्यक्तिवादाला प्रोत्साहन देतात आणि पारंपरिक नियमांना आव्हान देतात.

- **कायदेशीर आणि संवैधानिक उपाययोजना (Legal and Constitutional Measures)**

- अस्पृश्यतेचे उच्चाटन (अनुच्छेद १७) आणि भेदभाव विरोधी कायदे (anti-discrimination laws) उपेक्षित जातींना सक्षम करतात.
- शिक्षण, रोजगार आणि राजकारणातील आरक्षण धोरणे ऊर्ध्वगामी गतिशीलता सुलभ करतात.

- **सामाजिक सुधारणा चळवळी (Social Reform Movements)**

- ज्योतिराव फुले, डॉ. बी. आर. आंबेडकर आणि समकालीन कार्यकर्त्यांनी नेतृत्व केलेल्या चळवळी जातीय भेदभावाला आव्हान देतात आणि समानतेला प्रोत्साहन देतात.

- **राजकीय एकत्रीकरण (Political Mobilization)**

- जाती-आधारित राजकीय पक्ष आणि मतदान पद्धती जातीय जागृतीला प्रोत्साहन देतात, परंतु जातीय ओळखीचे राजकीयकरण देखील करतात.

- **आंतरजातीय विवाह आणि सामाजिक आंतरक्रिया (Inter-caste Marriages and Social Interaction)**

- आंतरजातीय विवाह आणि सामाजिक मिश्रणाची वाढती स्वीकृती, विशेषतः शहरी भागात, जातीय अंतर्विवाहाची प्रथा कमकुवत करते.

- **तांत्रिक प्रगती आणि माध्यमे (Technological Advancements and Media)**

- सोशल मीडिया जातीय भेदभावाला उघड करते आणि एकता व सक्रियतेला प्रोत्साहन देते.
- माहितीच्या प्रवेशामुळे पारंपरिक सामाजिक नियमांना आव्हान मिळते.

- **स्थलांतर (Migration)**

- ग्रामीण-ते-शहरी आणि आंतरराज्यीय स्थलांतर समुदायांमधील जातीय एकरूपता कमी करते, ज्यामुळे सामाजिक लवचिकता (social fluidity) वाढते.

बहुसांस्कृतिक भारतीय समाज समजून घेण्यासाठी जातीचे महत्त्व (Relevance of Caste in Understanding the Multi-cultural Indian Society)

भारतीय समाज हा त्याच्या बहुसांस्कृतिक (multi-cultural) स्वरूपासाठी ओळखला जातो आणि या विविधतेमध्ये जातिव्यवस्था समजून घेणे अत्यंत

महत्त्वाचे आहे. जात ही केवळ एक सामाजिक रचना नसून, ती भारतीय संस्कृतीच्या विविध पैलूंनी खोलवर जोडलेली आहे.

- **सामाजिक भेदभावाचा एक प्रमुख आधार म्हणून जात (Caste as a key axis of social differentiation)**

- भारतीय समाजाचे बहुसांस्कृतिक स्वरूप जातीय ओळखींशी (caste identities) खोलवर गुंफलेले आहे, ज्या धर्म, भाषा आणि प्रदेशांच्या पलीकडे जातात.
- जातीला समजून घेतल्याने सांस्कृतिक विविधता कशी पदानुक्रमित सामाजिक गटांमध्ये (hierarchical social groups) संघटित झाली आहे, हे उलगडण्यास मदत होते.

- **जातीचा धर्म आणि प्रदेशाशी छेदबिंदू (Intersectionality of caste with religion and region)**

- एकाच धर्मात असूनही (उदा. तामिळनाडूतील ब्राह्मण विरुद्ध उत्तर प्रदेशातील ब्राह्मण) वेगवेगळ्या जातीय गटांच्या विशिष्ट सांस्कृतिक पद्धती, बोलीभाषा आणि विधी असतात.
- हे जाती-धर्म यांचे थर असलेले वैशिष्ट्यपूर्ण रूप (layered caste-religion dynamic) भारताच्या सांस्कृतिक बहुलवादाला (cultural pluralism) समृद्ध करते.

- **जात सामुदायिक सीमा आणि ओळखींना आकार देते (Caste shapes community boundaries and identities)**

- भारतातील बहुसांस्कृतिकता केवळ धार्मिक किंवा भाषिक नाही तर जाती-आधारित देखील आहे; जात अनेकदा सामाजिक जाळे (social networks), सण, खाद्यसंस्कृती, वेशभूषा आणि कला प्रकार निश्चित करते.
- उदाहरण: भारतातील सामाजिक विविधतेत राजपूत, जाट, दलित आणि आदिवासी यांची ओळख विशिष्ट सांस्कृतिक परंपरांशी संबंधित आहे.

- **जात सामाजिक सलोखा आणि गट एकीकरणावर प्रभाव टाकते (Caste influences social cohesion and group solidarity)**

- जातीय गट अनेकदा सांस्कृतिक एककांसारखे कार्य करतात जे परंपरा, मौखिक इतिहास आणि रूढीगत कायदे जतन करतात, ज्यामुळे भारताच्या सांस्कृतिक विविधतेत योगदान मिळते.

- **सामाजिक समावेश आणि बहिष्कार समजून घेणे (Understanding social inclusion and exclusion)**

- जातिव्यवस्था विविध गटांमधील आंतरक्रिया घडवून आणणाऱ्या सामाजिक समावेश आणि बहिष्काराचे नमुने (patterns of social inclusion and exclusion) स्पष्ट करण्यास मदत करते, ज्यामुळे संसाधने आणि संधींच्या उपलब्धतेवर परिणाम होतो.
- सांस्कृतिक सहअस्तित्व आणि संघर्ष समजून घेण्यासाठी जातीय गतिशीलता (caste dynamics) ओळखणे आवश्यक आहे.

- **जात आणि राजकीय प्रतिनिधित्व (Caste and political representation)**

- भारतातील बहुसांस्कृतिकता जाती-आधारित राजकीय एकत्रीकरण (caste-based political mobilization)

आणि ओळख निर्मितीद्वारे (identity assertion) मध्यस्थी केली जाते, ज्यामुळे विविध समुदाय सत्तेची वाटाघाटी कशी करतात यावर परिणाम होतो.

- एक जिवंत सांस्कृतिक संस्था म्हणून जात (Caste as a living cultural institution)
  - आधुनिक प्रभावांना न जुमानता, विवाह, विधी आणि सामुदायिक जीवनाला जात अजूनही आकार देत आहे, ज्यामुळे ती भारताच्या जिवंत सांस्कृतिक भूभागाचा अविभाज्य भाग बनते.

भारतातील जातिव्यवस्थेचे समकालीन वास्तव (Contemporary Reality about Caste System in India)

अ. २०२७ च्या जनगणनेत जातीच्या प्रश्नाचा समावेश (Inclusion of Caste Question in 2027 Census)

पार्श्वभूमी (Background)

- भारतात जातीची शेवटची सर्वसमावेशक आकडेवारी १९३१ च्या जनगणनेत गोळा करण्यात आली होती; त्यानंतरच्या जनगणनेमध्ये अनुसूचित जाती (SC) आणि अनुसूचित जमाती (ST) वगळता इतर जातींचे तपशील मोजले गेले नाहीत.
- विशेषतः इतर मागासवर्गीयांसाठी (OBCs) पुरावे-आधारित धोरण (evidence-based policy-making) तयार करण्यासाठी जातीच्या आकडेवारीच्या समावेशाची मागणी पुन्हा जोर धरू लागली.
- २०२३ मध्ये, केंद्र सरकारने २०२७ च्या जनगणनेत सविस्तर जातीची प्रश्नावली (detailed caste questionnaire) समाविष्ट करण्याची योजना जाहीर केली, ज्यामुळे सामाजिक-आर्थिक आकडेवारी अद्ययावत होईल आणि लक्षित कल्याणकारी योजनांना (targeted welfare) मदत मिळेल.

महत्त्व (Significance)

- धोरण निर्मिती आणि सामाजिक न्याय (Policy formulation and social justice)
  - अद्ययावत जातीची आकडेवारी सकारात्मक कृती आणि समाज कल्याण योजनांच्या प्रभावीतेचे मूल्यांकन करण्यास मदत करेल.
  - विविध जातीय गटांच्या, विशेषतः ओबीसी आणि उप-जातींच्या सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीची ओळख करण्यास सक्षम करते.
- सामाजिक असमानता दूर करणे (Addressing social inequalities)
  - शिक्षण, रोजगार, आरोग्य आणि राहणीमानाच्या पातळीतील जाती-आधारित असमानता समजून घेण्यास सुलभता येते.
  - सध्याच्या वास्तवावर आधारित आरक्षण धोरणांचे पुनर्कलब्रेशन (recalibrating reservation policies) करण्यास मदत करते.

• शैक्षणिक आणि समाजशास्त्रीय संशोधन (Academic and sociological research)

- जातीची गतिशीलता आणि कालांतराने होणारे सामाजिक बदल समजून घेण्यासाठी समृद्ध आकडेवारी प्रदान करते.

आव्हाने आणि चिंता (Challenges and Concerns)

- गोपनीयता आणि संवेदनशीलता (Privacy and sensitivity): जातीची आकडेवारी गोळा केल्याने गोपनीयतेबद्दल चिंता आणि माहितीचा गैरवापर होण्याची शक्यता निर्माण होते. आकडेवारीचे राजकीयकरण झाल्यास जाती-आधारित विभागणी अधिक खोल होण्याची शक्यता आहे.
- प्रशासकीय गुंतागुंत (Administrative complexity): भारतातील हजारो जातींमुळे गणना आणि वर्गीकरण करणे कठीण आणि संसाधन-केंद्रित (resource-intensive) होते.
- राजकीय परिणाम (Political implications): आकडेवारीमुळे जाती-आधारित राजकीय एकत्रीकरण (political mobilization) आणि ओळखीच्या निर्मितीला (identity assertions) चालना मिळू शकते, ज्यामुळे सामाजिक सलोख्यावर परिणाम होऊ शकतो.
- मागील वाद (Previous controversies): जातीची आकडेवारी गोळा करण्याचे मागील प्रयत्न (उदा. सामाजिक-आर्थिक आणि जातीय जनगणना २०११) विलंब आणि अंशतः प्रसिद्धीला सामोरे गेले.

ब. समकालीन दलित चळवळी (Contemporary Dalit Movements)

पार्श्वभूमी (Background)

- दलित चळवळींची मुळे डॉ. बी. आर. आंबेडकर यांनी केलेल्या जातीविरोधी संघर्षांमध्ये आहेत, ज्यांनी जाती-आधारित दमन (oppression) नष्ट करण्यावर आणि संवैधानिक हक्क मिळवण्यावर लक्ष केंद्रित केले.
- स्वातंत्र्यानंतर, या चळवळी अनुसूचित जातींच्या (Scheduled Castes) सततच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय उपेक्षेला (marginalization) संबोधित करण्यासाठी विकसित झाल्या.
- त्या मानवी प्रतिष्ठा (human dignity), समानता (equality) आणि सामाजिक न्याय (social justice) यांवर भर देतात, शिक्षण, राजकीय सहभाग आणि सामाजिक सुधारणांद्वारे सक्षमीकरण (empowerment) मिळवू इच्छितात.

प्रमुख वैशिष्ट्ये (Key Features)

- अस्मितेचा आग्रह आणि अभिमान (Assertion of identity and pride)
  - कलंकाशी (stigma) लढणे आणि आत्मसन्मानाला प्रोत्साहन देण्यासाठी दलित इतिहास, संस्कृती आणि आंबेडकरी विचारसरणीचे पुनरुज्जीवन करणे.

- आंबेडकर जयंती आणि भीमा कोरेगावचे सार्वजनिक सोहळे हे प्रतीकात्मक पुष्टीकरण (symbolic affirmations) आहेत.
- **राजकीय एकत्रीकरण आणि प्रतिनिधित्व (Political mobilization and representation)**
  - दलित-केंद्रित राजकीय पक्षांची स्थापना (उदा. बहुजन समाज पक्ष) आणि मुख्य प्रवाहातील राजकारणात दलित नेतृत्वाची वाढ.
  - विधिमंडळ आणि प्रशासनात प्रतिनिधित्व वाढवण्यासाठी आरक्षण धोरणांचा वापर.
- **जातीय अत्याचार आणि भेदभावविरुद्ध लढा (Fight against caste atrocities and discrimination)**
  - जातीय हिंसा, हाताने मैला साफ करणे (manual scavenging) आणि सार्वजनिक संसाधनांमध्ये प्रवेश नाकारणे या घटनांविरुद्ध निषेध.
- **शैक्षणिक आणि आर्थिक सक्षमीकरण (Educational and economic empowerment)**
  - सामाजिक-आर्थिक मागासलेपण दूर करण्यासाठी शिष्यवृत्ती, कौशल्य विकास आणि उद्योजकतेला प्रोत्साहन.
- **माध्यमे आणि तंत्रज्ञानाचा वापर (Use of media and technology)**
  - जागरूकता मोहिमा, एकत्रीकरण आणि अन्याय उघड करण्यासाठी सोशल मीडियाचा लाभ घेणे.
- **इतर सामाजिक न्याय चळवळींशी छेदबिंदू (Intersectionality with other social justice movements)**
  - व्यापक समावेशकतेसाठी (broader inclusivity) महिला हक्क, आदिवासी हक्क आणि इतर उपेक्षित गटांशी सहकार्य.

आव्हाने (Challenges)

- **अंतर्गत विभाजन (Internal fragmentation):** दलित समुदायांमधील विविधतेमुळे प्रादेशिक आणि उपजातीय विभाजने होतात, ज्यामुळे एकत्रित कृती कमकुवत होते.
- **सततचे सामाजिक-आर्थिक तोटे (Persistent socio-economic disadvantages):** कायदेशीर संरक्षण आणि आरक्षण असूनही, अनेक दलितांना दारिद्र्य, निरक्षरता आणि बेरोजगारीचा सामना करावा लागतो.
- **विरोध आणि तीव्र प्रतिक्रिया (Resistance and backlash):** दलित अस्मितेच्या आग्रहाला उच्च जातींचा विरोध हिंसा, सामाजिक बहिष्कार आणि संस्थात्मक भेदभावाच्या स्वरूपात प्रकट होतो.
- **सुधारणांची मर्यादित पोहोच (Limited reach of reforms):** ग्रामीण आणि दुर्गम भागातील दलित लोकसंख्येला अनेकदा जागरूकतेच्या अभावामुळे किंवा प्रशासकीय त्रुटींमुळे (administrative lapses) लाभांपासून वंचित राहावे लागते.

उदाहरणे (Examples)

- **उना मारहाण प्रकरण (२०१६, गुजरात) (Una Flogging Incident - 2016, Gujarat):** मृत गायीची कातडी काढल्याबद्दल दलित तरुणांना सार्वजनिकरित्या मारहाण करण्यात आली, ज्यामुळे जातीय हिंसेविरुद्ध देशव्यापी निषेध झाले.
- **भीमा कोरेगाव स्मरणोत्सव (Bhima Koregaon Commemoration):** १८१८ मध्ये दलित सैनिकांच्या विजयाचा वार्षिक उत्सव, जो आता दलित सक्षमीकरण आणि अस्मितेच्या राजकारणासाठी एक व्यासपीठ बनला आहे.
- **सोशल मीडिया मोहिमा (Social Media Campaigns):** #DalitLivesMatter सारखे हॅशटॅग आणि जातीय अत्याचार हायलाइट करणारे आणि न्यायाची मागणी करणारे व्हायरल व्हिडिओ.

क. समकालीन जातीय गतिशीलता: जातिव्यवस्थेतील उदयास येणाऱ्या अस्मिता आणि नवीन संघटना (Contemporary Caste Dynamics: Emerging Identities and New Associations within the Caste System)

पार्श्वभूमी (Background)

भारतातील जातिव्यवस्था, जी पारंपरिकरित्या एक कठोर पदानुक्रमित रचना म्हणून पाहिली जात होती, स्वातंत्र्यापासून, विशेषतः आर्थिक उदारीकरणानंतर, तिच्यात महत्त्वपूर्ण परिवर्तन होत आहे. जागतिकीकरण, शहरीकरण, सकारात्मक कृती (affirmative action) आणि राजकीय एकत्रीकरणामुळे जातीय अस्मिता आणि संघटनांना नव्याने आकार मिळाला आहे.

जातिव्यवस्थेतील उदयास येणाऱ्या अस्मिता (Emerging Identities within the Caste System)

- **उपजातीय अस्मितांचा आग्रह (Assertion of Sub-caste Identities)**
  - अनेक जातीय गट आता सामाजिक मान्यता मिळवण्यासाठी आणि लाभांचा दावा करण्यासाठी त्यांच्या **उपजातीय (जाती) अस्मितांवर** जोर देत आहेत (उदा. महाराष्ट्रातील मराठा, आंध्र प्रदेशातील कापू).
  - संख्यात्मक बळकटी (numerical strength) एकत्रित करण्यासाठी नवीन जातीय संघटनांची निर्मिती होत आहे.
- **दलित अस्मितेचे दृढीकरण (Dalit Identity Consolidation)**
  - डॉ. आंबेडकरवादी विचारसरणी आणि **दलित पँथरसारख्या** चळवळींमुळे दलित आता निष्क्रिय बळीपणाकडून (passive victimhood) सक्रिय आग्रहाकडे वळले आहेत.
  - प्रादेशिक उपजातीय भेदभावांना ओलांडून **अखिल भारतीय दलित ऐक्य** वाढत आहे.

- ओबीसी अस्मितेचा आग्रह आणि पुनर्वर्गीकरणाची मागणी (OBC Assertion and Reclassification Demands)
  - मंडल आयोगानंतर (Mandal Commission) ओबीसी जाणीव (OBC consciousness) वाढली आहे, ज्यामुळे आरक्षणाच्या लाभांचे समान वाटप सुनिश्चित करण्यासाठी ओबीसींमध्ये पुढील उप-वर्गीकरणाची मागणी होत आहे (उदा. "सर्वात मागासलेले वर्ग" (Most Backward Classes) तयार करणे).
- वर्ग, लिंग आणि प्रदेशाशी छेदबिंदू (Intersectionality with Class, Gender, and Region)
  - जातीय अस्मिता आता लैंगिक हक्क (उदा. दलित स्त्रीवाद), आर्थिक गतिशीलता (economic mobility) आणि शहरी-ग्रामीण विभागांच्या मुद्द्यांशी अधिकाधिक जुळत आहेत.
  - शहरी अनौपचारिक क्षेत्रांमध्ये (urban informal sectors) आणि उच्चभ्रू जागांमध्ये (elite spaces) भेदभावाचे आणि बहिष्काराचे नवीन प्रकार दिसून येत आहेत.
- नव-मध्यमवर्गीय जातीय अस्मिता (Neo-middle-Class Caste Identities)
  - आर्थिक उदारीकरणामुळे मागासलेल्या जातींमध्ये एक नवीन महत्वाकांक्षी मध्यमवर्ग निर्माण झाला आहे, ज्यामुळे नवीन आंतर-जातीय गतिशीलता (intra-caste dynamics) आणि अधिक राजकीय व आर्थिक सहभागाची मागणी वाढत आहे.

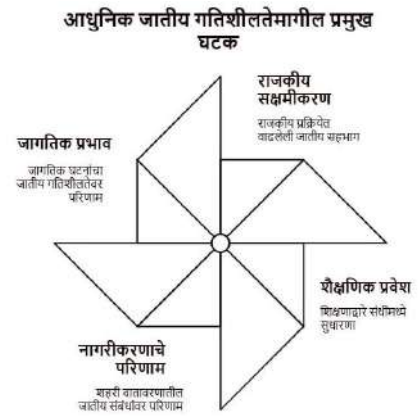
नवीन संघटना आणि संस्था (New Associations and Organisations)

- जाती-आधारित राजकीय एकत्रीकरण (Caste-Based Political Mobilisation)
  - निवडणुकीत सौदेबाजीची शक्ती (electoral bargaining power) मिळवण्यासाठी जाती-आधारित पक्ष आणि गटांचा उदय (उदा. बसपा - BSP, पीएमके - PMK, व्हीसीके - VCK) झाला आहे.
  - राजकीय फायदे मिळवण्यासाठी वेगवेगळ्या जातींमधील युती (उदा. उत्तर प्रदेशातील यादव आणि गैर-यादव ओबीसी).
- सामाजिक-सांस्कृतिक आणि धार्मिक संघटना (Socio-cultural and Religious Associations)
  - जाती-विशिष्ट सामुदायिक सभागृह, मंदिरे आणि ट्रस्टची स्थापना करणे, ज्यामुळे अंतर्गत सलोखा आणि सामाजिक-सांस्कृतिक अस्मितेला प्रोत्साहन मिळते.
  - जातीय गटांना एकत्र आणण्यासाठी, विरोधी कथन (counter narratives) देण्यासाठी आणि अभिमानाचा आग्रह धरण्यासाठी डिजिटल मीडिया आणि सामाजिक प्लॅटफॉर्मचा वापर.
- आर्थिक आणि व्यावसायिक जाळे (Economic and Professional Networks)

- जाती-आधारित व्यावसायिक संघटना आणि सहकारी संस्थांची निर्मिती (उदा. वैश्य व्यापार संघटना, रेड्डी उद्योजकांची जाळे).
- मायक्रोफायनान्स आणि सहकारी उपक्रमांद्वारे आंतर-जातीय आर्थिक एकजुटीला प्रोत्साहन.

शैक्षणिक आणि कल्याणकारी ट्रस्ट (Educational and Welfare Trusts)

- जातीय सदस्यांसाठी विशेषतः शिष्यवृत्ती आणि प्रशिक्षण देण्यासाठी शैक्षणिक ट्रस्टचा प्रसार, ज्यामुळे मागासलेपणाला संबोधित करताना गट ओळखीला बळकटी मिळते.

आव्हाने आणि टीका (Challenges and Critiques)

जातिव्यवस्थेतील समकालीन बदलांमुळे काही नवीन आव्हाने आणि टीका समोर येत आहेत:

- **विखंडन आणि अस्मितेचे राजकारण (Fragmentation and Identity Politics):** जातीय ओळखीवर जास्त अवलंबून राहिल्यामुळे सामाजिक विभागांनी अधिक खोल होऊ शकते आणि व्यापक राष्ट्रीय एकात्मतेला (national integration) अडथळा निर्माण होऊ शकतो.
- **आंतर-जातीय असमानता (Intra-caste Inequality):** एकाच जातीमधील प्रभावी गट (dominant groups) बहुतेक लाभांवर कब्जा करतात, ज्यामुळे अंतर्गत तणाव निर्माण होतो.
- **जातीय जाणीवेचे दृढीकरण (Reinforcement of Caste Consciousness):** उन्नती साधण्याचा उद्देश असला तरी, काही संघटना नकळतपणे जातीचा समूळ नाश करण्याऐवजी जातीय ओळखींना बळकटी देतात.
- **"जाती अभिमान" चळवळींचा उदय (Emergence of "Caste Pride" Movements):** संवैधानिक आदर्शांच्या विरुद्ध जाऊन, या चळवळी काहीवेळा बहिष्करण आणि जातीय श्रेष्ठत्वाला (caste chauvinism) प्रोत्साहन देतात.

४. धर्म एक सामाजिक संस्था म्हणून (Religion as a Social Institution)

पार्श्वभूमी (Background)

- धर्म ही सर्वात प्राचीन आणि सार्वत्रिक सामाजिक संस्थांपैकी एक आहे जी जगभरातील समाजांमध्ये आढळते.

- ही श्रद्धा, प्रथा आणि चिन्हे यांची एक प्रणाली आहे, जी पवित्र किंवा अलौकिक शक्तींशी जवळीक साधण्यास आणि **सामाजिक सलोखा (social cohesion)** वाढवण्यास मदत करते.

धर्म या सामाजिक संस्थेची प्रमुख वैशिष्ट्ये (Key Characteristics of Religion as a Social Institution)

- **श्रद्धा आणि विश्वास (Beliefs and Faith)**
  - ब्रह्मांड, जीवन, मृत्यू आणि मृत्यूनंतरच्या जीवनाबद्दल स्पष्टीकरण देते.
  - उदाहरण: हिंदू धर्मातील **कर्म** आणि **पुनर्जन्मावरील** विश्वास.
- **पवित्र (Sacred) आणि अपवित्र (Profane) भेद (Sacred and Profane Distinction)**
  - **एमिल दुखीम (Émile Durkheim)** यांच्या मते, धर्म जगाला पवित्र (holy) आणि अपवित्र (ordinary) पैलूंमध्ये विभाजित करतो.
  - विधी आणि समारंभ पवित्र गोष्टींभोवती फिरतात.
- **विधी आणि प्रथा (Rituals and Practices)**
  - धार्मिक श्रद्धा व्यक्त करण्यासाठी केलेले सामूहिक किंवा वैयक्तिक कार्ये (उदा. प्रार्थना, सण, तीर्थयात्रा).
- **नैतिक आणि तात्विक चौकट (Moral and Ethical Framework)**
  - नैतिक मार्गदर्शक तत्त्वे आणि आचारसंहिता प्रदान करते (उदा. ख्रिश्चन धर्मातील दहा आज्ञा, जैन धर्मातील अहिंसेची संकल्पना).
- **संघटित संरचना (Organised Structures)**
  - पौरोहित्य, धार्मिक संस्था, मंदिरे, चर्च, मशीद यांसारख्या संस्थात्मक उतरंडी (institutionalised hierarchies).
- **सामुदायिक जीवन आणि सामाजिक एकजूट (Community Life and Social Solidarity)**
  - सामायिक श्रद्धा आणि विधींद्वारे आपलेपणाची भावना आणि सामूहिक ओळख वाढवते.

समाजात धर्माची कार्ये (Functions of Religion in Society)

- **सामाजिक सलोखा (Social Cohesion):** सामायिक मूल्ये आणि समारंभांद्वारे लोकांना एकत्र आणून एकजूट निर्माण करते.
- **सामाजिक नियंत्रण (Social Control):** नियम आणि मूल्यांना बळकटी देते; अनुरूपतेला (conformity) प्रोत्साहन देते आणि विचलनाला (deviance) परावृत्त करते.
- **मानसिक आधार (Psychological Support):** संकटाच्या वेळी (उदा. नुकसान, आजारपण, आपत्ती) भावनिक आधार प्रदान करते.
- **सामाजिक व्यवस्थेचे वैधकरण (Legitimation of Social Order):** सत्ता संरचना आणि सामाजिक उतरंडींना (उदा. दैवी राजेशाही, जातिव्यवस्था) न्याय देते.

- **सामाजिक बदलाचे माध्यम (Agent of Social Change):** धार्मिक चळवळींनी सुधारणा घडवून आणल्या आहेत (उदा. भक्ती आणि सूफी चळवळींनी रूढीवादाला आव्हान दिले).
- **ओळख निर्मिती (Identity Formation):** भारतासारख्या बहुसांस्कृतिक समाजांमध्ये ओळखीचा एक प्रमुख निर्धारक म्हणून कार्य करते.

भारतीय समाजातील रूढी आणि परंपरा (Customs and Traditions in Indian Society)

व्याख्या (Definition)

- **रूढी (Customs)** म्हणजे एखाद्या समुदाय किंवा समाजाने कालांतराने पाळलेल्या स्थापित प्रथा आणि सवयींचे वर्तन, जे अनेकदा अलिखित असले तरी सामाजिकरित्या बंधनकारक असते.
- **परंपरा (Traditions)** म्हणजे पिढ्यान्पिढ्या हस्तांतरित होणारे सांस्कृतिक विश्वास, मूल्ये, विधी आणि प्रथा, जे एखाद्या समुदायाला त्याची विशिष्ट ओळख देतात.

रूढी आणि परंपरांची कार्ये (Functions of Customs and Traditions)

- **सामाजिक सलोखा आणि ओळख (Social cohesion and identity):** रूढी आणि परंपरा समुदायाच्या सदस्यांमध्ये आपलेपणाची भावना आणि सामूहिक ओळख निर्माण करतात.
- **संस्कृतीचे संक्रमण (Transmission of culture):** ते सांस्कृतिक ज्ञान, मूल्ये आणि नियमांना पिढ्यान्पिढ्या हस्तांतरित करण्याचे माध्यम म्हणून कार्य करतात.
- **वर्तनाचे नियमन (Regulation of behavior):** स्वीकृत नियम आणि सामाजिक अपेक्षांद्वारे वैयक्तिक आणि गट वर्तनाचे मार्गदर्शन करतात.
- **वारशाचे जतन (Preservation of heritage):** सांस्कृतिक वारसा, विधी, सण आणि भाषांचे सातत्य राखतात.
- **सामाजिक सुव्यवस्था सुलभ करणे (Facilitation of social order):** रूढी अनौपचारिक सामाजिक नियंत्रण प्रदान करतात, संघर्ष कमी करतात आणि सलोखा वाढवतात.
- **जीवन संक्रमणांना चिन्हांकित करणे (Marking life transitions):** परंपरा जन्म, विवाह आणि मृत्यू यांसारख्या संक्रमणांच्या विधींचे नियमन करतात, ज्यामुळे सामाजिक भूमिकांना बळकटी मिळते.

रूढी आणि परंपरांपुढील आव्हाने (Challenges to Customs and Traditions)

- **आधुनिकीकरण आणि जागतिकीकरण (Modernization and globalization):** जलद सामाजिक आणि आर्थिक बदल पारंपरिक प्रथांना आव्हान देतात, ज्यामुळे त्यांची झीज होते किंवा त्यांचे रूपांतर होते.

- **सांस्कृतिक एकरूपता (Cultural homogenization):** मास मीडिया आणि उपभोक्ता संस्कृतीचा प्रभाव स्थानिक रूढींना पातळ करू शकतो आणि एकरूपता निर्माण करू शकतो.
- **पिढीतील अंतर (Generational gaps):** तरुण पिढ्या वारसा हक्काने मिळालेल्या परंपरांना नाकारू शकतात किंवा त्यांवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करू शकतात, ज्यामुळे आंतरपिढीतील संघर्ष निर्माण होतात.
- **सामाजिक बहिष्कार आणि भेदभाव (Social exclusion and discrimination):** काही रूढी असमानता किंवा सामाजिक अन्याय (उदा. जाती-आधारित प्रथा, लैंगिक भेदभाव) कायम ठेवतात.
- **कायदेशीर आणि नैतिक संघर्ष (Legal and ethical conflicts):** काही रूढी संवैधानिक हक्कांबरोबर किंवा समकालीन मानवाधिकार मानकांशी संघर्ष करू शकतात.
- **शहरीकरण आणि स्थलांतर (Urbanization and migration):** शहरांकडे आणि विविध वातावरणात होणारे स्थलांतर रूढींना टिकवून ठेवणाऱ्या सामुदायिक बंधनांना कमकुवत करते.
- **धार्मिक बहुलवाद आणि सहिष्णुता (Religious Pluralism and Tolerance)**
  - अनेक धर्मांचे सहअस्तित्व परस्पर आदर आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाणीला प्रोत्साहन देते.
  - भक्ती आणि सूफी चळवळींनी ऐतिहासिकदृष्ट्या समावेशकता (inclusiveness) आणि सांस्कृतिक सलोख्याला प्रोत्साहन दिले.
- **तात्विक सखोलता आणि आध्यात्मिकता (Philosophical Depth and Spirituality):** भारताच्या विविध तात्विक परंपरा (वेदान्त, बौद्ध धर्म, जैन धर्म) नैतिक आणि आध्यात्मिक चौकट प्रदान करतात, ज्यामुळे सांस्कृतिक ओळख दृढ होते.
- **दैनंदिन जीवनात अंतर्भूत सांस्कृतिक प्रथा (Cultural Practices Embedded in Daily Life):** सण, विधी, संगीत, नृत्य आणि खाद्यसंस्कृती हे दैनंदिन जीवनाचा अविभाज्य भाग आहेत, ज्यामुळे सांस्कृतिक बंध मजबूत होतात.
- **अनुकूलनक्षमता आणि लवचिकता (Adaptability and Resilience):** भारतीय संस्कृती आधुनिकतेला परंपरेशी जोडून विकसित होते, ज्यामुळे बदल आणि सातत्य यांच्यात प्रभावी संतुलन राखले जाते.

भारतीय समाजाची संस्कृती टिकवून ठेवण्यातील वेगळेपण (Uniqueness of Indian Society in Sustaining Its Culture)

भारतीय समाज त्याच्या समृद्ध आणि वैविध्यपूर्ण संस्कृतीसाठी ओळखला जातो, जी अनेक शतकांपासून टिकून आहे. या सांस्कृतिक सातत्यामागे अनेक अद्वितीय कारणे आहेत:

- **विविधतेत एकता (Unity in Diversity)**
  - विशाल भाषिक, धार्मिक, वांशिक आणि प्रादेशिक विविधता असूनही भारतीय समाज सांस्कृतिक एकता राखतो.
  - **उदाहरण:** दिवाळी आणि ईद यांसारखे सण विविध समुदायांमध्ये साजरे केले जातात, जे सामायिक सांस्कृतिक मूल्यांचे प्रतीक आहेत.
- **परंपरेतून सातत्य (Continuity through Tradition)**
  - परंपरा आणि रूढीबद्दलचा सखोल आदर संस्कृतीचे पिढ्यान्पिढ्या संक्रमण सुनिश्चित करतो.
  - मौखिक कथाकथन, विधी आणि कौटुंबिक प्रथा प्राचीन परंपरांना जिवंत ठेवतात.
- **लवचिक एकीकरण (Flexible Syncretism)**
  - भारतीय संस्कृतीने आपले मूळ स्वरूप न गमावता बाह्य प्रभावांना (उदा. पर्शियन, मुघल, ब्रिटिश) आत्मसात केले आणि त्यांना अनुकूलता साधली.
  - **उदाहरण:** इंडो-इस्लामिक स्थापत्यकला आणि संमिश्र खाद्यपदार्थ (fusion cuisines).
- **मजबूत सामाजिक संस्था (Strong Social Institutions)**
  - कुटुंब, जात, धार्मिक संस्था आणि स्थानिक समुदाय यांसारख्या संस्था सांस्कृतिक मूल्यांचे रक्षक म्हणून कार्य करतात.
  - **संयुक्त कुटुंब पद्धती (Joint family system)** सामूहिक जीवनातून सांस्कृतिक जतनास मदत करते.

"आपली विविधतेतील एकता गाठण्याची क्षमता हे आपल्या सभ्यतेचे सौंदर्य आणि कसोटी असेल."

: महात्मा गांधी

प्रस्तावना (Introduction)

आपले राष्ट्रगीत ज्याप्रमाणे भारताचे गुणगान गाते, त्याचप्रमाणे भारत हा हिमालयाच्या बर्फाच्छादित शिखरांपासून ते कन्याकुमारीच्या सूर्यप्रकाशाने उजळलेल्या किनाऱ्यांपर्यंत पसरलेला एक **उत्साहपूर्ण मोजेक (vibrant mosaic)** आहे — भाषा, धर्म, परंपरा आणि भूभागांचा एक जिवंत उत्सव. ही अतुलनीय विविधता केवळ भारताचे वैशिष्ट्य नाही; तर ती त्याचे **अस्तित्व आणि सामर्थ्य** आहे. तरीही, या विविधतेमध्ये सलोखा आणि राष्ट्रीय एकता टिकवून ठेवण्यासाठी सातत्याने प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

भारतातील विविधतेचे विविध प्रकार (Various Forms of Diversity in India)

- **वांशिक विविधता (Racial Diversity)**
  - भारत अनेक **वांशिक गटांचे (racial groups)** घर आहे, ज्यांची शारीरिक वैशिष्ट्ये आणि मूळ भिन्न आहेत, ज्यामुळे भारताच्या गुंतागुंतीच्या लोकसंख्याशास्त्रीय मोजेकमध्ये (demographic mosaic) भर पडते.
  - प्रमुख वांशिक गटांमध्ये **निग्रिटो (Negrito), प्रोटो-ऑस्ट्रेलॉइड (Proto-Australoid), मंगोलॉइड (Mongoloid), भूमध्यसागरीय (Mediterranean)** आणि **पश्चिमी ब्रॅकीसेफलस (Western Brachycephals)** यांचा समावेश होतो.
  - **उदाहरण:** ईशान्य भारतातील लोकसंख्येमध्ये मंगोलॉइड वैशिष्ट्ये प्रामुख्याने दिसतात, तर निलगिरी जमातीमध्ये निग्रिटो गुणधर्म आढळतात, जे प्राचीन स्थलांतरणाच्या पद्धती दर्शवतात.
- **धार्मिक विविधता (Religious Diversity)**
  - भारत जगातील जवळजवळ सर्व प्रमुख धर्मांचा अभ्यास करतो, ज्यामुळे तो धार्मिक बहुलवाद आणि आध्यात्मिक विविधतेचे केंद्र बनला आहे.
  - लोकसंख्येपैकी सुमारे **८०% हिंदू** आहेत, त्यापाठोपाठ **इस्लाम (१४%), ख्रिश्चन धर्म (२.३%), शिख धर्म (१.७%),** तसेच बौद्ध धर्म, जैन धर्म, पारशी धर्म, ज्यू धर्म आणि असंख्य आदिवासी धर्म यांचा समावेश आहे.
  - ही धार्मिक विविधता सण, विधी आणि सामुदायिक जीवनावर प्रभाव टाकते, ज्यामुळे भारताचे सांस्कृतिक स्वरूप समृद्ध होते.
- **भाषिक विविधता (Linguistic Diversity)**
  - भारताचा भाषिक परिदृश्य विशाल आहे, ज्यात **२२ अधिकृत अनुसूचित भाषा (officially recognized scheduled languages),** सुमारे **१२२ प्रमुख भाषा** आणि **१६०० पेशा**

जास्त बोलीभाषा (dialects) विविध प्रदेशांमध्ये बोलल्या जातात.

- भाषिक विविधता अनेकदा प्रादेशिक अस्मिता आणि राजकारण ठरवते, जसे की दक्षिण भारतीय राज्यांनी हिंदीला राष्ट्रभाषा म्हणून लादण्याला दिलेल्या प्रतिकारामध्ये दिसते, ज्यामुळे भाषिक समन्वयाची (linguistic accommodation) गरज अधोरेखित होते.
- **सांस्कृतिक विविधता (Cultural Diversity)**
  - कला प्रकार, साहित्य, नृत्य, संगीत, खाद्यसंस्कृती आणि सणांच्या माध्यमातून समृद्ध आणि विविध सांस्कृतिक अभिव्यक्ती दिसून येतात.
  - वेगवेगळ्या प्रदेशांची विशिष्ट सांस्कृतिक ओळख आहे, उदा. ईशान्य भारतातील **मणिपुरी नृत्य** आणि केरळमधील **कथकली**, किंवा बंगालमधील **दुर्गा पूजा**, आसाममधील **बिहू** आणि तामिळनाडूमधील **पोंगल** यांसारखे सण.
  - अशी विविधता भारताच्या बहुलवादी मूल्यांना आणि सर्जनशील वारशाला टिकवून ठेवते.
- **भौगोलिक आणि पर्यावरणीय विविधता (Geographical and Ecological Diversity)**
  - भारताची भौतिक भूगोल हिमालयीन पर्वतांपासून आणि इंडो-गंगेच्या मैदानांपासून ते किनारी पट्ट्या आणि वाळवंटांपर्यंत पसरलेली आहे, ज्यामुळे विविध पर्यावरणीय क्षेत्रे (ecological zones) निर्माण झाली आहेत.
  - या भौगोलिक फरकांमुळे जीवनशैली, व्यवसाय, कृषी पद्धती आणि आहाराच्या सवयींना आकार मिळतो — उदाहरणार्थ, दक्षिण आणि पूर्वेकडे तांदळाची शेती प्रामुख्याने केली जाते, तर उत्तरेकडील मैदानी प्रदेशात गहू सामान्य आहे.
- **सामाजिक विविधता (Social Diversity)**
  - भारताची सामाजिक रचना जटिल आहे, ज्यात जातीय स्तरीकरण (caste stratification), आदिवासी समाज आणि शहरी-ग्रामीण विभागणीचा समावेश आहे.
  - जसे की गोंड, संधाल आणि भिल्ल यांसारख्या आदिवासी समूहांच्या स्वतःच्या विशिष्ट भाषा, चालीरीती आणि सामाजिक रचना आहेत, ज्यामुळे ते भारतीय समाजाच्या विविधतेला हातभार लावतात.
  - जात आणि जमाती यांच्यातील परस्परसंबंध सामाजिक ओळख आणि संसाधनांच्या उपलब्धतेमध्ये आणखी गुंतागुंत निर्माण करतात.

भारतातील विविधतेचे सांस्कृतिक घटक (Cultural Elements of Diversity in India)

भारताची विविधता केवळ भौगोलिक किंवा भाषिक नसून, ती त्याच्या समृद्ध सांस्कृतिक घटकांमध्येही दिसून येते. हे घटक भारताच्या बहुसांस्कृतिक स्वरूपाला अधिक आकर्षक आणि गुंतागुंतीचे बनवतात.

• भाषा आणि साहित्य (Language and Literature)

- भारताला समृद्ध साहित्यिक वारसा लाभलेला आहे, ज्यात संस्कृत आणि तमिळसारख्या अभिजात भाषांनी प्राचीन ग्रंथ, महाकाव्ये आणि तत्त्वज्ञानाचा पाया घातला आहे.
- हिंदी, बंगाली, मराठी आणि उर्दू यांसारख्या भाषांमध्ये आधुनिक साहित्यिक परंपरा भरभराटीला आल्या आहेत, ज्या प्रादेशिक अस्मिता आणि समकालीन विषय प्रतिबिंबित करतात.

• सादर कला (Performing Arts)

- भरतनाट्यम्, कथक, ओडिसी आणि कथकळी यांसारखे शास्त्रीय नृत्य प्रकार प्रादेशिक कथा आणि धार्मिक कथांचे प्रदर्शन करतात.
- गरबा (गुजरात) आणि भांगडा (पंजाब) यांसारख्या लोककला परंपरा सामुदायिक जीवन, उत्सव आणि स्थानिक लोककथा व्यक्त करतात.

• दृश्य कला (Visual Arts)

- मधुबनी (बिहार), वारली (महाराष्ट्र) आणि तंजावर चित्रकला (तमिळनाडू) यांसारख्या विशिष्ट चित्रकला शैली सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये दर्शवतात, प्रत्येकाची स्वतःची अनोखी नक्षी आणि प्रतीकात्मकता आहे.

• पाककृती (Cuisine)

- भारतीय पाककृती धार्मिक आणि पर्यावरणीय प्रभावांनुसार मोठ्या प्रमाणात बदलते; उदाहरणार्थ, उत्तरेकडील पट्यात गहू आणि मांसाहारी पदार्थांवर भर दिला जातो, तर दक्षिण आणि पश्चिमेकडील प्रदेशात तांदळावर आधारित आणि शाकाहारी आहार असतो.
- स्वयंपाकाच्या तेलाची निवड देखील बदलते, जसे की उत्तर आणि पूर्वेकडे मोहरीचे तेल, तर दक्षिणेकडे नारळाचे तेल.

• वस्त्रे आणि दागिने (Clothing and Ornaments)

- पारंपरिक पोशाख आणि दागिने सांस्कृतिक ओळख दर्शवतात— वेगवेगळ्या साड्या नेसण्याची शैली (उदा. बंगाली विरुद्ध महाराष्ट्रीयन), विशिष्ट फेटे (राजस्थानी विरुद्ध पंजाबी), आणि प्रदेश-विशिष्ट दागिन्यांच्या नमुने वारसा जतन करतात.

• विधी आणि सण (Rituals and Festivals)

- अनेक सणांची धार्मिक मुळे समान असली तरी, प्रादेशिक विविधतांमुळे एक चैतन्यमय सांस्कृतिक विविधता (किंवा सांस्कृतिक मोजेक) निर्माण होते.
- उदाहरणार्थ, मकर संक्रांती तमिळनाडूमध्ये पोंगल म्हणून, पंजाबमध्ये लोहरी म्हणून आणि आसाममध्ये बिहू म्हणून साजरी केली जाते, प्रत्येकाची स्वतःची अनोखी प्रथा आणि महत्त्व आहे.

भारतात विविधतेत एकता राखणारे एकात्मिक घटक (Integrative Factors Behind Unity in Diversity in India)

भारतातील विशाल विविधता असूनही, देशाला एकात्मतेच्या सूत्रात बांधून ठेवणारे अनेक महत्त्वाचे घटक आहेत:

- **संवैधानिक चौकट (Constitutional Framework):** भारतीय संविधान धर्मनिरपेक्षता, लोकशाही, समानता आणि न्याय या तत्वांमधून एकात्मतेला प्रोत्साहन देते, ज्यामुळे सर्व सांस्कृतिक, धार्मिक आणि भाषिक गटांसाठी आदर सुनिश्चित होतो.
- **सामायिक ऐतिहासिक आणि सांस्कृतिक वारसा (Shared Historical and Cultural Heritage):** स्वातंत्र्यसंग्रामासारखे समान ऐतिहासिक अनुभव आणि राष्ट्रगीत व सणांसारखी सामायिक सांस्कृतिक प्रतीके सामूहिक ओळखीची भावना वाढवतात.
- **सहिष्णुता आणि समन्वयाची भावना (Spirit of Tolerance and Accommodation):** भक्ती आणि सूफीवादासारख्या चळवळींनी उदाहरण दिलेल्या भारतातील धार्मिक बहुलवादाची दीर्घकाळ चाललेली परंपरा विविध समुदायांमध्ये सहअस्तित्व आणि परस्पर आदराला प्रोत्साहन देते.
- **भाषा धोरण आणि बहुभाषिकत्व (Language Policy and Multilingualism):** हिंदी आणि इंग्रजीसोबत अनेक अधिकृत भाषांना मान्यता देणे आणि मातृभाषांना प्रोत्साहन देणे भाषिक विविधता जपण्यास मदत करते, तर संवादही कायम राखला जातो.
- **सण आणि विधी (Festivals and Rituals):** दिवाळी, ईद, ख्रिसमस यांसारखे सण आणि ओणम व बैसाखी यांसारखे प्रादेशिक उत्सव मोठ्या प्रमाणावर साजरे केले जातात, ज्यामुळे सामाजिक सलोखा वाढतो.
- **आर्थिक आणि सामाजिक जाळ्यांद्वारे परस्पर-अवलंबित्व (Interdependence through Economic and Social Networks):** व्यापार, व्यावसायिक विशेषीकरण आणि सामाजिक संस्था (कुटुंब, जात, समुदाय) विविध गटांना जोडणारी परस्पर-संबंधित जाळे तयार करतात.
- **लोकशाही आणि राजकीय प्रक्रिया (Democratic and Political Processes):** निवडणूक राजकारण अनेकदा जात, धर्म आणि प्रादेशिक सीमा ओलांडून युती (coalition-building) करण्यास प्रोत्साहन देते, ज्यामुळे बोलून-चालून एकी साधली जाते.
- **शैक्षणिक आणि माध्यम प्रभाव (Educational and Media Influence):** राष्ट्रीय शिक्षण अभ्यासक्रम आणि मास मीडिया राष्ट्रीय एकात्मतेवर भर देतात आणि सामायिक मूल्ये व उपलब्धींवर प्रकाश टाकतात.

'मिनी इंडिया'चे सांस्कृतिक कप्पे (Cultural Pockets of "Mini India")

व्याख्या (Definition)

सांस्कृतिक कप्पे (Cultural pockets), ज्यांना अनेकदा "मिनी इंडिया" असे संबोधले जाते, हे भारतातील असे प्रदेश किंवा स्थानिक ठिकाणे आहेत जिथे विविध वांशिक, भाषिक, धार्मिक किंवा सांस्कृतिक गट एकत्र राहतात, ज्यामुळे भारताच्या मोठ्या विविधतेचे सूक्ष्म रूप (microcosms) तयार होते.

उदाहरणे (Examples)

- शहरी उदाहरणे (Urban Examples)

- मुंबईला "मिनी इंडिया" म्हटले जाते कारण येथे गुजराती, महाराष्ट्रीयन, उत्तर भारतीय, दक्षिण भारतीय, पारशी, मुस्लिम आणि इतर अनेक लोक एकत्र राहतात.
- दिल्लीमध्येही भारतातील जवळजवळ सर्व राज्यांतील आणि धर्मांचे विविध समुदाय आहेत.
- ग्रामीण आणि प्रादेशिक उदाहरणे (Rural and Regional Examples)
  - मेघालयातील शिलाँग सारखी काही शहरे किंवा जिल्हे बहु-वांशिक सहअस्तित्व (multi-ethnic coexistence) दर्शवतात, जिथे आदिवासी, बंगाली आणि नेपाळी लोकसंख्या आहे.
  - हैदराबाद तेलुगू आणि उर्दू संस्कृतीचे मिश्रण, हिंदू-मुस्लिम समन्वय आणि विविध पाककृतींसाठी ओळखले जाते.

सांस्कृतिक कप्प्यांचे महत्त्व (Significance of Cultural Pockets)

- सांस्कृतिक कप्पे भारताच्या मोठ्या बहुलवादी समाजात (pluralistic society) विशिष्ट भाषा, परंपरा आणि रूढींचे जतन आणि पोषण करतात.
- ते आंतरसांस्कृतिक संवाद (intercultural dialogue) आणि देवाणघेवाणीला प्रोत्साहन देतात, ज्यामुळे परस्पर सामंजस्य आणि सामाजिक सलोखा वाढतो.
- ते सांस्कृतिक नवोपक्रमाचे केंद्र म्हणून कार्य करतात, जिथे संकरित अस्मिता (hybrid identities) आणि नवीन सामाजिक प्रथा उदयास येतात.
- समुदायांना त्यांची अद्वितीय ओळख टिकवून ठेवण्यास आणि व्यापक भारतीय चौकटीत सहभागी होण्यास परवानगी देऊन प्रादेशिक विविधता आणि राष्ट्रीय एकात्मता यांच्यात संतुलन साधण्यास मदत करतात.

सांस्कृतिक कप्प्यांपुढील आव्हाने (Challenges of Cultural Pockets)

- संसाधनांवरून होणारी स्पर्धा आणि अस्मितेच्या आग्रहामुळे सांस्कृतिक कप्प्यांना वांशिक तणाव (ethnic tensions) आणि संघर्षांना सामोरे जावे लागू शकते.
- जर समुदाय संकुचित बनले आणि एकात्मतेला विरोध करू लागले, तर सामाजिक विखंडन (social fragmentation) आणि विलगीकरणाचा (segregation) धोका असतो.
- प्रभावी सांस्कृतिक गटांकडून येणाऱ्या दबावामुळे अल्पसंख्याक अस्मितांचे उपेक्षितकरण किंवा क्षरण होऊ शकते.
- शहरीकरण आणि आधुनिकीकरण कधीकधी पारंपरिक जीवनशैलीत व्यत्यय आणतात, ज्यामुळे अद्वितीय सांस्कृतिक वैशिष्ट्यांच्या जतनाला धोका निर्माण होतो.

भारताच्या एकता आणि विविधतेसमोरील अडथळे (Obstacles to India's Unity and Diversity)

भारत विविधतेत एकतेचे एक उत्कृष्ट उदाहरण असला तरी, त्याच्या या अद्वितीय वैशिष्ट्यासमोर काही महत्त्वपूर्ण आव्हाने आणि अडथळे आहेत:

- जाती-आधारित विभागणी (Caste-based divisions): कायमस्वरूपी जातीय उतरंड (caste hierarchies) सामाजिक विखंडन आणि बहिष्करण निर्माण करते, ज्यामुळे अनेकदा संघर्ष आणि जाती-आधारित हिंसाचार होतो. उदाहरणार्थ, उत्तर प्रदेश आणि बिहारसारख्या राज्यांमध्ये जातींच्या संघर्षामुळे सामाजिक सलोखा वारंवार विस्कळीत होतो.
- धार्मिक तणाव आणि जातीयवाद (Religious tensions and communalism): जातीय दंगली आणि धार्मिक गटांमधील ध्रुवीकरण राष्ट्रीय एकतेला कमकुवत करते; २००२ च्या गुजरात दंगली हे राजकीय अजेंडाने प्रेरित अशा तणावाचे उदाहरण आहे.
- भाषिक संघर्ष (Linguistic conflicts): भाषिक लादण्यावरून होणारे वाद, जसे की दक्षिण भारतात हिंदीला असलेला विरोध, प्रादेशिक नाराजी निर्माण करतात आणि एकात्मतेच्या प्रयत्नांना अडथळा आणतात.
- प्रादेशिकता आणि फुटीरवादी चळवळी (Regionalism and separatist movements): वांशिक आणि प्रादेशिक ओळखीवर आधारित स्वायत्ततेची मागणी, जसे की काश्मीर आणि ईशान्य भारतात दिसून येते, भारताच्या प्रादेशिक अखंडतेला आणि एकतेला आव्हान देते.
- आर्थिक विषमता (Economic disparities): प्रदेश आणि सामाजिक गटांमध्ये असमान विकासांमुळे असंतोष आणि सामाजिक बहिष्करण वाढते, ज्यामुळे झारखंड आणि ओडिशाच्या काही भागांसारख्या मागासलेल्या क्षेत्रांमध्ये अशांतता निर्माण होते.
- सामाजिक असमानता आणि भेदभाव (Social inequalities and discrimination): लैंगिक पूर्वग्रह, जातीय भेदभाव आणि आदिवासींचे उपेक्षितकरण महत्त्वपूर्ण लोकसंख्येला विकासाच्या संधींपासून वगळून सामाजिक सलोखा कमकुवत करते.
- राजकीय ध्रुवीकरण आणि अस्मितेचे राजकारण (Political polarization and identity politics): जात, धर्म किंवा प्रादेशिक ओळखींवर केंद्रित राजकारण अनेकदा सामाजिक विभागणीला खोलवर रुजवते, विश्वास कमी करते आणि ध्रुवीकरण वाढवते, जे अनेक राज्य निवडणुकांमध्ये दिसून येते.

समकालीन मुद्दे (Contemporary Issues)

भाषा राजकारण: राष्ट्रीय सलोखा आणि एकतेला धोका (Language Politics: A Threat to National Harmony and Unity)

संदर्भात (Context)

महाराष्ट्रामध्ये प्राथमिक शिक्षणासाठी असलेल्या त्रि-भाषा धोरणात (three-language policy) अलीकडेच करण्यात आलेल्या बदलामुळे राज्यभर व्यापक निदर्शने झाली आहेत. अनेक गटांनी याला मराठी भाषेच्या

खर्चावर हिंदी लादण्याचा प्रयत्न मानले, ज्यामुळे भाषा हक्क आणि सांस्कृतिक ओळखीवरील वाद पुन्हा पेटले आहेत.

भाषा राजकारण राष्ट्रीय सलोखा आणि एकतेला कसे हानी पोहोचवते (How Language Politics Harms National Harmony and Unity)

- **प्रादेशिक दुरावा निर्माण करते (Creates Regional Alienation)**
  - प्रबळ भाषेची (उदा. हिंदी) कथित सक्ती बिगर-हिंदी भाषिक प्रदेशांमध्ये सांस्कृतिक वर्चस्वाची (cultural domination) भावना निर्माण करते.
  - हे सामायिक राष्ट्रीय ओळखीऐवजी प्रादेशिक ओळखींना बळकटी देते, ज्यामुळे भावनिक एकात्मता (emotional integration) कमकुवत होते.
- **सामाजिक विभाजनाला खतपाणी घालते (Fuels Social Division)**
  - भाषा बहिष्करणाचे साधन बनते, ज्यामुळे राज्ये आणि शहरांमध्ये "स्थानिक" विरुद्ध "बाहेरचा" अशी मांडणी (narratives) निर्माण होते (उदा. बेंगळुरूमध्ये हिंदी भाषकांविरुद्धचे तणाव).
  - यामुळे स्थलांतरित किंवा भाषिक अल्पसंख्याकांविरुद्ध स्वयंघोषित न्याय (vigilantism) आणि सामाजिक भेदभाव होऊ शकतो.
- **सांस्कृतिक विविधतेला धोका (Threatens Cultural Diversity)**
  - हे भाषिक एकरूपतेला (linguistic homogenisation) प्रोत्साहन देते, ज्यामुळे स्थानिक भाषा आणि समृद्ध सांस्कृतिक वारसा कमकुवत होतो.
  - आपल्या पारंपरिक लिपी, साहित्य आणि मौखिक परंपरा जतन करण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या समुदायांमध्ये नाराजी निर्माण करते.
- **शैक्षणिक सलोख्यामध्ये व्यत्यय आणते (Disrupts Educational Harmony)**
  - भाषा माध्यमातील अचानक धोरणात्मक बदलांमुळे विद्यार्थी, पालक आणि शिक्षकांमध्ये गोंधळ निर्माण होतो, ज्यामुळे शिक्षणाच्या निष्पत्तीवर (learning outcomes) परिणाम होतो आणि प्रशासनावर अविश्वास वाढतो.
- **अस्मितेच्या राजकारणाला प्रोत्साहन देते (Encourages Identity Politics)**
  - निवडणुकीतील फायद्यांसाठी भाषेचे अनेकदा राजकीयीकरण केले जाते, ज्यामुळे विकास आणि सर्वसमावेशक प्रशासनापासून लक्ष विचलित होते.

- हे भाषिक बहुसंख्यवादाला (linguistic majoritarianism) बहुलवादावर (pluralism) प्राधान्य देऊन लोकशाही मूल्यांना कमकुवत करते.

पुढील मार्ग (Way Forward)

- **बहुभाषिकतेला प्रोत्साहन देणे (Promote Multilingualism):** लवचिकतेसह त्रि-भाषा सूत्राला बळकटी द्या: मातृभाषेला प्राधान्य द्या, प्रादेशिक भाषेला परवानगी द्या आणि हिंदी/इंग्रजी पर्यायी भाषा म्हणून समाविष्ट करा, सक्ती नसावी.
- **प्रादेशिक भाषांचे संरक्षण करणे (Protect Regional Languages):** सांस्कृतिक विविधता जपण्यासाठी प्रशासन, शिक्षण आणि सार्वजनिक जीवनात प्रादेशिक भाषांच्या वापराला प्रोत्साहन देणे.
- **सहमत-आधारित धोरण निर्मिती (Consensus-Based Policy Making):** वरून लादण्याऐवजी राज्ये आणि स्थानिक समुदायांशी संवाद साधून भाषा धोरणे तयार करणे.
- **भाषिक सहनशीलतेबद्दल शिक्षित करणे (Educate on Linguistic Tolerance):** भाषिक विविधता ही एक राष्ट्रीय शक्ती आहे हे अधोरेखित करणाऱ्या मोहिमांना प्रोत्साहन देणे, ज्यामुळे नागरिकांमध्ये परस्पर आदर वाढेल.
- **संतुलित अभ्यासक्रम दृष्टिकोन (Balanced Curriculum Approach):** अतिरिक्त भाषा हळूहळू, टप्प्याटप्प्याने आणि ऐच्छिक पद्धतीने समाविष्ट करणे, ज्यामुळे मूलभूत शिक्षणात कोणताही व्यत्यय येणार नाही याची खात्री होईल.
- **संवैधानिक मूल्यांना बळकटी द्या (Strengthen Constitutional Values):** अनुच्छेद २९ आणि ३० (अल्पसंख्याकांचे सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक हक्क) यांना समर्थन देणे आणि भाषाविषयक बाबींमध्ये संघराज्याच्या (federalism) भावनेचा आदर करणे.

मूल्यवर्धन (Value Addition)

महत्त्वाची संज्ञा (Keywords)

- Pluralism: बहुलवाद
- Multiculturalism: बहुसांस्कृतिकता
- Social hierarchy: सामाजिक उतरंड
- Social inclusion: सामाजिक समावेशकता
- Cultural syncretism: सांस्कृतिक समन्वय / सांस्कृतिक एकीकरण
- Social mobility: सामाजिक गतिशीलता
- Social cohesion: सामाजिक सलोखा / सामाजिक एकजूट
- Secularism: धर्मनिरपेक्षता
- Patriarchy: पितृसत्ता
- Kinship networks: नातेसंबंधांचे जाळे / नातेसंबंध व्यवस्था
- Agrarian society: कृषिप्रधान समाज

- Modernization: आधुनिकीकरण
- Sanskritization: संस्कृतीकरण
- Urbanization: शहरीकरण
- Social stratification: सामाजिक स्तरीकरण
- Endogamy: अंतर्विवाह
- Social transformation: सामाजिक परिवर्तन / सामाजिक स्थित्यंतर
- Affirmative action: सकारात्मक कृती
- Identity politics: अस्मितेचे राजकारण
- Tolerance: सहिष्णुता

यूपीएससी मुख्य परीक्षा सराव प्रश्न (UPSC Mains Practice Questions)

प्र.१. भारतातील पारंपरिक संयुक्त कुटुंब पद्धती (joint family system) शहरी वातावरणात कशी जुळवून घेत आहे, याचे परीक्षण करा.

प्र.२. भारतातील आदिवासी ओळख (Tribal identity) ही विविध आणि एकत्रित दोन्ही आहे. उदाहरणांसह स्पष्ट करा.

प्र.३. जाती-आधारित आरक्षणाचा सामाजिक विविधता (social diversity) आणि एकात्मतेवर (integration) होणाऱ्या परिणामाचे विश्लेषण करा.

प्र.४. धार्मिक बहुलवाद (religious pluralism) भारताच्या सांस्कृतिक समन्वयाला (cultural syncretism) कसे योगदान देतो? उदाहरणे द्या.

प्र.५. प्रादेशिक विविधता (regional diversity) भारतातील आर्थिक विकासाच्या पद्धतींवर (economic development patterns) कसा प्रभाव टाकते?

प्र.६. भारतासारख्या विविध समाजात सामाजिक सलोखा (social harmony) वाढविण्यात सणांची भूमिका चर्चा करा.

संक्षिप्त रूपे (Acronyms)

भारतीय समाजाची प्रमुख वैशिष्ट्ये (Salient features of Indian society)

ड्राफ्ट व्ह्यूज (DRAFT VIEWS)

- **D – विविधता आणि बहुलवाद (Diversity and pluralism):** भारतीय समाजात धर्म, भाषा आणि संस्कृतीमध्ये प्रचंड विविधता आणि बहुलवाद दिसून येतो.
- **R – धार्मिक सहिष्णुता आणि धर्मनिरपेक्ष दृष्टिकोन (Religious tolerance and secular ethos):** भारतीय समाज धार्मिक सहिष्णुता आणि धर्मनिरपेक्ष मूल्यांवर आधारित आहे.

- **A – जुळवून घेणे आणि आत्मसात करणे (Accommodation and assimilation):** भक्ती चळवळ, सूफी परंपरा आणि सांस्कृतिक एकीकरण (syncretism) यांसारख्या माध्यमातून बाहेरील गोष्टींना जुळवून घेणे आणि त्यांना आत्मसात करणे हे भारतीय समाजाचे वैशिष्ट्य आहे.
- **F – कुटुंब आणि नातेसंबंधांचे महत्त्व (Family and kinship importance):** संयुक्त कुटुंब पद्धती आणि नातेसंबंधांचे मजबूत जाळे हे भारतीय समाजाचे आधारस्तंभ आहेत.
- **T – परंपरा आणि आधुनिकतेचे सहअस्तित्व (Tradition and modernity coexistence):** भारतीय समाजात पारंपरिक मूल्ये आणि आधुनिक विचार यांचा मेळ दिसून येतो.
- **V – ग्राम-केंद्रित ग्रामीण आधार (Village-centric rural base):** भारतीय समाज आजही प्रामुख्याने ग्रामीण आणि ग्राम-केंद्रित आहे.
- **I – संस्थात्मक सामर्थ्य (Institutional strength):** जात, पंचायती आणि धार्मिक संस्था यांसारख्या मजबूत संस्था भारतीय समाजात खोलवर रुजलेल्या आहेत.
- **E – सामुदायिक सन्मान आणि सामूहिक जीवनावर भर (Emphasis on community honor and collective life):** सामुदायिक सन्मान आणि सामूहिक जीवनावर भारतीय समाजात विशेष भर दिला जातो.
- **W – विस्तृत सामाजिक स्तरीकरण (Wide social stratification):** जात, जमात (आदिवासी) आणि वर्ग यांवर आधारित विस्तृत सामाजिक स्तरीकरण भारतीय समाजात आढळते.
- **S – आध्यात्मिक दृष्टिकोन आणि मूल्य-आधारित जीवन (Spiritual outlook and value-based life):** भारतीय समाजाचा दृष्टिकोन आध्यात्मिक असून तो मूल्य-आधारित जीवनावर भर देतो.

जातिव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये (Features of Caste System)

संक्षिप्त रूप: हिरोज (HEROS)

- **H – पदानुक्रमित क्रम (Hierarchical order):** जाती एका निश्चित उतरंडीत विभागलेल्या आहेत, ज्यात काही जातींना उच्च आणि काहींना नीच मानले जाते.
- **E – अंतर्विवाह (Endogamy):** एकाच जातीच्या गटात विवाह करणे सक्तीचे असते; जातीबाहेरील विवाहावर कडक निर्बंध असतात.
- **R – धार्मिक शुद्धता आणि प्रदूषितता (Ritual purity and pollution):** शुद्धता आणि अशुद्धतेच्या संकल्पना जातीव्यवस्थेत महत्त्वाच्या असतात, ज्यामुळे आंतरक्रिया आणि सामाजिक संबंध नियंत्रित होतात.
- **O – व्यावसायिक विशेषीकरण (Occupational specialization):** पारंपरिकरीत्या जातीनुसार विशिष्ट व्यवसाय (जाती-आधारित भूमिका) ठरलेले असतात.

- **S – सामाजिक आणि धार्मिक निर्बंध (Social and religious sanctions):** जातीव्यवस्थेला सामाजिक आणि धार्मिक मान्यता असते, ज्यामुळे तिचे नियम आणि दंड कठोरपणे पाळले जातात.

संयुक्त कुटुंब विरुद्ध विभक्त कुटुंब (Joint Family vs Nuclear Family)

संयुक्त कुटुंब (Joint Family): संक्षिप्त रूप: स्पिरिट (SPIRIT)

- **S – सामायिक निवास आणि संसाधने (Shared Residence and Resources):** कुटुंबातील सर्व सदस्य एकाच घरात राहतात आणि संसाधने (उदा. मालमत्ता, उत्पन्न) सामायिक करतात.
- **P – पितृसत्ताक अधिकार (Patriarchal Authority):** कुटुंबातील वडीलधाऱ्या पुरुषाकडे (उदा. कुटुंबप्रमुख) निर्णय घेण्याचे आणि कुटुंबावर नियंत्रण ठेवण्याचे अधिकार असतात.
- **I – परस्परावलंबित्व आणि आधार प्रणाली (Interdependence and Support System):** कुटुंबातील सदस्य एकमेकांवर अवलंबून असतात आणि भावनिक, आर्थिक तसेच सामाजिकदृष्ट्या एकमेकांना आधार देतात.
- **R – धार्मिक विधींची एकता आणि मूल्यांचे संक्रमण (Ritual Unity and Value Transmission):** कुटुंबात धार्मिक विधी एकत्र केले जातात आणि पारंपरिक मूल्ये, चालीरीती एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे संक्रमित होतात.
- **I – संयुक्त वारसा (Inheritance held Jointly):** मालमत्ता आणि वारसा हक्क कुटुंबातील सर्व सदस्यांमध्ये संयुक्तपणे किंवा सामूहिकपणे विभागलेला असतो.
- **T – पारंपरिक सामाजिक सुरक्षा (Traditional Social Security):** वयस्कर, आजारी किंवा गरजू सदस्यांना पारंपरिकरित्या कुटुंबाकडूनच सामाजिक सुरक्षा आणि आधार मिळतो.

विभक्त कुटुंब (Nuclear Family): संक्षिप्त रूप: फ्रीड (FREED)

- **F – स्वातंत्र्य आणि गोपनीयता (Freedom and Privacy):** कुटुंबातील सदस्यांना अधिक वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि गोपनीयता मिळते.
- **R – लहान आकार आणि रचना (Reduced Size and Structure):** यात फक्त पती-पत्नी आणि त्यांची अविवाहित मुले यांचा समावेश असतो, ज्यामुळे कुटुंबाचा आकार लहान असतो.
- **E – आर्थिक स्वातंत्र्य (Economic Independence):** प्रत्येक कमावता सदस्य आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र असतो किंवा पती-पत्नी दोघेही आपल्या कमाईवर स्वतंत्रपणे निर्णय घेऊ शकतात.
- **E – लहान घटकात भावनिक जवळीक (Emotional Intimacy within Small Unit):** लहान आकारामुळे कुटुंबातील सदस्यांमध्ये अधिक भावनिक जवळीक आणि सलोखा साधता येतो.
- **D – निर्णय घेण्याची स्वायत्तता (Decision-making**

Autonomy): कुटुंबातील सदस्यांना, विशेषतः पती-पत्नीला, वैयक्तिक आणि कौटुंबिक निर्णय घेण्याचे अधिक स्वातंत्र्य असते.

रूढी आणि परंपरांचा समाजावरील परिणाम (Effect of Customs and Traditions on Society)

संक्षिप्त रूप: ब्रेस (BRACE)

- **B – समाजाला एकत्र बांधणे (Bind Society Together):** त्या सामाजिक सलोखा (cohesion) आणि सातत्य (continuity) निर्माण करतात, ज्यामुळे समाज एकत्र बांधला जातो.
- **R – वैयक्तिक आणि गट वर्तनाचे नियमन करणे (Regulate Individual and Group Behavior):** त्या व्यक्ती आणि गटांच्या वर्तणुकीला मार्गदर्शन करतात आणि सामाजिक नियम व अपेक्षा स्थापित करतात.
- **A – हक्क आणि स्वातंत्र्यावर परिणाम करणे (Affect Rights and Liberties):** काही रूढी (उदा. पितृसत्ताक पद्धती, जातीय प्रथा) व्यक्तींच्या हक्कांवर आणि स्वातंत्र्यावर नकारात्मक परिणाम करू शकतात.
- **C – सांस्कृतिक ओळख आणि वारसा जतन करणे (Conserve Cultural Identity and Heritage):** त्या एखाद्या समुदायाची विशिष्ट सांस्कृतिक ओळख आणि वारसा टिकवून ठेवण्यास मदत करतात.
- **E – असुरक्षित गटांना वगळणे किंवा उपेक्षित करणे (Exclude or Marginalize Vulnerable Groups):** काही रूढी आणि परंपरा असुरक्षित गटांना (उदा. स्त्रिया, खालच्या जाती) सामाजिकदृष्ट्या वगळू शकतात किंवा त्यांना उपेक्षित करू शकतात.

भारतीय समाजाच्या विविधतेसमोरील आव्हाने (Challenges to Diversity of Indian Society)

संक्षिप्त रूप: क्रेस्ट (CREST)

- **C – जातीयता आणि जातीयवाद (Casteism and Communalism):** जाती-आधारित भेदभाव आणि धार्मिक गटांमधील संघर्ष हे विविधतेसाठी मोठे आव्हान आहे.
- **R – प्रादेशिकता आणि फुटीरवाद (Regionalism and Separatism):** प्रादेशिक अस्मितांवर आधारित मागण्या आणि फुटीरवादी चळवळी राष्ट्रीय एकतेला धोका निर्माण करतात.
- **E – आर्थिक असमानता आणि विषमता (Economic Inequalities and Disparities):** प्रादेशिक आणि सामाजिक गटांमध्ये असलेली आर्थिक विषमता आणि असमानता ही विविधतेसमोरील एक गंभीर समस्या आहे.
- **S – सामाजिक भेदभाव (Social Discrimination):** लिंग, जमाती (आदिवासी) आणि अल्पसंख्याकांवरील भेदभाव सामाजिक सलोख्याला बाधा आणतो.
- **T – जागतिकीकरण आणि सांस्कृतिक एकरूपतेचा धोका (Threat from Globalization and Cultural**

Homogenization): जागतिकीकरण आणि वाढत्या सांस्कृतिक एकरूपतेमुळे स्थानिक संस्कृती आणि परंपरांना धोका निर्माण होत आहे.

सामान्य विषयांवरील तयार नमुना Ready template on common themes

सामाजिक बदलाचे घटक Factors of social change

मुख्य शीर्षक Major heading	उपशीर्षके Subheadings	स्पष्टीकरण Explanation
सामाजिक-आर्थिक (Socio-economic)	<ul style="list-style-type: none"> जागतिकीकरण (Globalization) औद्योगिकीकरण (Industrialisation) हरितक्रांती (Green Revolution) शहरीकरण (Urbanization) 	
सामाजिक-राजकीय (Socio-political)	<ul style="list-style-type: none"> कायदे (Legislation) शासन/प्रशासन (Governance) दबाव गट (Pressure Group) 	
सामाजिक-सांस्कृतिक (Socio-cultural)	<ul style="list-style-type: none"> शिक्षण (Education) समाजसुधारणा आणि सक्रियता (Social Reforms and Activism) धर्मनिरपेक्षीकरण (Secularisation) 	
सामाजिक-भौगोलिक (Socio-geographical)	<ul style="list-style-type: none"> हवामान बदल (Climate Change) शेती (Agriculture) संसाधने (Resources) 	
सामाजिक-तांत्रिक (Socio-technological)	<ul style="list-style-type: none"> चौथ्या औद्योगिक क्रांतीचे घटक (Elements of 4th Industrial Revolution) उदा. - कृत्रिम बुद्धिमत्ता (AI), यंत्र शिक्षण (Machine Learning) इत्यादी. माहिती तंत्रज्ञान (IT) क्षेत्राची वाढ (Growth of IT Sector) संलग्न क्षेत्रे - आरोग्य (Health), शिक्षण (Education) इत्यादी. 	

2. विविधतेची कारणे (Reasons for diversity):-

शीर्षक (Heading)	उपशीर्षके (Subheadings)	स्पष्टीकरण (Explanation)
भौगोलिक कारणे (Geographical reasons)	<ul style="list-style-type: none"> हिमालयीन (Himalayan) वाळवंट (Desert) विस्तीर्ण क्षेत्र (Vast area) 	

ऐतिहासिक कारणे (Historical reasons)	<ul style="list-style-type: none"> वेगवेगळ्या राज्यकर्त्यांचा भिन्न कालखंड (Different time period of different rulers) मुघल, मराठे, राजपूत इत्यादी (Mughals, Marathas, Rajputs etc.) बहुलवादी ऐतिहासिक उत्क्रांती (Pluralistic historical evolution) 	
आर्थिक कारणे (Economic reasons)	<ul style="list-style-type: none"> जागतिकीकरण (Globalization) व्यापार आणि पर्यटन (Trade and tourism) 	
सांस्कृतिक कारणे (Cultural reasons)	<ul style="list-style-type: none"> सहिष्णुतेचे मूल्य (Value of Tolerance) वसुधैव कुटुंबकम् (Vasudhaiva Kutumbakam) 	

विविधतेतील एकता साधणारे घटक (Factors leading to unity amidst diversity)

शीर्षक (Heading)	उपशीर्षके (Subheadings)	स्पष्टीकरण (Explanation)
राजकीय घटक (Political factors)	<ul style="list-style-type: none"> अखिल भारतीय सेवा (All India services) संघराज्य (Federalism) संविधान (Constitution) 	
सामाजिक घटक (Social factors)	<ul style="list-style-type: none"> सामाजिक चळवळी (Social movements) धार्मिक पद्धती (Religious practices) तीर्थक्षेत्रे (Institutions of pilgrimage) सण (Festivals) 	
आर्थिक घटक (Economic factors)	<ul style="list-style-type: none"> व्यापार आणि वाणिज्य स्वातंत्र्य (Freedom of trade and commerce) पर्यटन (Tourism) वस्तू आणि सेवा कर (GST) - एक राष्ट्र, एक कर (one nation, one tax) 	
भौगोलिक घटक (Geographical factors)	<ul style="list-style-type: none"> नैसर्गिक सीमा (Natural boundaries) हवामान परिस्थिती (Climatic conditions) 	

UPSC मागील वर्षाचे प्रश्न (UPSC Previous Year Questions)

प्रश्न (Question)	प्रश्नाचे स्वरूप (Nature of Question)	मुख्य मागणी (Core Demand)
कौशल्यवान, तरुण, अविवाहित महिलांच्या विविध वर्गातून वाढलेल्या शहरी स्थलांतरामुळे त्यांच्या वैयक्तिक स्वातंत्र्यावर आणि कुटुंबाशी असलेल्या संबंधांवर कसा परिणाम झाला आहे? या प्रवृत्तीवर चर्चा करा. (2024)	विश्लेषणात्मक + सामाजिक परिणाम (Analytical + Societal Impact)	महिलांच्या स्वातंत्र्यावर आणि कौटुंबिक संबंधांवर शहरी स्थलांतराच्या परिणामाचे विश्लेषण करा.
आता मुलांच्या लाडक्या गप्पांचे साधन मोबाइल फोनने घेतले आहे. मुलांच्या सामाजिकीकरणावर (socialization) त्याच्या परिणामावर चर्चा करा. (2023)	चर्चा + सामाजिक परिणाम (Discussion + Social Impact)	मुलांच्या सामाजिकीकरणावर गॅझेट्सच्या परिणामावर चर्चा करा.
क्रिप्टोकरन्सी काय आहे? तिचा जागतिक समाजावर कसा परिणाम होतो? तिचा भारतीय समाजावर परिणाम होत आहे का? चर्चा करा. (2021)	संकल्पनात्मक + विश्लेषणात्मक (Conceptual + Analytical)	क्रिप्टोकरन्सी, त्याचे जागतिक आणि भारतीय सामाजिक परिणाम स्पष्ट करा.
जागतिकीकरणामुळे विविधता आणि बहुलवादाला भारतात धोका निर्माण झाला आहे का? तुमच्या उत्तराचे समर्थन करा. (2020)	गंभीर विश्लेषण + समर्थन (Critical Analysis + Justification)	जागतिकीकरणामुळे विविधतेला धोका निर्माण होतो का याचे समर्थन करा.
आपण आपली स्थानिक ओळख जागतिक ओळखीसाठी गमावत आहोत का? चर्चा करा. (2019)	चर्चा + विश्लेषणात्मक (Discussion + Analytical)	स्थानिक ओळख गमावून जागतिक ओळख मिळवण्यावर चर्चा करा.
'जागतिकीकरण सामान्यतः सांस्कृतिक एकरूपतेला प्रोत्साहन देते असे म्हटले जाते, परंतु भारतीय समाजात सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये दिसून येतात.' स्पष्ट करा. (2018)	स्पष्टीकरण + विश्लेषणात्मक (Elucidation + Analytical)	एकरूपता असूनही जागतिकीकरण सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये कशी मजबूत करते हे स्पष्ट करा.
भारतात सांस्कृतिक विविधतेच्या केंद्रस्थानी जागतिकीकरणाचा किती परिणाम झाला आहे? स्पष्ट करा. (2017)	विश्लेषणात्मक + स्पष्टीकरणात्मक (Analytical + Explanatory)	भारताच्या सांस्कृतिक विविधतेवर जागतिकीकरणाचा किती परिणाम झाला आहे हे स्पष्ट करा.
भारतातील महिलांवर जागतिकीकरणाच्या सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणामांवर चर्चा करा. (2015)	चर्चा + संतुलित विश्लेषण (Discussion + Balanced Analysis)	भारतीय महिलांवर जागतिकीकरणाच्या साधक-बाधक परिणामांवर चर्चा करा.

जागतिकीकरणचे समाजावरील परिणाम

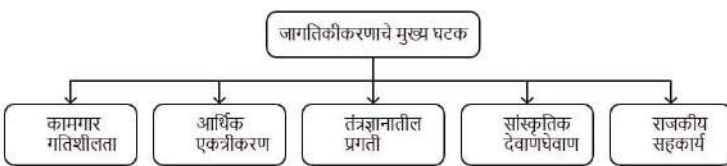
प्रस्तावना (Introduction)

जागतिकीकरणामुळे (Globalization) वस्तू, कल्पना, तंत्रज्ञान आणि लोकांचा सीमापार प्रवाह (cross-border flows) वाढला आहे. यामुळे १९९० च्या दशकातील आर्थिक सुधारणांनंतर भारतीय समाजात मोठे बदल झाले आहेत. या प्रक्रियेने भारताला जगाशी जोडले आणि नवीन संधी निर्माण केल्या, त्याचबरोबर पारंपरिक सामाजिक रचना, सांस्कृतिक पद्धती आणि मूल्य प्रणालींनाही नव्याने आकार दिला, ज्यामुळे सकारात्मक बदल आणि नवीन आव्हाने दोन्ही समोर आली आहेत.

जागतिकीकरणचे प्रमुख घटक (Key Elements of Globalisation)

- **आर्थिक (Economic)**
  - आंतरराष्ट्रीय व्यापार, गुंतवणूक आणि आर्थिक प्रवाहांचा विस्तार, ज्यामुळे जगभरातील अर्थव्यवस्था एकमेकांशी जोडल्या गेल्या आहेत.
  - उदाहरण: बहुराष्ट्रीय कंपन्यांची वाढ आणि जागतिक पुरवठा साखळ्या (global supply chains).
- **तांत्रिक प्रगती (Technological Advancement)**
  - संप्रेषण आणि माहिती तंत्रज्ञानातील जलद विकास, ज्यामुळे त्वरित जागतिक कनेक्टिव्हिटी (global connectivity) शक्य झाली आहे.
  - उदाहरण: इंटरनेट, मोबाईल संवाद आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्म.
- **सांस्कृतिक देवाणघेवाण (Cultural Exchange)**
  - सांस्कृतिक उत्पादने, कल्पना आणि जीवनशैली यांचा विविध देशांमध्ये प्रसार आणि मिश्रण.
  - उदाहरण: बॉलिवूड चित्रपट आणि योगाची जागतिक लोकप्रियता.
- **राजकीय सहकार्य (Political Cooperation)**
  - संयुक्त राष्ट्र (UN), जागतिक व्यापार संघटना (WTO) आणि G20 सारख्या आंतरराष्ट्रीय संघटनांद्वारे राष्ट्रांमध्ये वाढलेले सहकार्य.
  - उदाहरण: पॅरिस कराराद्वारे हवामान बदलाला सामोरे जाण्यासाठी जागतिक प्रयत्न.
- **श्रमशीलता (Labor Mobility)**
  - नोकरी, शिक्षण आणि चांगल्या संधींसाठी लोकांची सीमापार हालचाल.
  - उदाहरण: कुशल व्यावसायिक आणि मजुरांचे स्थलांतर.

जागतिकीकरणचे मुख्य घटक

जागतिकीकरणामुळे भारतातील विविधता आणि बहुलवादाला धोका आहे का? (Is Diversity and Pluralism in India Under Threat Due to Globalisation?)

- **विविधता आणि बहुलवादाला धोका असल्याचे दर्शवणारे युक्तिवाद (Arguments Indicating Threats to Diversity and Pluralism)**
  - **सांस्कृतिक एकजिनसीकरण (Cultural homogenization):** जागतिकीकरणामुळे प्रभावी जागतिक संस्कृतींना, विशेषतः पाश्चात्य संस्कृतीला प्रोत्साहन मिळते, ज्यामुळे स्थानिक भाषा, परंपरा आणि कलांचे क्षरण होते. उदाहरणार्थ, तरुण पिढी प्रादेशिक भाषा आणि लोकपरंपरेपेक्षा इंग्रजी आणि जागतिक पॉप संस्कृतीला अधिक प्राधान्य देत आहे.
  - **उपभोक्तावाद आणि भौतिकवाद (Consumerism and materialism):** जागतिक उपभोक्ता संस्कृतीमुळे सामाजिक मूल्यांमध्ये व्यक्तीवाद आणि भौतिक यशाकडे बदल होतो, ज्यामुळे समुदाय-केंद्रित सांस्कृतिक पद्धती आणि बहुलवादाला आधार देणारे सामाजिक बंध कमकुवत होतात.
  - **स्थानिक ओळखीचे दुर्बळीकरण (Marginalization of local identities):** लहान, आर्थिकदृष्ट्या कमी शक्तिशाली समुदाय, ज्यात अनेक आदिवासी आणि ग्रामीण गट समाविष्ट आहेत, जागतिकीकरणामुळे एकसमान विकास मॉडेलला प्राधान्य दिले जात असल्याने सांस्कृतिक घट होणे किंवा आर्थिक दुर्बळीकरणाचा सामना करतात.
  - **संस्कृतीचे व्यापारीकरण (Commercialization of culture):** पवित्र विधी आणि पारंपरिक सण कधीकधी पर्यटन किंवा माध्यमांसाठी वस्तू बनवल्यामुळे त्यांचे मूळ अर्थ गमावतात, ज्यामुळे अस्सल सांस्कृतिक अनुभव कमी होतात.
  - **भाषेचा धोका (Language endangerment):** जागतिकीकरणामुळे काही मोजक्या भाषांचे (इंग्रजी, हिंदी) वर्चस्व वाढते, ज्यामुळे अनेक अल्पसंख्याक आणि आदिवासी भाषांच्या अस्तित्वाला धोका निर्माण होतो, परिणामी सांस्कृतिक विविधतेवर परिणाम होतो.
- **विविधता आणि बहुलवादाच्या सातत्याचे आणि बळकटीकरणे समर्थन करणारे युक्तिवाद (Arguments Supporting Continuity and Strengthening of Diversity and Pluralism)**
  - **सांस्कृतिक संमिश्रण आणि समन्वय (Cultural hybridity and syncretism):** जागतिकीकरणामुळे आंतरसांस्कृतिक देवाणघेवाण सुलभ होते, ज्यामुळे भारतीय संस्कृतीला समृद्ध करणाऱ्या नवीन संमिश्र ओळखी निर्माण होतात, जसे की फ्यूजन संगीत, पाककृती आणि फॅशन.
  - **भारतीय संस्कृतीचे पुनरुज्जीवन आणि जागतिक प्रोत्साहन (Revival and global promotion of Indian culture):** भारताचा वैविध्यपूर्ण सांस्कृतिक वारसा उत्सव, योग, बॉलिवूड

आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्मद्वारे जागतिक स्तरावर दृश्यमानता मिळवतो, ज्यामुळे अभिमान आणि संरक्षणाचे प्रयत्न वाढतात.

- **तंत्रज्ञानाद्वारे सक्षमीकरण (Empowerment through technology):** सोशल मीडिया आणि इंटरनेटमुळे दुर्बल झालेल्या समुदायांना त्यांची संस्कृती मोठ्या प्रमाणावर सामायिक करण्यास, हक्कांसाठी एकत्र येण्यास आणि बहुलवादी ओळखी टिकवून ठेवण्यास मदत होते.
- **धोरण आणि कायदेशीर संरक्षण (Policy and legal protections):** धर्मनिरपेक्षता, भाषिक विविधता आणि अल्पसंख्याक हक्कांच्या घटनात्मक हमी जागतिक दबावांना न जुमानता बहुलवादाचे संरक्षण करतात.
- **वाढलेला आंतरसांस्कृतिक संवाद (Increased intercultural dialogue):** जागतिकीकरणामुळे आंतरसांस्कृतिक समज आणि सहिष्णुतेला प्रोत्साहन मिळते, कारण भारतीय तरुण विविध विचार आणि ओळखीशी संवाद साधतात.

भारतीय समाजातील चालीरीती आणि परंपरांवर जागतिकीकरणाचा परिणाम (Impact of Globalisation on Customs and Traditions in Indian Society)

- **पारंपरिक पद्धतींचे क्षरण (Erosion of traditional practices):**
  - जागतिक संपर्क आणि पाश्चात्य जीवनशैलीमुळे अनेक जुन्या चालीरीती आणि विधींचे पालन कमी झाले आहे, विशेषतः शहरी तरुणांमध्ये.
  - **उदाहरण:** संयुक्त कुटुंबातील विधी आणि ठरवून केलेल्या विवाहांमध्ये कमी सहभाग.
- **सांस्कृतिक एकजिनसीकरण (Cultural homogenization):**
  - जागतिक माध्यमे आणि ग्राहक संस्कृती फॅशन, अन्न आणि उत्सवांमध्ये एकरूपतेला प्रोत्साहन देतात, ज्यामुळे प्रादेशिक आणि विशिष्ट समाजांच्या परंपरा कमी होतात.
  - **उदाहरण:** भारतीय पारंपरिक सणांसोबत हॅलोविनसारख्या जागतिक सणांचेही उत्सव साजरे करणे.
- **अनुकूलन आणि संमिश्रण (Adaptation and hybridization):**
  - अनेक समुदाय पारंपरिक चालीरीती आधुनिक प्रभावांसह मिसळून संमिश्र पद्धती तयार करतात, ज्या जागतिक आणि स्थानिक दोन्ही संस्कृती प्रतिबिंबित करतात.
  - **उदाहरण:** भारतीय मसाले पाश्चात्य पदार्थांसह मिसळून नवीन प्युजन खाद्यपदार्थ तयार करणे.
- **सामाजिक मूल्यांमध्ये बदल (Shift in social values):**
  - जागतिकीकरणामुळे प्रोत्साहन मिळालेला व्यक्तीवाद सामुदायिक निर्णय घेणे आणि वडीलधान्यांचा आदर करणे यासारख्या सामुदायिक चालीरीतींना आव्हान देतो.

○ **उदाहरण:** ठरवून केलेल्या विवाहांऐवजी तरुणांनी वैयक्तिक निवडीला प्राधान्य देणे.

- **संस्कृतीचे पुनरुज्जीवन आणि व्यापारीकरण (Revival and commodification of culture):**
  - भारतीय संस्कृतीमध्ये जागतिक स्तरावर वाढलेल्या रुचीमुळे पर्यटन आणि माध्यमांद्वारे काही चालीरीतींचे पुनरुज्जीवन झाले आहे, परंतु काही वेळा या परंपरांचे व्यापारीकरण होते आणि त्यांची प्रामाणिकता (authenticity) हरवते.
  - **उदाहरण:** आंतरराष्ट्रीय सांस्कृतिक महोत्सवांमध्ये लोकनृत्यांचे सादरीकरण.
- **विधींच्या बदलत्या भूमिका (Changing role of rituals):**
  - अनेक विधी त्यांचे पारंपरिक आध्यात्मिक महत्त्व गमावत आहेत आणि वाढत्या प्रमाणात सामाजिक औपचारिकता किंवा दर्जा दर्शवण्यासाठी समारंभ म्हणून केले जात आहेत.
  - **उदाहरण:** विवाह सोहळे जागतिक ट्रेंडमुळे भव्य कार्यक्रमांमध्ये बदलणे.
- **भाषा आणि संवादावर प्रभाव (Influence on language and communication):**
  - इंग्रजीसारख्या जागतिक भाषांच्या प्रसारामुळे पारंपरिक भाषिक चालीरीतींवर परिणाम होतो, ज्यामुळे मौखिक परंपरा आणि लोककथांवर परिणाम होतो.
  - **उदाहरण:** तरुण पिढीमध्ये प्रादेशिक बोलीभाषांचा वापर कमी होणे.
- **सण-समारंभातील परिवर्तन (Transformation in festival celebrations):**
  - जागतिकीकरणामुळे सण साजरे करण्याच्या नवीन पद्धती आल्या आहेत, ज्यात ऑनलाइन सहभाग आणि डिजिटल शुभेच्छा यांचा समावेश आहे, ज्यामुळे सामुदायिक आणि कौटुंबिक बंधांचे विधी बदलले आहेत.
  - **उदाहरण:** कोविड-19 महामारीच्या काळात व्हर्च्युअल दिवाळी साजरीकरण.
- **पोशाख आणि अलंकार चालीरीतींवर परिणाम (Impact on dress and adornment customs):**
  - पारंपरिक कपड्यांची जागा पाश्चात्य फॅशनने घेतली आहे किंवा ती पाश्चात्य फॅशनमध्ये मिसळली जात आहेत, ज्यामुळे पोशाखातून होणारी सांस्कृतिक अभिव्यक्ती प्रभावित होत आहे.
  - **उदाहरण:** दैनंदिन जीवनात तरुण पिढी पारंपरिक वेशभूषेऐवजी जीन्स आणि टी-शर्टला प्राधान्य देत आहे.
- **बदलत्या खाद्य सवयी (Changing food habits):**
  - जागतिकीकरणामुळे फास्ट फूड संस्कृती आणि आंतरराष्ट्रीय खाद्यपदार्थ आले आहेत, ज्यामुळे पारंपरिक आहार पद्धती आणि सवयींवर परिणाम होत आहे.
  - **उदाहरण:** शहरी भारतीय कुटुंबांमध्ये पारंपरिक जेवणासोबत

समाजाच्या आणि सामाजिक संस्थांच्या विविध पैलूवर जागतिकीकरणाचा परिणाम (Effect of Globalisation on Different Aspect of Society & Social Institution)

1. कुटुंबावर जागतिकीकरणाचा परिणाम (Effect of Globalisation on Family)

सकारात्मक परिणाम (Positive Effects):

- **कुटुंब संरचनेत बदल (Changing family structure):** जागतिकीकरण आणि शहरीकरणामुळे विभक्त कुटुंबांच्या वाढीला प्रोत्साहन मिळाले आहे, ज्यामुळे व्यक्तींना अधिक स्वायत्तता आणि गोपनीयता मिळते. उदाहरणार्थ, बॅंगळूर आणि मुंबईसारख्या महानगरांमध्ये, अनेक तरुण व्यावसायिक उत्तम कार्य-जीवन संतुलन आणि गतिमानतेसाठी विभक्त कुटुंबांना प्राधान्य देतात.
- **आर्थिक संधी (Economic opportunities):** जागतिक नोकरीच्या बाजारपेठा आणि स्थलांतर यामुळे कुटुंबातील सदस्यांना परदेशात किंवा शहरी केंद्रांमध्ये चांगल्या पगाराच्या नोकऱ्या मिळवता येतात. आखाती देशांमधून स्थलांतरित कामगारांनी पाठवलेल्या पैशांमुळे (remittances) केरळ आणि पंजाबसारख्या राज्यांमधील ग्रामीण कुटुंबांचे जीवनमान लक्षणीयरीत्या सुधारले आहे.
- **सांस्कृतिक मोकळेपणा (Cultural openness):** जागतिक विचारांच्या संपर्कामुळे अधिक पुरोगामी दृष्टिकोन विकसित झाले आहेत, विशेषतः महिलांच्या शिक्षण आणि रोजगाराबाबत. उदाहरणार्थ, शहरी भारतातील कुटुंबे मुलींना उच्च शिक्षण आणि करिअरमध्ये पाठिंबा देत आहेत, जे बदलत्या लैंगिक नियमांना (gender norms) प्रतिबिंबित करते.
- **तंत्रज्ञान आणि कनेक्टिव्हिटी (Technology and connectivity):** व्हॉट्सअप आणि व्हिडिओ कॉलसारख्या संप्रेषण साधनांमधील प्रगतीमुळे स्थलांतरित कुटुंबातील सदस्य शारीरिक अंतर असूनही घनिष्ठ भावनिक संबंध टिकवून ठेवू शकतात, ज्यामुळे खंडांमधील कौटुंबिक बंध मजबूत होतात.

नकारात्मक परिणाम (Negative Effects):

- **कौटुंबिक विखंडन (Family fragmentation):** आर्थिक स्थलांतरामुळे अनेकदा पती-पत्नी किंवा पालक आणि मुलांचे दीर्घकाळचे विलगीकरण होते. बिहार आणि उत्तर प्रदेशातील अनेक कुटुंबांचे सदस्य दिल्लीसारख्या शहरांमध्ये काम करत असल्याने, संयुक्त कुटुंबे विभक्त युनिट्समध्ये विभागली जात आहेत आणि पारंपरिक आधार प्रणाली (support systems) कमकुवत होत आहेत.
- **पारंपरिक भूमिकांचे क्षरण (Erosion of traditional roles):** जागतिक सांस्कृतिक नियमांचा प्रभाव स्थापित अधिकारांना आव्हान देतो, ज्यामुळे कधीकधी पिढ्यानपिढ्या संघर्ष निर्माण होतात. उदाहरणार्थ, पारंपरिक कुटुंबांतील वडीलधाऱ्या सदस्यांना तरुण

सदस्यांनी पाश्चात्य जीवनशैली, ज्यात डेटिंग किंवा लिव्ह-इन संबंधांचा समावेश आहे, स्वीकारणे कठीण वाटू शकते.

- **व्यक्तिवादाचा उदय (Rise of individualism):** वैयक्तिक आकांक्षांवर वाढीव भर दिल्यामुळे सामूहिक कौटुंबिक जबाबदाऱ्या कमी होऊ शकतात. शहरी तरुण कौटुंबिक कर्तव्यांपेक्षा करिअरच्या वाढीला प्राधान्य देऊ शकतात, ज्यामुळे वृद्ध कुटुंबातील सदस्यांची काळजी कमी होते, जो महानगरीय भारतात दिसून येणारा बदल आहे.
- **बदलत्या संप्रेषण पद्धती (Changing communication patterns):** डिजिटल कनेक्टिव्हिटी अंतरे कमी करत असली तरी, जास्त स्क्रीन टाइममुळे प्रत्यक्ष भेटीतील संवादाची गुणवत्ता कमी होते. शहरी भारतातील कुटुंबांमध्ये अनेकदा असे दिसून येते की सदस्य शारीरिकदृष्ट्या उपस्थित असूनही स्मार्टफोन आणि सोशल मीडियाच्या अतिवापरामुळे भावनिकदृष्ट्या दूर असतात.

2. विवाहावर जागतिकीकरणाचा परिणाम (Effect of Globalisation on Marriage)

सकारात्मक परिणाम (Positive Effects):

- **अधिक वैयक्तिक निवड (Greater individual choice):** जागतिक सांस्कृतिक मूल्यांच्या संपर्कामुळे व्यक्तींना, विशेषतः तरुणांना, केवळ ठरवून केलेल्या जुळण्यांऐवजी प्रेमावर आधारित जोडीदार निवडण्याचे सामर्थ्य मिळाले आहे. उदाहरणार्थ, दिल्ली आणि पुणेसारख्या शहरी केंद्रांमध्ये प्रेमविवाह आणि आंतरजातीय विवाहांमध्ये वाढ झाली आहे, जे हा बदल दर्शवते.
- **आंतरसांस्कृतिक आणि आंतरधर्मीय विवाह (Intercultural and interfaith marriages):** जागतिकीकरणामुळे आंतरसांस्कृतिक संवादाला प्रोत्साहन मिळते, ज्यामुळे आंतरसांस्कृतिक आणि आंतरधर्मीय विवाहांना अधिक स्वीकारार्हता मिळते. मुंबईसारख्या महानगरांमध्ये अशा विवाहांमध्ये वाढ हा ट्रेंड अधोरेखित करतो.
- **विवाहातील लैंगिक भूमिकांमध्ये बदल (Changing gender roles within marriage):** जागतिक संपर्कामुळे अधिक समान वैवाहिक संबंधांना प्रोत्साहन मिळते, ज्यात जोडपी घरगुती जबाबदाऱ्या आणि निर्णय घेण्यामध्ये भागीदारी करतात. बॅंगळूरसारख्या आयटी हबमधील दुहेरी करिअर असलेल्या जोडपी या भूमिका अधिक लवचिकपणे हाताळतात.
- **शिक्षण आणि करिअरसाठी उशिरा विवाह (Delayed marriages for education and career):** जागतिक आर्थिक स्पर्धेमुळे व्यक्ती शिक्षण आणि करिअरला विवाहापूर्वी प्राधान्य देतात, ज्यामुळे विवाह उशिरा होतात परंतु अधिक स्थिर वैवाहिक निवडी केल्या जातात. हा प्रकार भारतातील शहरी मध्यमवर्गात स्पष्टपणे दिसून येतो.

नकारात्मक परिणाम (Negative Effects):

- **पारंपरिक विवाह संस्थांचा न्हास (Decline of traditional marital institutions):** जागतिक सांस्कृतिक प्रभाव पारंपरिक विवाह चालीरीती आणि विधींना आव्हान देतो, ज्यामुळे काही कुटुंबांना

त्यांच्या वारशापासून दुरावल्यासारखे वाटते. उदाहरणार्थ, शहरी तरुणांमध्ये विस्तृत ठरवून केलेल्या विवाह सोहळ्यांमध्ये घटलेली रूची हे दर्शवते.

- **विवाहांमधील वाढती अस्थिरता (Rising marital instability):** वैयक्तिक पूर्ततेवर वाढलेल्या भरमुळे घटस्फोटांचे प्रमाण आणि वैवाहिक संघर्षांमध्ये वाढ झाली आहे, विशेषतः शहरी भारतात. मुंबई आणि चेन्नईसारख्या शहरांमध्ये ग्रामीण भागांच्या तुलनेत घटस्फोटांचे प्रमाण जास्त नोंदवले गेले आहे.
- **मूल्यांचा संघर्ष (Conflict of values):** जागतिक आणि पारंपरिक मूल्ये कधीकधी विवाहामध्ये संघर्ष निर्माण करतात, ज्यामुळे पती-पत्नी किंवा पिढ्यांमध्ये तणाव निर्माण होतो. उदाहरणार्थ, जेव्हा एक जोडीदार पाश्चात्य जीवनशैलीच्या निवडी स्वीकारतो आणि त्या रूढिवादी कौटुंबिक अपेक्षांशी जुळत नाहीत, तेव्हा संघर्ष निर्माण होतो.
- **कुटुंब संरचनेवरील दबाव (Pressure on family structures):** जागतिक संधीसाठी स्थलांतरामुळे पती-पत्नी किंवा विस्तारित कुटुंबे शारीरिकरित्या वेगळी होऊ शकतात, ज्यामुळे वैवाहिक स्थिरतेसाठी महत्त्वपूर्ण असलेल्या पारंपरिक आधार नेटवर्क कमकुवत होतात.

3. महिलांवर जागतिकीकरणाचा परिणाम (Effect of Globalisation on Women)

सकारात्मक परिणाम (Positive Effects):

- **वाढलेल्या रोजगाराच्या संधी (Increased employment opportunities):** जागतिकीकरणामुळे महिलांचा कार्यक्षेत्रामधील सहभाग वाढला आहे, विशेषतः आयटी, किरकोळ (retail) आणि सेवा क्षेत्रांमध्ये. उदाहरणार्थ, बेंगळूरू आणि हैदराबादसारखी शहरे तंत्रज्ञान उद्योगांमध्ये महिला व्यावसायिकांसाठी केंद्रे बनली आहेत.
- **शिक्षण आणि कौशल्यांद्वारे सक्षमीकरण (Empowerment through education and skills):** जागतिक ज्ञान आणि प्रशिक्षण कार्यक्रमांमुळे महिलांचे शैक्षणिक यश आणि कौशल्य विकास वाढला आहे, ज्यामुळे त्यांना आर्थिक स्वातंत्र्य मिळण्यास मदत झाली आहे. स्किल इंडिया आणि डिजिटल साक्षरता मोहिमांसारखे कार्यक्रम या वाढीस पाठिंबा देतात.
- **वाढलेली सामाजिक जागरूकता आणि हक्क सक्रियता (Greater social awareness and rights activism):** जागतिक स्त्रीवादी कल्पना आणि मानवी हक्कांच्या नियमांच्या संपर्कामुळे भारतातील महिला चळवळींना लैंगिक समानतेची मागणी करण्यास प्रोत्साहन मिळाले आहे, ज्यामुळे घरगुती हिंसाचार आणि लैंगिक छळाविरुद्ध मजबूत कायदे निर्माण झाले आहेत.
- **तंत्रज्ञान आणि माहितीची उपलब्धता (Access to technology and information):** इंटरनेट आणि सोशल मीडिया महिलांना त्यांच्या समस्या मांडण्यासाठी, समर्थन गटांशी जोडले जाण्यासाठी आणि लैंगिक न्यायाबद्दल जागरूकता वाढवण्यासाठी व्यासपीठे प्रदान करतात. #MeToo India सारख्या मोहिमा या परिणामावर प्रकाश टाकतात.

नकारात्मक परिणाम (Negative Effects):

- **नोकरीची असुरक्षितता आणि शोषण (Job insecurity and exploitation):** अनेक महिला अनौपचारिक किंवा निर्यात-केंद्रित क्षेत्रांमध्ये कमी वेतन, खराब कामाची परिस्थिती आणि सामाजिक सुरक्षिततेच्या अभावासह काम करतात. उदाहरणार्थ, तिरुपूरमधील वस्त्रोद्योग कारखान्यांमध्ये महिलांना दीर्घकाळ काम करावे लागते आणि असुरक्षित वातावरणाचा सामना करावा लागतो.
- **काम आणि घरगुती जबाबदाऱ्यांचा दुहेरी भार (Double burden of work and domestic responsibilities):** कार्यक्षेत्रामधील वाढलेल्या सहभागामुळेही महिलांना घरगुती कामे आणि काळजी घेण्याची जबाबदारी मोठ्या प्रमाणात पार पाडावी लागते, ज्यामुळे करिअरमधील प्रगती मर्यादित होते आणि ताण निर्माण होतो.
- **सांस्कृतिक प्रतिकार आणि पितृसत्ताक विरोध (Cultural backlash and patriarchal resistance):** महिलांच्या वाढत्या स्वातंत्र्याला अनेकदा रूढिवादी वातावरणात प्रतिकार मिळतो, ज्यामुळे सामाजिक दबाव किंवा अगदी हिंसाचार होतो, विशेषतः ग्रामीण भागात.
- **संधीची असमान उपलब्धता (Unequal access to opportunities):** जागतिकीकरणाचे फायदे असमान आहेत, ज्यात ग्रामीण आणि दुर्बळ महिलांना शिक्षण, तंत्रज्ञान आणि औपचारिक नोकऱ्यांपर्यंत पोहोच मिळत नाही, ज्यामुळे सध्याची असमानता वाढते.
- **वस्तूकरण (commodification) आणि वस्तू म्हणून पाहणे (objectification):** जागतिक माध्यमे कधीकधी रूढिवादी कल्पनांना बळकटी देतात आणि महिलांच्या शरीराचे वस्तूकरण करतात, ज्यामुळे सामाजिक दृष्टिकोन नकारात्मकपणे प्रभावित होतात. उदाहरणार्थ, जाहिरातींमध्ये महिलांना फॅशन किंवा सौंदर्यप्रसाधन ब्रँडच्या मॉडेलस म्हणून मोठ्या प्रमाणावर चित्रित करणे (उदा. फेअरनेस क्रीम जाहिराती, पाश्चात्य संगीत व्हिडिओंच्या प्रभावाखालील बॉलिवूडमधील आयटम गाणी) अवास्तव शारीरिक प्रतिमांना प्रोत्साहन देते आणि लैंगिक रूढिवादी कल्पनांना बळकटी देते.

4. तरुणांवर जागतिकीकरणाचा परिणाम (Effect of Globalisation on Youth)

सकारात्मक परिणाम (Positive Effects):

- **जागतिक विचार आणि मूल्यांचा संपर्क (Exposure to global ideas and values):** जागतिकीकरणामुळे तरुणांना विविध संस्कृती, शिक्षण आणि करिअरच्या संधी उपलब्ध होतात, ज्यामुळे मोकळेपणा आणि नाविन्यतेला प्रोत्साहन मिळते. उदाहरणार्थ, अनेक भारतीय विद्यार्थी उच्च शिक्षण आणि नोकरीसाठी परदेशात जातात, ज्यामुळे त्यांना जागतिक अनुभव मिळतो.
- **तांत्रिक सक्षमीकरण (Technological empowerment):** वाढलेले इंटरनेट आणि स्मार्टफोनचे प्रमाण तरुणांना सोशल मीडिया आणि ऑनलाइन प्लॅटफॉर्मद्वारे मुक्तपणे जोडले जाण्यास, शिकण्यास आणि स्वतःला व्यक्त करण्यास सक्षम करते. हवामान बदलाच्या

निषेधासारख्या चळवळी तरुणांनी सुरू केलेल्या आणि जागतिकीकृत झालेल्या आहेत.

- **आर्थिक संधी (Economic opportunities):** जागतिक बाजारपेठांनी आयटी, स्टार्टअप आणि सर्जनशील उद्योगांमध्ये नोकरीच्या नवीन संधी निर्माण केल्या आहेत, ज्यामुळे शहरी तरुणांमध्ये आकांक्षा वाढल्या आहेत.
- **सांस्कृतिक संमिश्रण (Cultural hybridization):** तरुण पिढी पारंपरिक भारतीय मूल्यांना जागतिक सांस्कृतिक ट्रेन्डशी मिसळते, ज्यामुळे गतिमान आणि विकसित होणाऱ्या ओळखी निर्माण होतात.

नकारात्मक परिणाम (Negative Effects):

- **वाढत्या मानसिक आरोग्याच्या समस्या (Rising mental health challenges):** जागतिकीकरणामुळे स्पर्धा आणि सोशल मीडियाचा दबाव वाढतो, ज्यामुळे तरुणांमध्ये चिंता, नैराश्य आणि थकवा (burnout) निर्माण होतो. अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की, जवळजवळ 7 पैकी 1 भारतीय तरुण मानसिक आरोग्याच्या समस्यांनी ग्रस्त आहे, ज्या शैक्षणिक आणि करिअरच्या ताणाने वाढतात.
- **बैठी जीवनशैली आणि आरोग्याचे धोके (Sedentary lifestyles and health risks):** वाढलेल्या स्क्रीन टाइममुळे आणि शहरी जीवनशैलीमुळे तरुण भारतीयांमध्ये, विशेषतः महानगरांमध्ये, शारीरिक हालचालींचा अभाव, लठ्ठपणा आणि जीवनशैली संबंधित आजार वाढले आहेत. डब्ल्यूएचओच्या अहवालात मधुमेह आणि हृदय व रक्तवाहिन्यासंबंधी समस्यांची वाढती घटना बैठी वर्तनाशी जोडलेली आहे.
- **उपभोक्तावादाचा प्रभाव (Influence of Consumerism):** भौतिकवादाच्या वाढीमुळे तरुणांमध्ये त्यांच्या आवाक्याबाहेरील ब्रँडेड उत्पादने आणि जीवनशैलीचा पाठलाग केल्याने आर्थिक ताण निर्माण झाला आहे. याव्यतिरिक्त, जागतिक माध्यमांच्या संपर्कामुळे अवास्तव अपेक्षा निर्माण होतात, ज्यामुळे तरुणांमध्ये असमाधान आणि मानसिक आरोग्याच्या समस्या वाढतात.
- **सांस्कृतिक दुरावा आणि मूल्यांचे संघर्ष (Cultural alienation and value conflicts):** परस्परविरोधी जागतिक आणि पारंपरिक मूल्यांच्या संपर्कामुळे ओळखीचे दुविधा, पिढ्यांमधील तणाव आणि कधीकधी सामाजिक अलगाव निर्माण होतो, विशेषतः रूढिवादी ग्रामीण भागांमध्ये. उदाहरणार्थ, उदारमतवादी जीवनशैली स्वीकारणाऱ्या शहरी तरुणांना कौटुंबिक प्रतिकार सामना करावा लागू शकतो.

5. मुलांवर जागतिकीकरणाचा परिणाम (Effect of Globalisation on Children)

सकारात्मक परिणाम (Positive Effects):

- **शिक्षणाच्या सुधारित संधी (Improved access to education):** जागतिकीकरणामुळे डिजिटल प्लॅटफॉर्म आणि आंतरराष्ट्रीय अभ्यासक्रमांद्वारे दर्जेदार शिक्षणाची उपलब्धता वाढली आहे. उदाहरणार्थ, BYJU'S आणि खान अकॅडमीसारख्या ऑनलाइन

शिक्षण साधनांच्या वाढीमुळे भारतातील मुलांसाठी शिक्षण अधिक सुलभ झाले आहे.

- **विविध संस्कृतींचा संपर्क (Exposure to diverse cultures):** आजची मुले माध्यमे, प्रवास आणि तंत्रज्ञानाद्वारे जागतिक संस्कृतींच्या संपर्कात येतात, ज्यामुळे सहिष्णुता आणि व्यापक जागतिक दृष्टिकोन विकसित होतात. दिवाळीसोबत हॅलोविनसारख्या आंतरराष्ट्रीय सणांचे उत्सव साजरे करणे हे सांस्कृतिक संमिश्रण दर्शवते.
- **उत्तम आरोग्य जागरूकता आणि पोषण (Better health awareness and nutrition):** जागतिक आरोग्य उपक्रम आणि सुधारित पुरवठा साखळीमुळे मुलांचे पोषण आणि आरोग्यसेवा याबद्दल जागरूकता वाढली आहे. एकात्मिक बाल विकास सेवा (ICDS) सारख्या कार्यक्रमांना कुपोषण कमी करण्यासाठी जागतिक भागीदारीचा पाठिंबा आहे.
- **सुधारित तांत्रिक कौशल्ये (Enhanced technological skills):** संगणक आणि स्मार्टफोनचा लवकर संपर्क मुलांना आधुनिक जगासाठी महत्त्वाचे असलेले डिजिटल साक्षरतेचे कौशल्य प्रदान करतो, ज्यामुळे त्यांना भविष्यातील नोकरीच्या बाजारपेठांसाठी तयार केले जाते.

नकारात्मक परिणाम (Negative Effects):

- **व्यापारीकरण आणि उपभोक्तावाद (Commercialization and consumerism):** जागतिक माध्यमे अनेकदा मुलांना भौतिकवादी मूल्यांना प्रोत्साहन देणाऱ्या जाहिरातींद्वारे लक्ष्य करतात, ज्यामुळे ग्राहकांवरील दबाव वाढतो आणि पारंपरिक मूल्यांवर लक्ष कमी होते.
- **बैठी जीवनशैली आणि आरोग्याचे धोके (Sedentary lifestyle and health risks):** वाढलेल्या स्क्रीन टाइममुळे मुलांमध्ये लठ्ठपणा, दृष्टीदोष आणि शारीरिक हालचालींचा अभाव वाढतो, ज्यात शहरी भारतीय मुले विशेषतः असुरक्षित आहेत.
- **सांस्कृतिक विस्थापन (Cultural dislocation):** परस्परविरोधी जागतिक आणि पारंपरिक सांस्कृतिक नियमांच्या संपर्कात आल्याने मुलांच्या ओळखीच्या निर्मितीमध्ये गोंधळ निर्माण होऊ शकतो, विशेषतः रूढिवादी कुटुंबांमध्ये. उदाहरणार्थ, मुलांना आधुनिक समवयस्क प्रभावांमध्ये आणि कौटुंबिक अपेक्षांमध्ये संघर्ष करावा लागू शकतो.
- **डिजिटल दरी आणि असमान उपलब्धता (Digital divide and unequal access):** काही मुलांना जागतिकीकृत तंत्रज्ञानाचा फायदा मिळत असला तरी, ग्रामीण किंवा दुर्बळ समुदायातील अनेकांना त्याचा लाभ मिळत नाही, ज्यामुळे शैक्षणिक असमानता वाढते.
- **मानसिक ताण (Psychological stress):** जागतिकीकृत स्पर्धेच्या वातावरणात शैक्षणिक कामगिरी करण्याचा दबाव मुलांमध्ये ताण आणि चिंता वाढवतो.

6. आदिवासींवर जागतिकीकरणाचा परिणाम (Effects of Globalisation on Tribals)

सकारात्मक परिणाम (Positive Effects):

- **विस्तारित बाजारपेठांद्वारे आर्थिक सक्षमीकरण (Economic empowerment through expanded markets):** जागतिकीकरणामुळे आदिवासी हस्तकला, सेंद्रिय उत्पादने आणि वन उत्पादनांसाठी आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठा खुल्या झाल्या आहेत, ज्यामुळे उत्पन्न वाढले आहे आणि गरिबी कमी झाली आहे. उदाहरणार्थ, ओडिशा आणि झारखंडमधील आदिवासी कारागीर आता जागतिक स्तरावर वस्तूची निर्यात करतात, ज्यामुळे स्थानिक अर्थव्यवस्थांना चालना मिळते.
- **सुधारित पायाभूत सुविधा आणि कनेक्टिव्हिटी (Improved infrastructure and connectivity):** जागतिक गुंतवणूक आणि विकास योजनांमुळे आदिवासी भागांमध्ये वाहतूक, वीज आणि दळणवळणाच्या सुविधांमध्ये सुधारणा झाली आहे, ज्यामुळे आरोग्यसेवा, शिक्षण आणि बाजारपेठांमध्ये प्रवेश वाढला आहे, परिणामी जीवनमान उंचावले आहे.
- **शिक्षण आणि डिजिटल साधनांची उपलब्धता (Access to education and digital tools):** जागतिक भागीदारींद्वारे समर्थित शैक्षणिक पोहोच कार्यक्रमांमुळे आदिवासी तरुणांमध्ये साक्षरता आणि डिजिटल कौशल्ये वाढली आहेत, ज्यामुळे पारंपरिक क्षेत्रांव्यतिरिक्त रोजगाराच्या संधी वाढल्या आहेत.
- **सांस्कृतिक देवाणघेवाण आणि जागरूकता (Cultural exchange and awareness):** जागतिक संस्कृतींच्या संपर्कामुळे आदिवासी समुदायांना त्यांचा अनोखा वारसा आंतरराष्ट्रीय स्तरावर प्रोत्साहन देण्यास मदत झाली आहे, ज्यामुळे अभिमान वाढला आहे आणि भाषा आणि कलांच्या संरक्षणाच्या प्रयत्नांना प्रोत्साहन मिळाले आहे.
- **कायदेशीर आणि सामाजिक हक्कांची जागरूकता (Legal and social rights awareness):** जागतिक मानवाधिकार चळवळी आणि स्वयंसेवी संस्थांनी आदिवासी लोकसंख्येला त्यांचे हक्क मागण्यासाठी, शोषणास विरोध करण्यासाठी आणि धोरणात्मक संवादात सहभागी होण्यासाठी सक्षम केले आहे, ज्यामुळे सामाजिक न्याय वाढला आहे.

नकारात्मक परिणाम (Negative Effects):

- **विस्थापन आणि पारंपरिक उपजीविकेचे नुकसान (Displacement and loss of traditional livelihoods):** जागतिक मागणीमुळे चालवलेले औद्योगिकीकरण आणि खाणकाम यामुळे अनेक आदिवासी समुदायांचे विस्थापन झाले आहे, त्यांचे पूर्वजांच्या जमिनीशी आणि शाश्वत उपजीविकेशी असलेले संबंध तुटले आहेत, ज्यामुळे गरिबी आणि सामाजिक विघटन झाले आहे.
- **सांस्कृतिक क्षरण आणि ओळखीचे नुकसान (Cultural erosion and loss of identity):** जागतिक ग्राहक संस्कृती आणि मुख्य प्रवाहातील माध्यमे आदिवासी परंपरांना मागे टाकतात, ज्यामुळे तरुण पिढी स्थानिक भाषा, विधी आणि कला सोडून देते, ज्यामुळे समृद्ध सांस्कृतिक विविधतेच्या विलोपनाचा धोका निर्माण होतो.

- **आर्थिक दुर्बलीकरण आणि शोषण (Economic marginalization and exploitation):** जागतिक आर्थिक वाढ असूनही, अनेक आदिवासी अनौपचारिक, कमी पगाराच्या नोकऱ्यांमध्ये कमी सामाजिक सुरक्षिततेसह राहतात, अनेकदा खाणकाम आणि शेतीसारख्या उद्योगांमध्ये स्वस्त मजूर म्हणून त्यांचे शोषण होते.
- **पर्यावरणाचा न्हास ज्यामुळे उपजीविकेला हानी पोहोचते (Environmental degradation harming sustenance):** जागतिक बाजारपेठांसाठी संसाधन काढण्याशी संबंधित मोठ्या प्रमाणावर जंगलतोड आणि प्रदूषण नैसर्गिक परिसंस्थेचा न्हास करतात ज्यांवर आदिवासी समुदाय अवलंबून असतात, ज्यामुळे अन्नसुरक्षा आणि आरोग्याला धोका निर्माण होतो.
- **सामाजिक विस्थापन आणि मानसिक ताण (Social dislocation and psychological stress):** सक्तीचे विस्थापन आणि जलद सामाजिक बदलांमुळे सामुदायिक एकसंधतेचे नुकसान झाले आहे आणि आधुनिक आर्थिक वास्तवाशी जुळवून घेण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या आदिवासींमध्ये मानसिक आरोग्याच्या समस्या वाढल्या आहेत.

7. दिव्यांग (Differently-abled) समुदायावर जागतिकीकरणाचा परिणाम (Effect of Globalisation on Differently-abled Community)

सकारात्मक परिणाम (Positive Effects):

- **प्रगत सहाय्यक तंत्रज्ञानाचा वापर (Access to advanced assistive technologies):** जागतिक तंत्रज्ञानातील नवनवीन शोधामुळे कृत्रिम अवयव (prosthetics) आणि संप्रेषण साधनांसारख्या (communication aids) उपकरणांची उपलब्धता वाढली आहे, ज्यामुळे स्वायत्तता सुधारली आहे.
- **हक्कांना बळकटी देणारी जागतिक वकिली (Global advocacy strengthening rights):** आंतरराष्ट्रीय दिव्यांग हक्कांच्या चौकटींनी (frameworks) भारतीय कायदे आणि सामाजिक दृष्टिकोन सकारात्मकपणे प्रभावित केले आहेत.
- **शिक्षणात वाढलेला समावेश (Increased educational inclusion):** जागतिक शैक्षणिक मॉडेल्स (models) भारतात समावेशक वर्गांना (inclusive classrooms) प्रोत्साहन देतात.
- **नवीन क्षेत्रांमध्ये रोजगार (Employment in new sectors):** जागतिकीकरणामुळे प्रभावित झालेल्या आयटी आणि सेवा उद्योगांमध्ये दिव्यांगांसाठी अनुकूल लवचिक कामाचे पर्याय उपलब्ध आहेत.
- **जागतिक माध्यमांद्वारे सामाजिक जागरूकता (Social awareness via global media):** आंतरराष्ट्रीय कथांच्या (narratives) संपर्कात आल्याने कलंक (stigma) कमी होतो आणि एकीकरणाला (integration) प्रोत्साहन मिळते.

नकारात्मक परिणाम (Negative Effects - Due to Globalisation):

- **वाढती डिजिटल दरी (Widening digital divide):** तांत्रिक प्रगती असूनही, ग्रामीण किंवा आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या भागांतील अनेक

दिव्यांग जागतिक तंत्रज्ञानाच्या असमान प्रसाराअभावी (unequal global tech diffusion) वगळले जातात.

- **बाजारपेठेने प्रेरित दिव्यांगत्वाचे वस्तूकरण (Market-driven commodification of disability):** जागतिकीकरणामुळे उत्पादकतेवर (productivity) भर दिला जातो, ज्यामुळे बाजारपेठेच्या मागण्या पूर्ण करू न शकणाऱ्या दिव्यांगांना बाजूला सारले जाते आणि त्यांचे दुर्बलीकरण (marginalisation) वाढते.
- **सांस्कृतिक एकजिनसीकरणामुळे पारंपरिक आधाराचे कमी होणे (Cultural homogenization diminishing traditional support):** जागतिक ग्राहक संस्कृती स्थानिक समुदाय-आधारित आधार प्रणालींना कमी करते, ज्या ऐतिहासिकदृष्ट्या दिव्यांगांसाठी महत्त्वाच्या होत्या.
- **शहरी स्थलांतराचा दबाव (Urban migration pressures):** जागतिक आर्थिक ट्रेडमुळे शहरी स्थलांतर होते, ज्यामुळे दिव्यांगांसाठी कुटुंब आणि समुदाय काळजीच्या संरचना (care structures) विस्कळीत होतात.
- **जागतिक फार्मास्युटिकल किंमतींमुळे आरोग्य सेवांमधील असमानता वाढणे (Healthcare inequities exacerbated by global pharmaceutical pricing):** परवडणाऱ्या सहाय्यक औषधे आणि उपकरणांची उपलब्धता मर्यादित आहे, कारण जागतिक किंमती (global pricing) श्रीमंत बाजारपेठांना प्राधान्य देतात.

8. LGBTQ समुदायावर जागतिकीकरणाचा परिणाम (Effect of Globalisation on LGBTQ Community)

सकारात्मक परिणाम (Positive Effects):

- **जागतिक LGBTQ चळवळींमुळे प्रभावित कायदेशीर सुधारणा (Legal reforms influenced by global LGBTQ movements):** समलैंगिकतेला गुन्हेगारीमुक्त करणे (कलम 377) आणि वाढती सक्रियता याला आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार दबावामुळे खूप हातभार लागला आहे.
- **जागतिक नेटवर्कद्वारे दृश्यमानता आणि एकता (Visibility and solidarity via global networks):** ऑनलाइन प्लॅटफॉर्म भारतीय LGBTQ व्यक्तींना समर्थन आणि जागरूकतेसाठी जागतिक समुदायांशी जोडतात.
- **स्वीकृतीला प्रोत्साहन देणारी सांस्कृतिक देवाणघेवाण (Cultural exchange fostering acceptance):** जागतिक LGBTQ संस्कृतींच्या संपर्कात आल्याने स्थानिक पूर्वग्रहांना (local prejudices) आव्हान मिळते.
- **जागतिक मानसिक आरोग्य संसाधनांचा वापर (Access to global mental health resources):** ऑनलाइन समुपदेशन आणि पीअर ग्रुप्स (peer groups) LGBTQ च्या मानसिक आरोग्याला आधार देतात.

- **जागतिक निधी आणि स्वयंसेवी संस्थांचा पाठिंबा (Global funding and NGO support):** आंतरराष्ट्रीय संस्था स्थानिक LGBTQ हक्कांच्या कार्यासाठी संसाधने प्रदान करतात.

नकारात्मक परिणाम (Negative Effects - Due to Globalisation):

- **LGBTQ ओळखीचे पाश्चात्त्यीकरण ज्यामुळे सांस्कृतिक विसंगती (cultural dissonance) होते (Westernization of LGBTQ identities leading to cultural dissonance):** जागतिक LGBTQ कथा (narratives) कधीकधी पाश्चात्य चौकटी (Western frameworks) लादतात, ज्या भारतीय सामाजिक-सांस्कृतिक वास्तवाशी जुळत नाहीत, ज्यामुळे समुदायांमध्ये दुरावा (alienation) निर्माण होतो.
- **प्राइड आणि क्विअर संस्कृतीचे व्यापारीकरण (Commercialization of Pride and queer culture):** प्राइड कार्यक्रमांना (Pride events) जागतिक कॉर्पोरेट प्रायोजकत्व (corporate sponsorship) मिळाल्यास तळागाळातील सक्रियता कमी होऊ शकते आणि दुर्बळ झालेल्या क्विअर गटांना वगळले जाऊ शकते.
- **डिजिटल पाळत ठेवणे आणि सायबरबुलिंग (Digital surveillance and cyberbullying):** जागतिक कनेक्टिव्हिटीमुळे ऑनलाइन उपस्थिती वाढल्याने LGBTQ व्यक्तींना जागतिक प्लॅटफॉर्मचा वापर करून लक्षित सायबर छळाचा सामना करावा लागतो.
- **नवउदारमतवादी धोरणांमुळे आर्थिक असमानता तीव्र होणे (Economic inequality intensified by neoliberal policies):** जागतिक आर्थिक पुनर्रचना (restructuring) LGBTQ व्यक्तींना, विशेषतः लैंगिक कामगार (sex workers) आणि सामाजिक संरक्षणाचा अभाव असलेल्या दुर्बळ गटांना असमानपणे प्रभावित करते.
- **रूढिवादी जागतिक-स्थानिक सांस्कृतिक संघर्षातून होणारा विरोध (Backlash from conservative global-local cultural clashes):** जागतिक LGBTQ दृश्यमानता (visibility) पारंपरिक समाजांमध्ये तीव्र रूढिवादी प्रतिकार (conservative resistance) निर्माण करू शकते, ज्यामुळे सामाजिक बहिष्करण वाढते.

समकालीन समस्या (Contemporary Issue)

मुले आणि किशोरवयीन मुलांमध्ये वाढते डिजिटल व्यसन (Growing Digital Addiction in Children and Adolescents)

संदर्भ (Context):

- स्मार्टफोन, टॅब्लेट आणि इंटरनेटच्या वाढत्या प्रसारामुळे, मुले आणि किशोरवयीन मुले शिक्षण, मनोरंजन आणि सामाजिक संवाद साधण्यासाठी डिजिटल उपकरणांवर अधिकाधिक अवलंबून आहेत.
- कोविड-19 महामारीने या प्रवृत्तीला वेग दिला, ऑनलाइन शिक्षण आणि व्हर्च्युअल संवाद सामान्य बनवले, ज्यामुळे तरुण लोकांमध्ये स्क्रीन टाइममध्ये लक्षणीय वाढ झाली.

- डिजिटल तंत्रज्ञान अनेक फायदे देत असले तरी, त्याचा जास्त आणि अनियंत्रित वापर डिजिटल व्यसनाबद्दल आणि त्याच्या विविध परिणामांबद्दल वाढती चिंता निर्माण करत आहे.

डिजिटल व्यसनाचे परिणाम (Impact of Digital Addiction):

- शारीरिक आरोग्यावर परिणाम (Physical Health Impacts):**
  - वाढलेली बैठी जीवनशैली मुलांमध्ये लठ्ठपणा, खराब मुद्रा आणि संबंधित हृदय व रक्तवाहिन्यासंबंधी धोके यांना कारणीभूत ठरते.
  - दूरदृष्टीचा अभाव (myopia) आणि डिजिटल डोळ्यांचा ताण (digital eye strain) यांसारख्या दृष्टीदोषांमध्ये लक्षणीय वाढ दिसून आली आहे, विशेषतः शहरी मुलांवर जास्त स्क्रीन वापर आणि कमी मैदानी क्रियाकलापांमुळे याचा परिणाम होतो.
  - झोपेतील अडथळे सामान्य आहेत, कारण स्क्रीनचा संपर्क सर्केडियन रिदममध्ये (circadian rhythms) व्यत्यय आणतो, ज्यामुळे निद्रानाश आणि दिवसा थकवा येतो.
- मानसिक आरोग्यावर परिणाम (Mental Health Impacts):**
  - जास्त स्क्रीन वापरणे किशोरवयीन मुलांमध्ये चिंता, नैराश्य, चिडचिडेपणा आणि मनःस्थितीतील बदलांशी संबंधित आहे.
  - उपकरणे काढून घेतल्यावर उद्ध्वगणारी माघार घेण्याची लक्षणे (Withdrawal symptoms) वर्तणुकीशी संबंधित समस्या आणि भावनिक त्रास देतात.
  - स्क्रीन टाइम वास्तविक जीवनातील संवादांची जागा घेत असल्याने सामाजिक अलगाव निर्माण होतो, ज्यामुळे सामाजिक कौशल्ये आणि भावनिक बुद्धिमत्ता बिघडते.
- संज्ञानात्मक आणि शैक्षणिक परिणाम (Cognitive and Academic Effects):**
  - लक्ष केंद्रित करण्याची क्षमता कमी होणे आणि एकाग्रतेतील अडचणी वारंवार नोंदवल्या जातात, ज्यामुळे शैक्षणिक कामगिरीवर नकारात्मक परिणाम होतो.
  - डिजिटल सामग्रीमधून त्वरित समाधान मिळवण्यावरील जास्त अवलंबित्व संयम आणि गंभीर विचार कौशल्यांच्या विकासात अडथळा आणते.
- सामाजिक आणि वर्तणुकीशी संबंधित परिणाम (Social and Behavioral Consequences):**
  - शारीरिक खेळ आणि मैदानी क्रियाकलापांमध्ये घट झाल्याने शारीरिक विकास आणि सामाजिक बंध मर्यादित होतात.
  - जास्त ऑनलाइन गेमिंग आणि सोशल मीडियाच्या वापरामुळे मुलांना अयोग्य सामग्री, सायबरबुलिंग आणि धोकादायक ऑनलाइन वर्तनाला सामोरे जावे लागू शकते.

- मुले कमी बोलकी आणि अधिक मागे हटणारी (withdrawn) झाल्याने कौटुंबिक गतिशीलतेवर परिणाम होतो.

हस्तक्षेप आणि प्रतिबंधात्मक धोरणे (Intervention and Prevention Strategies):

- पालकांचे निरीक्षण आणि मर्यादा (Parental Monitoring and Limits):**
  - पालक नियंत्रणे, स्क्रीन टाइम मर्यादा आणि उपकरण-मुक्त क्षेत्रे (उदा. जेवणाचे खोली, शयनकक्ष) तयार केल्याने वापराचे नियमन करण्यास मदत होते.
  - पालकांनी निरोगी उदाहरणे सेट करण्यासाठी जबाबदार उपकरण वापरण्याचे आदर्श (model) ठेवावे.
  - पर्यायी क्रियाकलापांना प्रोत्साहन (Promotion of Alternative Activities):**
    - मैदानी खेळ, वाचन, कला, खेळ आणि कौटुंबिक संवादासारख्या छंदांना प्रोत्साहन दिल्याने स्क्रीनवरील अवलंबित्व कमी होते आणि सर्वांगीण विकास सुधारतो.
- शाळा-आधारित उपक्रम (School-based Initiatives):**
  - डिजिटल आरोग्याचे शिक्षण समाविष्ट करणे, उपकरण-मुक्त कालावधी आयोजित करणे आणि गट शारीरिक व रचनात्मक क्रियाकलापांना प्रोत्साहन देणे यामुळे जास्त स्क्रीन वापर कमी करता येतो.
- वैद्यकीय आणि मानसशास्त्रीय मदत (Medical and Psychological Support):**
  - जर व्यसनाची लक्षणे दैनंदिन कार्यक्षमतेवर किंवा मानसिक आरोग्यावर गंभीरपणे परिणाम करत असतील तर व्यावसायिक समुपदेशन आणि डिजिटल डिटॉक्स प्रोग्राम्सचा सल्ला घ्यावा.
- समुदाय जागरूकता आणि धोरणात्मक उपाय (Community Awareness and Policy Measures):**
  - डिजिटल व्यसनाचे धोके अधोरेखित करणाऱ्या आणि संतुलित तंत्रज्ञान वापरास प्रोत्साहन देणाऱ्या सार्वजनिक आरोग्य मोहिमा महत्त्वाच्या आहेत.
  - आरोग्य प्राधिकरणांच्या (उदा. डब्ल्यूएचओच्या शिफारसी) योग्य स्क्रीन वेळेवरील मार्गदर्शक तत्त्वे काळजीवाहू आणि शिक्षकांना माहिती देऊ शकतात.

मूल्यवर्धन (Value Addition)

Keywords (प्रमुख शब्द / महत्त्वाचे शब्द):

- Cultural homogenisation:** सांस्कृतिक एकजिनसीकरण
- Hybrid identities:** संमिश्र ओळख / संकरित ओळख
- Social transformation:** सामाजिक परिवर्तन
- Economic liberalisation:** आर्थिक उदारीकरण
- Consumerism:** उपभोक्तावाद / ग्राहकवाद

- **Individualism:** व्यक्तीवाद
- **Cultural resilience:** सांस्कृतिक लवचिकता / सांस्कृतिक लवचीकता (लवचिकता)
- **Social mobility:** सामाजिक गतिशीलता
- **Identity conflicts:** ओळखीचे संघर्ष
- **Technological diffusion:** तांत्रिक प्रसार
- **Urbanisation:** शहरीकरण
- **Global connectivity:** जागतिक संपर्क / जागतिक जोडणी
- **Gender empowerment:** लैंगिक सक्षमीकरण / स्त्री-पुरुष समानता व सक्षमीकरण
- **Family restructuring:** कुटुंब पुनर्रचना
- **Youth aspirations:** तरुणांच्या आकांक्षा
- **Marginalisation:** दुर्बळीकरण / सीमांतीकरण
- **Cultural commodification:** संस्कृतीचे व्यापारीकरण / सांस्कृतिक वस्तूकरण
- **Digital divide:** डिजिटल दरी

UPSC मुख्य परीक्षा सराव प्रश्न (UPSC Mains Practice Questions)

1. जागतिकीकरणाने भारतीय कुटुंब पद्धतीला कसे आकार दिले आहे, याच्या सकारात्मक आणि नकारात्मक दोन्ही परिणामांसह परीक्षण करा.
2. जागतिकीकरणाने भारतातील सांस्कृतिक विविधतेला कसे प्रभावित केले आहे – त्यामुळे सांस्कृतिक एकजिनसीकरण झाले आहे की सांस्कृतिक पुनरुज्जीवन झाले आहे?
3. भारतातील रोजगाराच्या पद्धतींवर जागतिकीकरणाच्या परिणामाचे विश्लेषण करा, विशेषतः माहिती तंत्रज्ञान (IT) आणि असंगठित क्षेत्रांवर लक्ष केंद्रित करून.
4. जागतिकीकरणाने भारतातील आदिवासी लोकसंख्या आणि वृद्धांसारख्या दुर्बळ समुदायांना कोणत्या प्रकारे प्रभावित केले आहे?
5. जागतिकीकरणामुळे भारतातील स्थानिक ओळखींचे क्षरण झाले आहे का? संबंधित उदाहरणांसह चर्चा करा.

संक्षिप्त रूपे (Acronyms)

जागतिकीकरणाचे परिणाम (Effect of Globalisation) सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिणाम (Social and cultural effects): MELTS

- **M - माध्यमे आणि उपभोक्तावादाची वाढ (Media and consumerism rise):** माध्यमे आणि ग्राहकवादाचा उदय.
- **E - काही क्षेत्रांमध्ये पारंपरिक मूल्यांचे क्षरण (Erosion of traditional values in some areas):** काही क्षेत्रांमध्ये पारंपरिक मूल्यांचा न्हास.
- **L - जीवनशैलीत बदल (फास्ट फूड, कपडे, मनोरंजन) (Lifestyle changes (fast food, clothing,**

entertainment)): जीवनशैलीत बदल (फास्ट फूड, कपडे, मनोरंजन).

- **T - आंतरराष्ट्रीय सांस्कृतिक प्रवाह (संगीत, चित्रपट, सोशल मीडिया) (Transnational cultural flows (music, movies, social media)):** आंतरराष्ट्रीय सांस्कृतिक प्रवाह (संगीत, चित्रपट, सोशल मीडिया).
- **S - व्यक्तीवाद आणि विभक्त कुटुंबांच्या प्राधान्यात वाढ (Spread of individualism and nuclear family preferences):** व्यक्तीवाद आणि विभक्त कुटुंबांच्या निवडीचा प्रसार.

कुटुंब आणि विवाहावर परिणाम (Effects on family and marriage): SHIFT

- **S - विभक्त कुटुंबांकडे बदल (Shift towards nuclear families):** विभक्त कुटुंबांकडे बदल.
- **H - उच्च घटस्फोट दर आणि बदललेले वैवाहिक नियम (Higher divorce rates and changing marital norms):** उच्च घटस्फोट दर आणि बदललेले वैवाहिक नियम.
- **I - महिलांच्या कार्यशक्तीतील सहभाग वाढला (Increased women's workforce participation):** महिलांचा कार्यशक्तीतील सहभाग वाढला.
- **F - निर्णयांमध्ये वैयक्तिक स्वायत्ततेवर लक्ष (Focus on individual autonomy in decisions):** निर्णयांमध्ये वैयक्तिक स्वायत्ततेवर भर.
- **T - विवाह पद्धतींमध्ये परिवर्तन (उशिरा विवाह, लिव्ह-इन संबंध) (Transformation in marriage practices (late marriage, live-in relationships)):** विवाह पद्धतींमध्ये परिवर्तन (उशिरा विवाह, लिव्ह-इन संबंध).

दुर्बळ घटकांवर परिणाम (Effects on vulnerable sections): JUMP

- **J - अकुशल कामगारांसाठी नोकरीची असुरक्षितता आणि अनौपचारिकरण (Job insecurity and informalization for unskilled workers):** अकुशल कामगारांसाठी नोकरीची असुरक्षितता आणि अनौपचारिक क्षेत्रातील वाढ.
- **U - शहरी-ग्रामीण दरी वाढली (Urban-rural divide widened):** शहरी-ग्रामीण दरी रुंदावली.
- **M - स्थलांतराचा दबाव आणि शहरी झोपडपट्ट्यांची वाढ (Migration pressures and urban slums growth):** स्थलांतराचा दबाव आणि शहरी झोपडपट्ट्यांची वाढ.
- **P - असमानता आणि डिजिटल दरी कायम (Persistence of inequalities and digital divides):** असमानता आणि डिजिटल दरी टिकून आहे.

राजकीय आणि प्रशासकीय परिणाम (Political and administrative effects): RIDE

- R - जागतिक प्रशासन नियमांचा उदय (पर्यावरण, मानवाधिकार) (Rise of global governance norms (environment, human rights)): जागतिक प्रशासकीय नियमांचा उदय (पर्यावरण, मानवाधिकार).
- I - धोरणांवर आंतरराष्ट्रीय दबाव (WTO, IMF, SDGs) (International pressure on policies (WTO, IMF, SDGs)): धोरणांवर आंतरराष्ट्रीय दबाव (WTO, IMF, SDGs).
- D - विकेंद्रीकरण आणि स्पर्धात्मक संघराज्य (Decentralization and competitive federalism): विकेंद्रीकरण आणि स्पर्धात्मक संघराज्य पद्धती.
- E - ई-प्रशासन आणि प्रशासकीय सुधारणा (E-governance and administrative reforms): ई-प्रशासन आणि प्रशासकीय सुधारणा.

सामान्य विषयांवर तयार चौकट (Ready framework on common themes)

भारतीय समाजावर जागतिकीकरणाचे सकारात्मक परिणाम (Positive Impact of globalisation on Indian society):-

शीर्षक	उपशीर्षके	स्पष्टीकरण
सामाजिक	- सांस्कृतिक देवाणघेवाण - राहणीमानाचा दर्जा - पाश्चात्य मूल्ये (समानता)	
राजकीय	- आंतरराष्ट्रीय सहकार्य - आंतरराष्ट्रीय संस्थांची (जागतिक बँक, जागतिक आरोग्य संघटना) परिणामकारकता - राजकीय मूल्ये (लोकशाही, मतदानाचा हक्क इत्यादी)	
आर्थिक	- आर्थिक वाढ आणि विकास - परकीय चलन साठा - रोजगार - दारिद्र्य निर्मूलन - शहरीकरण	
भौगोलिक/हवामान	- स्थलांतर - जागतिक खेडी - सीमाविरहित जगाकडे वाटचाल - हवामान सहकार्य (COP)	
तांत्रिक	- संशोधन आणि विकास - IR 4.0 (इंडस्ट्रियल रिव्होल्यूशन ४.०) - टेक हब शहरे	

जागतिकीकरणाचे भारतीय समाजाच्या विविध घटकांवर होणारे नकारात्मक परिणाम:-

Negative impact of globalisation on various sections of India society: -

शीर्षक	उपशीर्षके	स्पष्टीकरण
कुटुंब	- घटस्फोट - कुटुंबातील सदस्यांपासून दुरावा - विभक्त कुटुंबे	
महिला	- दुहेरी बोजा - वगळले जाणे (बहिष्करण) - दारिद्र्याचे स्वीकरण	
आदिवासी	- जल-जंगल-जमीन यांपासून दुरावा - स्वस्त मजुरीद्वारे शोषण - सांस्कृतिक ओळख गमावणे	
ग्रामीण	- स्थलांतर - अज्ञान/दुर्लक्ष - शेतीतज्ञतेचा अभाव आणि कृषी उत्पन्न घटणे / शेतीचे नुकसान	
वृद्धावस्था	- सामाजिक सेवामधून वगळणे - एकाकीपणा आणि नैराश्य - आत्महत्या	

UPSC मागील वर्षांचे प्रश्न

प्रश्न	प्रश्नाचे स्वरूप	मुख्य मागणी
लैंगिक समानता, लैंगिक न्याय (equity) आणि महिला सक्षमीकरण यांमधील फरक स्पष्ट करा. कार्यक्रम आखताना आणि त्यांची अंमलबजावणी करताना लैंगिक दृष्टिकोन विचारात घेणे का महत्त्वाचे आहे? (२०२४)	संकल्पनात्मक + विश्लेषणात्मक	लैंगिक समानता, लैंगिक न्याय (equity), सक्षमीकरण यांची व्याख्या करा; कार्यक्रमांमध्ये लैंगिक दृष्टिकोन विचारात घेण्याचे महत्त्व स्पष्ट करा.
भारतीय समाजात तरुण स्त्रियांमध्ये आत्महत्या का वाढत आहेत हे स्पष्ट करा. (२०२३)	कारणमीमांसा विश्लेषण	तरुण स्त्रियांमध्ये वाढणाऱ्या आत्महत्येची कारणे स्पष्ट करा.
भारतातील महिलांच्या सक्षमीकरण प्रक्रियेत 'गिग इकॉनॉमी' ची भूमिका तपासा. (२०२१)	परीक्षण + विश्लेषणात्मक	गिग इकॉनॉमी महिलांना कसे सक्षम करते याचे परीक्षण करा.
"महिला सक्षमीकरण हे लोकसंख्या नियंत्रणाचे महत्त्वाचे साधन आहे." चर्चा करा. (२०१९)	चर्चा + विश्लेषणात्मक	महिला सक्षमीकरण आणि लोकसंख्या नियंत्रण यांच्यातील संबंधावर चर्चा करा.
भारतात महिलांना वेळ आणि काळानुसार/स्थानानुसार कोणत्या सततच्या आव्हानांना सामोरे जावे लागत आहे? (२०१९)	विश्लेषणात्मक + व्यापक	विविध प्रदेशांमधील आणि काळाच्या ओघात महिलांना भेडसावणाऱ्या सततच्या आव्हानांचे स्पष्टीकरण द्या.
'भारतातील महिलांच्या चळवळींनी निम्न सामाजिक स्तरातील महिलांच्या समस्यांवर लक्ष दिले नाही.' तुमच्या मताचे समर्थन करा. (२०१८)	विश्लेषणात्मक + पुष्टीकरण	महिलांच्या चळवळींनी निम्न स्तरातील महिलांच्या समस्यांचा समावेश केला होता की नाही यावर युक्तिवाद करा.
आदिवासींमध्ये स्त्री-पुरुष प्रमाण अनुसूचित जातीपेक्षा महिलांसाठी अधिक अनुकूल कसे आहे हे तुम्ही आकडेवारीसह कसे स्पष्ट कराल? (२०१५)	विश्लेषणात्मक + स्पष्टीकरणात्मक	अनुसूचित जातींच्या तुलनेत आदिवासींमध्ये चांगले स्त्री-पुरुष प्रमाण का आहे हे अधिक चांगल्या प्रकारे स्पष्ट करा.
पितृसत्ताक पद्धतीचा भारतातील मध्यमवर्गीय नोकरदार महिलेच्या स्थानावर कसा परिणाम होतो? (२०१४)	विश्लेषणात्मक + परिणाम-आधारित	मध्यमवर्गीय नोकरदार महिलांवर पितृसत्ताक पद्धतीचा कसा परिणाम होतो हे स्पष्ट करा.
भारतातील काही सर्वात समृद्ध प्रदेशांमध्ये महिलांसाठी प्रतिकूल स्त्री-पुरुष प्रमाण का आहे? तुमची मते द्या. (२०१४)	विश्लेषणात्मक + युक्तिवाद	समृद्ध प्रदेशांमध्ये महिलांसाठी प्रतिकूल स्त्री-पुरुष प्रमाण का आहे याची कारणे स्पष्ट करा.
भारतातील शेतीच्या स्त्रीकरणाला (feminization of agriculture) चालना देणाऱ्या विविध आर्थिक आणि सामाजिक शक्तींवर चर्चा करा. (२०१४)	चर्चा + विश्लेषणात्मक	शेतीमध्ये महिलांचा सहभाग वाढण्यास कारणीभूत असलेल्या शक्तींवर चर्चा करा.
लिंगभेद कमी करण्यासाठी महिलांच्या संघटनांमध्ये पुरुषांचा सहभाग वाढवणे आवश्यक आहे. टिप्पणी करा. (२०१३)	टिप्पणी + विश्लेषणात्मक	महिलांच्या संघटनांमध्ये पुरुषांचा समावेश केल्याने लिंगभेद कमी करण्यास कसा हातभार लागतो यावर भाष्य करा.

"मी कोणत्याही समाजाची प्रगती स्त्रियांनी साध्य केलेल्या प्रगतीच्या प्रमाणावरून मोजतो."

- डॉ. बी.आर. आंबेडकर

प्रस्तावना (Introduction)

भारतीय समाजाच्या घडणीत महिलांनी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे, त्यांनी पारंपरिक घरगुती भूमिकांपासून सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय क्षेत्रांमध्ये सक्रिय योगदान देण्यापर्यंत स्वतःला विकसित केले आहे. लैंगिक समानता आणि सक्षमीकरणाच्या दिशेने प्रगती वेगाने झाली असली तरी, खोलवर रुजलेली पितृसत्ताक व्यवस्था, प्रादेशिक असमानता आणि उदयास येणारी आव्हाने त्यांच्या वाटचालीस अजूनही आव्हान देत आहेत. ऐतिहासिक आणि समकालीन दोन्ही महिला संघटनांनी या परिवर्तनाला चालना देण्यासाठी आणि समावेशक, समतावादी समाजाची वकिली करण्यासाठी महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे.

भारतात 'स्त्री प्रश्नाची' उत्क्रांती (Evolution of the 'Woman's Question' in India)

- **प्राचीन काळ (वैदिक काळ) (Ancient Period - Vedic Age):** सुरुवातीच्या वैदिक काळात महिलांना तुलनेने उच्च दर्जा प्राप्त होता. त्यांना शिक्षणाची उपलब्धता होती, धार्मिक विधींमध्ये भाग घेता येत होता आणि विदुषी (उदा. गार्गी, मैत्रेयी) म्हणून त्यांचा आदर केला जात असे. तथापि, नंतरच्या वैदिक काळात समाज अधिक पितृसत्ताक बनल्याने, महिलांचे स्वातंत्र्य आणि दर्जा कमी झाला.
- **उत्तर-वैदिक आणि मध्ययुगीन काळ (Post-Vedic and Medieval Periods):** महिलांची स्थिती लक्षणीयरीत्या खालावली. बालविवाह, सती, पडदा आणि शिक्षणाचा अभाव यांसारख्या प्रथा मोठ्या प्रमाणावर रूढ झाल्या. महिलांच्या भूमिका मोठ्या प्रमाणात घरापुरत्या मर्यादित राहिल्या आणि त्यांची सार्वजनिक किंवा निर्णय घेण्यातील उपस्थिती नगण्य होती.
- **वसाहतिक काळ (Colonial Period):** वसाहतवादी राजवटीत राजा राममोहन रॉय आणि ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांसारख्या सुधारकांनी (उदा. ब्राह्मो समाज, आर्य समाज) सतीविरोधात आणि विधवा पुनर्विवाह व स्त्री शिक्षणासाठी चळवळी सुरू केल्या. आधुनिक शिक्षण आणि कायद्यांच्या (उदा. विधवा पुनर्विवाह कायदा, 1856) परिचयामुळे महिलांना हळूहळू सक्षमीकरण मिळू लागले.
- **स्वातंत्र्य संग्राम युग (Freedom Struggle Era):** महिलांनी स्वातंत्र्य चळवळीत सक्रिय भूमिका बजावली, ज्यामुळे पारंपरिक लैंगिक भूमिकांना आव्हान मिळाले. सरोजिनी नायडू, अंनू बेझंट, कस्तुरबा गांधी आणि अरुणा असफ अली यांसारख्या नेत्यांनी अनेक महिलांना सार्वजनिक जीवनात भाग घेण्यासाठी प्रेरणा दिली. या काळात राजकीय आणि सामाजिक क्षेत्रांमध्ये महिलांच्या हक्कांच्या मागणीला सुरुवात झाली.

- **स्वातंत्र्योत्तर काळ (Post-Independence Period):** भारताच्या संविधानाने समानता (कलम 14-16), भेदभाव नसणे (कलम 15) आणि महिलांसाठी विशेष तरतुदी (कलम 15(3)) यांची हमी दिली. पुरुषांच्या बरोबरीने महिलांना मतदानाचा आणि निवडणुका लढवण्याचा अधिकार मिळाला. तथापि, सामाजिक-आर्थिक आव्हानांमुळे त्यांची पूर्ण क्षमता अजूनही मर्यादित राहिली.
- **समकालीन घडामोडी (Contemporary Developments):** अलिकडील दशकांत, महिलांच्या शिक्षण, रोजगार आणि राजकीय प्रतिनिधित्वांमध्ये लक्षणीय प्रगती झाली आहे. नेतृत्वाच्या भूमिकांमध्ये (उदा. 73व्या दुरुस्तीनंतर पंचायती राज संस्थांमध्ये), क्रीडा, कॉर्पोरेट क्षेत्र, विज्ञान आणि सशस्त्र दलांमध्ये महिलांचा उदय हे वाढलेले क्षितिज दर्शवतो. तरीही, लैंगिक-आधारित हिंसाचार, वेतनातील तफावत, उच्च न्यायव्यवस्थेतील कमी प्रतिनिधित्व आणि ग्लास सीलिंगसारख्या समस्या अजूनही कायम आहेत.
- **उदयास येणारे ट्रेंड (Emerging Trends):** महिला अधिकाधिक त्यांच्या हक्कांचा दावा करत आहेत, #MeToo आणि सुरक्षित सार्वजनिक जागांसाठीच्या आंदोलनांसारख्या चळवळींचे नेतृत्व करत आहेत. महिला उद्योजक आणि व्यावसायिकांची वाढती दृश्यमानता आहे आणि तिहेरी तलाकचे गुन्हेगारीकरण (criminalization of triple talaq) आणि लैंगिक छळाविरोधी कायद्यांना बळकटी देणे यासारख्या कायदेशीर सुधारणा लैंगिक न्यायासाठी वाढत्या राज्य समर्थनाचे द्योतक आहेत.

भारतीय समाजात महिलांची स्थिती (Status of Women in Indian Society)

- **लिंग असमानता आणि जागतिक क्रमवारी (Gender Gap and Global Ranking)**
  - ग्लोबल जेंडर गॅप रिपोर्ट 2025 नुसार, भारत 148 देशांपैकी 131 व्या क्रमांकावर आहे, ज्याने आपली लैंगिक असमानता (gender gap) केवळ 64.1% पर्यंत कमी केली आहे.
  - काही प्रगती झाली असली तरी, महिलांचा आर्थिक आणि राजकीय सहभाग कमीच राहिला आहे.
- **महिला श्रमशक्तीतील सहभाग (Female Labour Force Participation)**
  - भारतातील महिला श्रमशक्तीतील सहभागाचा दर सुमारे 35.6% पर्यंत वाढला आहे (PLFS 2023-24), परंतु यापैकी बहुतेक काम अनौपचारिक किंवा कमी पगाराच्या नोकऱ्यांमध्ये आहे.
  - अलिकडील वर्षांत ग्रामीण भागातील सहभाग 24.6% वरून 41.5% पर्यंत वाढला, तर शहरी भागातील सहभाग 20.4% वरून 25.4% पर्यंत वाढला.
- **राजकीय प्रतिनिधित्व (Political Representation)**
  - लोकसभेतील महिलांची जागा सुमारे 14% आहे (2024), जी आतापर्यंतची सर्वाधिक आहे.

- महिला आरक्षण विधेयक (2023) कायदेमंडळात 33% आरक्षणाची शिफारस करते, परंतु त्याची अंमलबजावणी अद्याप व्हायची आहे.
- **शिक्षण स्थिती (Education Status)**
  - 2011 च्या जनगणनेनुसार:
    - महिला साक्षरता दर: 65.5% (पुरुषांसाठी 82% च्या तुलनेत).
    - ग्रामीण भागात महिला साक्षरता (57.9%) शहरी भागापेक्षा (79.1%) कमी होती.
  - अलिकडील सर्वेक्षणांनुसार (NFHS-5) सुधारणा दिसून येते, आता महिला साक्षरता सुमारे 71% आहे, परंतु उच्च आणि तांत्रिक शिक्षणात अजूनही तफावत आहे.
- **पोषण आणि आरोग्य स्थिती (Nutritional and Health Status)**
  - NFHS-5 (2019–21) नुसार:
    - 15–49 वयोगटातील 57% महिला अॅनिमियाग्रस्त आहेत, जे व्यापक पोषण कमतरता दर्शवते.
    - 18.7% महिला (15–49 वर्षे) कमी बॉडी मास इंडेक्स (BMI) असलेल्या आहेत, जे कुपोषण दर्शवते.
    - सुमारे 24% महिला जास्त वजनाच्या किंवा स्थूल (obese) आहेत, जे जीवनशैली-संबंधित आरोग्य समस्यांच्या वाढत्या ट्रेन्डला दर्शवते.
  - माता आरोग्याच्या निर्देशकांमध्ये सुधारणा झाली आहे: संस्थात्मक प्रसूती 88.6% पर्यंत वाढली आहे, जे आरोग्यसेवेच्या चांगल्या उपलब्धतेचे द्योतक आहे.
- **सुरक्षा आणि हिंसाचार (Safety and Violence)**
  - एनसीआरबी (NCRB) आकडेवारीनुसार, महिलांवरील गुन्हे 228,650 (2011) वरून सुमारे 428,278 (2021) पर्यंत वाढले आहेत.
  - सुमारे 30% प्रकरणे घरगुती हिंसाचाराशी संबंधित आहेत आणि सुरक्षा ही एक मोठी चिंता आहे ज्यामुळे गतिशीलता आणि कामातील सहभाग मर्यादित होतो.
- अलिकडेच यूएन वुमेन (UN Women) नमूद केले की, भारतातील लैंगिक समानतेच्या दिशेने प्रगती अलिकडील वर्षांत वेगाने झाली आहे, ज्यात तळागाळातील महिलांच्या नेतृत्वावर वाढीव गुंतवणूक आणि लक्ष केंद्रित केले आहे, परंतु सामाजिक नियम, मर्यादित कार्यशक्तीतील सहभाग आणि सुरक्षा उपायांमधील कमतरता पूर्ण लैंगिक समानता साधण्यात अडथळा आणतात.

पितृसत्ताकतेची संकल्पना समजून घेणे (Understanding the Concept of Patriarchy)

● व्याख्या (Definition)

- पितृसत्ताकता ही एक अशी सामाजिक व्यवस्था आहे जिथे पुरुष प्राथमिक सत्ता धारण करतात आणि राजकीय नेतृत्व, नैतिक अधिकार, सामाजिक विशेषाधिकार आणि मालमत्तेवरील नियंत्रणाच्या भूमिकांमध्ये प्रमुख असतात.
  - ही व्यवस्था पुरुषी अधिकाराला विशेषाधिकार देऊन आणि स्त्रियांना दुय्यम स्थान देऊन लैंगिक संबंधांना आकार देते.
  - **वैशिष्ट्ये (Characteristics)**
    - कुटुंब, समुदाय आणि संस्थांमध्ये पुरुषांचे वर्चस्व.
    - स्त्रियांच्या लैंगिकतेवर, श्रमावर आणि प्रजनन हक्कांवर नियंत्रण.
    - पुरुषांच्या वंशातून (patrilineality) वारसा आणि वंशज शोधणे.
    - पुरुषी अधिकार टिकवून ठेवण्यासाठी लैंगिक भूमिका सामाजिकदृष्ट्या निर्माण केल्या जातात.
  - **ऐतिहासिक आणि समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन (Historical and sociological perspectives)**
    - स्त्रीवादी विचारवंत (उदा. सिल्व्हिया वॉल्बी) पितृसत्ताकतेला सामाजिक संरचना आणि प्रथांची एक प्रणाली म्हणून वर्णन करतात जी पुरुषी वर्चस्वाला संस्थात्मक रूप देते.
    - मानववंशशास्त्रज्ञ (Anthropologists) असा युक्तिवाद करतात की पितृसत्ताकता खाजगी मालमत्ता आणि वर्ग समाजांच्या उदयामुळे उदयास आली, ज्यामुळे आर्थिक नियंत्रणाला लैंगिक श्रेणीबद्धतेशी जोडले गेले.
  - **भारतीय समाजात पितृसत्ताकतेचे प्रकटीकरण (Manifestations in Indian society)**
    - मुलाला प्राधान्य, हुंडा पद्धत, महिलांसाठी मर्यादित गतिशीलता आणि निर्णय घेण्याचा अधिकार.
    - कन्या भ्रूणहत्या, बालविवाह आणि ऑनर किलिंग यांसारख्या प्रथा हे अत्यंत परिणाम आहेत.
    - पितृसत्ताक नियम धर्म, कायदा आणि संस्कृतीमध्ये खोलवर रुजलेले आहेत.
- पितृसत्ताकता भारतातील विविध सामाजिक वर्गांमधील महिलांवर कशी भूमिका बजावते (How Patriarchy Plays Its Role on Women Across Different Social Classes in India)**
- **उच्चवर्गीय महिला (Upper-Class Women):**
    - पितृसत्ताकता उच्चवर्गीय महिलांना सूक्ष्म परंतु मजबूत सामाजिक अपेक्षांद्वारे नियंत्रित करते. शिक्षण आणि संपत्ती असूनही, त्यांच्याकडून कुटुंबाची प्रतिष्ठा राखण्याची, "सन्माननीय" वर्तन करण्याची आणि वैयक्तिक स्वातंत्र्यापेक्षा विवाह आणि कौटुंबिक प्रतिष्ठेला प्राधान्य देण्याची अपेक्षा असते.
    - **उदाहरण:** उच्चभू कुटुंबांमध्ये, महिलांना उच्च शिक्षण असले तरी, सामाजिक दर्जा जपण्यासाठी करिअरच्या निवडीवर किंवा सार्वजनिक भूमिकांवर बंधने येऊ शकतात.

● **मध्यमवर्गीय महिला (Middle-Class Women):**

- पितृसत्ताकता व्यावसायिक काम आणि पारंपरिक घरगुती भूमिकांचा दुहेरी भार लादते. मध्यमवर्गीय महिलांकडून कामात यशस्वी होत असताना घराचे उत्तम व्यवस्थापन करण्याची अपेक्षा असते, ज्यामुळे "सुपरवुमन" या आदर्शाला बळकटी मिळते.
- **उदाहरण:** शहरी व्यावसायिकांना आदर्श पत्नी आणि आईच्या प्रतिमांशी जुळवून घेण्याचा दबाव असतो, ज्यामुळे वैयक्तिक महत्त्वाकांक्षा मर्यादित होतात आणि ताण निर्माण होतो.

● **निम्नवर्गीय महिला (Lower-Class Women):**

- पितृसत्ताकता आर्थिक अडचणी आणि जातीय भेदभावाशी जुळते, ज्यामुळे निम्नवर्गीय महिलांवरील नियंत्रण तीव्र होते. त्यांना लवकर विवाह, शिक्षणाचा अभाव आणि कमी पगाराच्या किंवा शोषणकारक कामांमध्ये ढकलले जाते, तर घरी त्या पुरुषी अधिकाराखालीच राहतात.
- **उदाहरण:** अनेक दलित आणि आदिवासी महिला शेतीत मजूर किंवा घरगुती कामगार म्हणून काम करतात, त्यांना हिंसाचाराचा सामना करावा लागतो आणि वैयक्तिक व आर्थिक निर्णयांमधील त्यांची स्वायत्तता (agency) कमी असते.

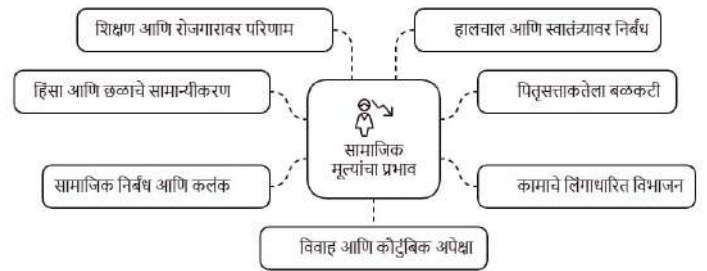
भारतामध्ये सामाजिक नियम महिलांवर कसा परिणाम करतात(How Social Norms Impact Women in India)

- **पितृसत्ताकतेला बळकटी (Reinforcement of Patriarchy):** सामाजिक नियम पुरुषांच्या वर्चस्वाला पाठिंबा देतात, कठोर लैंगिक भूमिका ठरवून महिलांची स्वायत्तता आणि निर्णय घेण्याची क्षमता मर्यादित करतात. उदाहरणार्थ, महिलांनी अनेकदा शिक्षण किंवा करिअरच्या आकांक्षांपेक्षा घरगुती कामांना प्राधान्य देणे अपेक्षित असते.
- **गतिशीलता आणि स्वातंत्र्यावर निर्बंध (Restriction on Mobility and Freedom):** नियम महिलांच्या हालचाली आणि सामाजिक संवादांवर मर्यादा घालतात, पडदा पद्धती किंवा एकट्याने प्रवास करण्यावरील निर्बंध यांसारख्या प्रथांची अंमलबजावणी करतात. यामुळे त्यांचे शिक्षण, रोजगार आणि सार्वजनिक जीवनातील सहभागावर मर्यादा येतात.
- **विवाह आणि कौटुंबिक अपेक्षा (Marriage and Family Expectations):** बालविवाह, हुंड्याची मागणी आणि मुलगा जन्माला घालण्याचा दबाव हे सामाजिकदृष्ट्या मान्य असलेले नियम आहेत जे महिलांच्या आरोग्यावर आणि सामाजिक स्थितीवर प्रतिकूल परिणाम करतात. मुलांच्या प्राधान्यामुळे भारतात विषम लिंग गुणोत्तराला हातभार लागला आहे.
- **श्रमाची लैंगिक विभागणी (Gendered Division of Labor):** महिलांना सवेतन कामासोबतच बिनपगारी घरगुती कामांचा भार विषम प्रमाणात उचलावा लागतो, ज्यामुळे त्यांची आर्थिक स्वतंत्रता मर्यादित

होते. सामाजिक नियम पुरुषांना घरगुती कामांमध्ये समान सहभाग घेण्यापासून परावृत्त करतात.

- **हिंसाचार आणि छळाचे सामान्यीकरण (Normalization of Violence and Harassment):** घरगुती हिंसाचार, लैंगिक छळ आणि ऑनर किलिंगला सामाजिक स्वीकृती किंवा त्यावरील शांतता लैंगिक-आधारित हिंसाचार कायम ठेवते. पीडितेला दोष देण्याच्या वृत्तीमुळे अनेकदा महिलांना न्याय मागण्यापासून परावृत्त केले जाते.
- **शिक्षण आणि रोजगारावर परिणाम (Impact on Education and Employment):** सामाजिक नियम मुलींच्या शिक्षणाला कमी महत्त्व देतात, ज्यामुळे महिलांमध्ये कमी साक्षरता दर आणि कार्यक्षमतेतील कमी सहभाग दिसून येतो. उदाहरणार्थ, भारतातील महिलांचा श्रमशक्तीतील सहभाग सुमारे 20-25% इतका कमी राहिला आहे.
- **सामाजिक दंड आणि कलंक (Social Sanctions and Stigma):** पारंपरिक नियमांचे उल्लंघन करणाऱ्या महिलांना बहिष्कृत केले जाऊ शकते, विवाहाची शक्यता कमी होऊ शकते किंवा कुटुंबाची बदनामी होऊ शकते, ज्यामुळे अनुरूपता वाढते आणि स्वातंत्र्य मर्यादित होते.

भारतातील महिलांवर सामाजिक मूल्यांचा प्रभाव

लैंगिक समानता, लैंगिक न्याय आणि महिला सक्षमीकरण (Gender Equality, Gender Equity, and Women's Empowerment)

- **लैंगिक समानता (Gender Equality)**
  - लैंगिक समानता म्हणजे असे तत्त्व की, सर्व मानवांना, लिंगाचा विचार न करता, जीवनाच्या सर्व क्षेत्रांमध्ये – सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक – समान हक्क, संधी आणि जबाबदाऱ्या असाव्यात.
  - हे पुरुष आणि स्त्रियांना समान परिस्थिती आणि वागणूक देण्यावर लक्ष केंद्रित करते जेणेकरून ते त्यांची पूर्ण क्षमता साध्य करू शकतील. ते सर्व प्रकारच्या भेदभावाचा निषेध करते आणि स्त्रियांना संधींच्या उपलब्धतेवर मर्यादा घालणारे संरचनात्मक आणि सामाजिक अडथळे दूर करण्याचे उद्दिष्ट ठेवते.
  - **उदाहरणे:**
    - समान कामासाठी समान वेतन प्रदान करणे, म्हणजे स्त्रिया आणि पुरुषांना समान नोकरीसाठी समान मोबदला मिळेल याची खात्री करणे.
    - 'बेटी बचाओ बेटी पढाओ' सारख्या योजनांमध्ये प्रतिबिंबित झाल्याप्रमाणे मुली आणि मुलांसाठी दर्जेदार शिक्षणाची

समान उपलब्धता सुनिश्चित करणे.

- स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये (पंचायती राज संस्था) महिलांसाठी एक तृतीयांश जागा आरक्षित करण्याच्या प्रयत्नांप्रमाणे राजकीय निर्णय घेणाऱ्या संस्थांमध्ये समान प्रतिनिधित्व.

● लैंगिक न्याय (Gender Equity)

- लैंगिक समानता समान वागणुकीवर भर देत असताना, लैंगिक न्याय पुरुष आणि स्त्रियांच्या भिन्न गरजा आणि परिस्थिती विचारात घेऊन वागणुकीतील निष्पक्षता आणि न्यायावर लक्ष केंद्रित करतो. ऐतिहासिक आणि सामाजिक कमतरतांमुळे स्त्रिया मागे राहिल्या आहेत हे ते मान्य करते आणि म्हणूनच, त्यांना समान पातळीवर येण्यासाठी विशेष उपायांची आवश्यकता असू शकते.
- अशा प्रकारे, लैंगिक न्याय हे पद्धतशीर असमानता दूर करून लैंगिक समानता साध्य करण्यासाठी एक सुधारणात्मक यंत्रणा (corrective mechanism) म्हणून कार्य करते. हे स्त्रिया आणि इतर दुर्बल लैंगिक ओळखींना भूतकाळातील भेदभावासाठी भरपाई देण्यासाठी प्राधान्य देणाऱ्या धोरणांना आणि हस्तक्षेपांना समर्थन देते.

○ उदाहरणे:

- महिलांचा राजकीय सहभाग आणि निर्णय प्रक्रियेत त्यांचा आवाज सुनिश्चित करण्यासाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी जागांचे आरक्षण.
- कामाच्या ठिकाणी सशुल्क प्रसूती रजा (paid maternity leave) आणि पाळणाघर सुविधांसारखे मातृत्व लाभ, जे महिलांच्या विशिष्ट प्रजनन भूमिकांना मान्यता देतात आणि कुटुंब व व्यावसायिक जबाबदाऱ्यांमध्ये संतुलन साधण्याचा प्रयत्न करतात.
- ग्रामीण आणि दुर्बल समुदायांमध्ये महिलांमध्ये उच्च शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी विद्यार्थिनींसाठी शिष्यवृत्ती किंवा शुल्क माफी.

● महिला सक्षमीकरण (Women's Empowerment)

- महिला सक्षमीकरण म्हणजे अशी प्रक्रिया ज्याद्वारे महिला त्यांच्या स्वतःच्या जीवनावर शक्ती आणि नियंत्रण मिळवतात आणि धोरणात्मक निवडी करण्याची क्षमता प्राप्त करतात. हे केवळ संधी प्रदान करण्याबद्दल नसून, महिलांना त्या संधींचा वापर करण्यास, त्याचा लाभ घेण्यास आणि त्यातून फायदा मिळविण्यास सक्षम करण्याबद्दल आहे.
- सक्षमीकरणाचा अर्थ महिलांची स्वायत्तता (agency), आत्मविश्वास (autonomy), आणि विविध स्तरांवर - कुटुंबापासून ते राष्ट्रीय स्तरापर्यंत - निर्णय प्रक्रियेवर प्रभाव टाकण्याची त्यांची क्षमता वाढवणे. हे बहुआयामी (multi-dimensional) आहे आणि त्यात सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि मानसिक पैलूंचा समावेश आहे.

○ उदाहरणे:

- केरळमधील कुडुंबश्रीसारख्या भारतातील बचत गट (SHG) चळवळीने सूक्ष्म कर्ज आणि सामूहिक सौदेबाजीची शक्ती (collective bargaining power) प्रदान करून ग्रामीण महिलांना आर्थिकदृष्ट्या सक्षम केले आहे.
- 'घरगुती हिंसाचार प्रतिबंधक कायदा, 2005' सारखे कायदेशीर उपाय महिलांना घरगुती शोषणाविरुद्ध न्याय मागण्यासाठी आणि त्यांच्या हक्कांचा दावा करण्यासाठी सक्षम करतात.
- 'स्टँड-अप इंडिया' किंवा 'मुद्रा योजना' सारख्या योजनांद्वारे महिला उद्योजकांमध्ये वाढ झाल्यामुळे व्यावसायिक क्षेत्रांमध्ये आर्थिक स्वातंत्र्य आणि नेतृत्व वाढले आहे.
- आरक्षण धोरणांमुळे राजकीय सक्षमीकरण झाले आहे, ज्यामुळे महिला सरपंच आणि स्थानिक नेत्या म्हणून उदयास आल्या आहेत, ज्यामुळे सामुदायिक प्रशासनात (community governance) परिवर्तन झाले आहे.

● संकल्पनांचा आंतरसंबंध (Interconnectedness of Concepts)

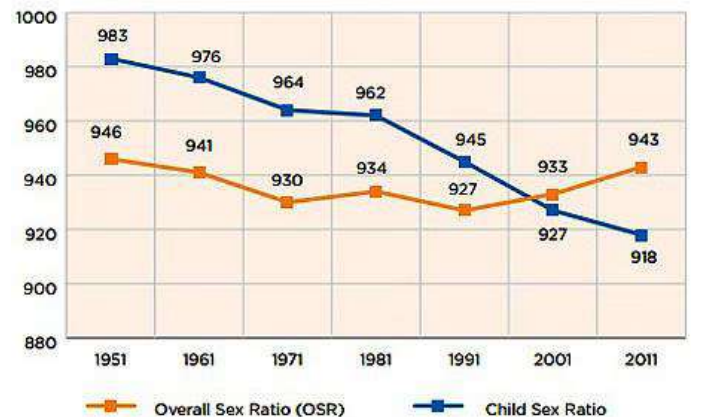
- लैंगिक न्याय हा लैंगिक समानता साध्य करण्याची एक रणनीती म्हणून कार्य करतो, तर महिला सक्षमीकरण या प्रक्रियेत एक साधन आणि साध्य दोन्ही आहे. महिलांना सक्षम केल्याने त्यांची क्षमता आणि आवाज मजबूत होतो, ज्यामुळे न्याय्य परिस्थितीला प्रोत्साहन मिळते आणि शेवटी समाजात लैंगिक समानता वाढते.

समकालीन समस्या (Contemporary Issues)

1. भारतातील विषम लिंग गुणोत्तर (Skewed Sex Ratio in India)

संदर्भ (Context): जागतिक बँकेनुसार, 2031 पर्यंत भारतातील लिंग गुणोत्तर प्रति 1,000 पुरुषांमागे 936 स्त्रियांपर्यंत घटण्याची शक्यता आहे, जे 1951 मध्ये नोंदवलेल्या लिंग गुणोत्तरापेक्षा (प्रति 1,000 पुरुषांमागे 946 स्त्रिया) देखील कमी आहे.

COMPARATIVE TRENDS IN OVERALL AND CHILD SEX RATIOS

भारतातील लिंग गुणोत्तर कमी होण्याची कारणे (Reasons Behind Decline in Sex Ratio in India)

- **मुलगा होण्याची प्राथमिकता (Preference for male children):** मुलांनी कुटुंबाचा वंश पुढे न्यावा, अंत्यसंस्कार करावेत आणि वृद्धापकाळात आधार द्यावा अशी खोलवर रुजलेली सामाजिक-सांस्कृतिक धारणा.
  - **उदाहरण:** हरियाणा आणि पंजाबसारख्या अनेक उत्तरेकडील राज्यांमध्ये मुलाला प्राधान्य देण्याची प्रथा मोठ्या प्रमाणावर प्रचलित आहे.
- **हुंडा पद्धत आणि मुलींचा आर्थिक भार (Dowry system and economic burden of daughters):** हुंड्याच्या अपेक्षा आणि विवाहाच्या खर्चामुळे मुलींना अनेकदा आर्थिक ओझे मानले जाते, ज्यामुळे कुटुंबांना मुली नकोशा वाटतात.
- **लिंग-निवडक गर्भपात (Sex-selective abortions):** प्रसूतिपूर्व निदान तंत्रज्ञानाचा (उदा. अल्ट्रासाउंड) विकास आणि गैरवापर लिंग-निवडक गर्भपातांना सक्षम करतो, जरी PCPNDT कायदा, 1994 अंतर्गत ते बेकायदेशीर आहे.
- **मुलींकडे दुर्लक्ष (Neglect of girl children):** मुलींना कमी पोषण, आरोग्यसेवा आणि शैक्षणिक संधी मिळतात, ज्यामुळे मुलींमध्ये शिशु आणि बालमृत्यूचे प्रमाण जास्त होते.
- **पितृसत्ताक सामाजिक नियम (Patriarchal social norms):** पुरुषी वर्चस्वाला महत्त्व देणाऱ्या सामाजिक संरचना पुरुष संततीची इच्छा बळकट करतात आणि मुलींना कमी लेखतात.
- **वारसा आणि मालमत्ता हक्कांमध्ये पक्षपात (Inheritance and property rights bias):** कौटुंबिक मालमत्तेचा वारसा मुलाला मिळावा या प्राधान्यामुळे मुलींना समान वारसदार म्हणून स्वीकारण्यास प्रोत्साहन मिळत नाही, ज्यामुळे कुटुंब नियोजनाच्या निर्णयांवर परिणाम होतो.
- **मुलींच्या सुरक्षिततेची चिंता (Security concerns for girls):** लैंगिक हिंसाचाराची भीती आणि मुलींच्या सुरक्षिततेशी संबंधित सामाजिक कलंक यामुळे काही कुटुंबे मुलांना प्राधान्य देतात.

लिंग गुणोत्तर कमी होण्यावर उपाययोजनेसाठी सरकारी उपक्रम (Government Initiatives to Tackle Declining Sex Ratio)

- **गर्भधारणापूर्व आणि प्रसवपूर्व निदान तंत्र (लिंग निवडीस प्रतिबंध) अधिनियम, 1994 (Pre-Conception and Pre-Natal Diagnostic Techniques (PCPNDT) Act, 1994):** गर्भधारणेपूर्वी किंवा नंतर लिंग निवड करण्यास प्रतिबंध करते आणि लिंग निश्चितीसाठी निदान तंत्रांचा गैरवापर टाळण्यासाठी त्यांचे नियमन करते.
- **बेटी बचाओ बेटी पढाओ (BBBP) योजना (2015) (Beti Bachao Beti Padhao (BBBP) Scheme (2015)):** बाल लिंग गुणोत्तर सुधारण्यासाठी, लिंग-आधारित लिंग-निवडक निर्मूलन

(gender-biased sex-selective elimination) रोखण्यासाठी आणि मुलींच्या शिक्षण आणि सक्षमीकरणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी सुरु करण्यात आली. उदाहरणार्थ: लक्ष केंद्रित केलेल्या जिल्ह्यांमध्ये जन्माची नोंदणी आणि मुलींच्या हक्कांबाबत जागरूकता यामध्ये सुधारणा दिसून आली आहे.

- **सुकन्या समृद्धी योजना (2015) (Sukanya Samridhi Yojana (2015)):** मुलींसाठी बचत योजना, ज्यामुळे कुटुंबांना त्यांच्या शिक्षण आणि विवाहाच्या खर्चाची सुरक्षा प्रदान करून मुलींना मालमत्ता म्हणून पाहण्यास प्रोत्साहन मिळते.
- **बालिका समृद्धी योजना (Balika Samridhi Yojana):** भेदभाव कमी करण्यासाठी आणि मुलींचे अस्तित्व व शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी मुलींच्या जन्मासाठी आणि शिक्षणासाठी कुटुंबांना आर्थिक प्रोत्साहन प्रदान करते.
- **राष्ट्रीय बालिका दिन (24 जानेवारी) (National Girl Child Day (January 24)):** मुलींवर परिणाम करणाऱ्या समस्यांबद्दल जागरूकता निर्माण करण्यासाठी आणि लैंगिक समानतेचे महत्त्व अधोरेखित करण्यासाठी साजरा केला जातो.
- **जननी सुरक्षा योजनेअंतर्गत प्रोत्साहन (Incentives under Janani Suraksha Yojana):** संस्थात्मक प्रसूती आणि मातृत्व काळजीला प्रोत्साहन देते, ज्यामुळे स्त्री शिशु आणि माता मृत्यू दर कमी होतात.
- **राज्यांमधील सशर्त रोख हस्तांतरण योजना (Conditional cash transfer schemes in states):**
  - **उदाहरणे:**
    - लाडली योजना (हरियाणा आणि दिल्ली) — मुलींच्या सकारात्मक दृष्टिकोनाला प्रोत्साहन देण्यासाठी मुली असलेल्या कुटुंबांना आर्थिक मदत.
    - कन्याश्री प्रकल्प (पश्चिम बंगाल) — विवाहास विलंब करण्यासाठी आणि शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी आर्थिक प्रोत्साहन.
- **जागरूकता मोहिमा आणि समुदाय संघटन (Awareness campaigns and community mobilization):** जनसंपर्क मोहिमा, स्थानिक समुदाय कार्यक्रम आणि धार्मिक व सामाजिक नेत्यांचा सहभाग मनाची स्थिती बदलण्यासाठी.
- **अंमलबजावणी आणि देखरेख मजबूत करणे (Strengthening enforcement and monitoring):** PCPNDT कायद्याच्या उल्लंघनांसाठी नियमित तपासणी आणि कठोर दंड अवैध लिंग निश्चितीला परावृत्त करण्यासाठी.

घटते लिंग गुणोत्तर हाताळण्यासाठी सामाजिक स्तरावर काय करण्याची गरज आहे (What Needs to Be Done at Societal Level to Tackle Declining Sex Ratio)

- **सामाजिक मानसिकता आणि मूल्य प्रणालीमध्ये बदल (Change in social mindset and value system):**

मुलांच्या प्राधान्याच्या पितृसत्ताक कल्पनांना आव्हान देऊन, मुली सर्व बाबतीत मुलांच्या समान आहेत ही कल्पना वाढवा. उदाहरणार्थ, मुलींच्या जन्माचा सार्वजनिकरित्या उत्सव साजरा करून सकारात्मक सामाजिक कथा (narratives) निर्माण करणे.

- **समुदाय-आधारित जागरूकता मजबूत करणे (Strengthening community-based awareness):** लिंग-आधारित प्रथांविरुद्ध वकिली करण्यासाठी आणि लैंगिक समानतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी समुदाय नेते, धार्मिक व्यक्तिमत्त्वे आणि स्थानिक प्रभावकांना (influencers) सहभागी करून घ्या.
- **समान वारसा हक्कांना प्रोत्साहन देणे (Encouraging equal inheritance rights):** कौटुंबिक मालमत्तेचे मुलींना योग्य वारसदार म्हणून सामाजिक स्वीकृती सुनिश्चित करा, ज्यामुळे मुलांसाठीची आर्थिक प्राथमिकता कमी होईल.
- **मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे (Promoting education of girls):** शाळांमध्ये मुलींची नोंदणी आणि त्यांना टिकवून ठेवण्यासाठी समुदाय-आधारित प्रयत्न वाढवा, ज्यामुळे सक्षमीकरण वाढेल आणि बालविवाह कमी होतील.
- **महिलांना आर्थिक आणि सामाजिकदृष्ट्या सक्षम करणे (Empowering women economically and socially):** महिलांना कौशल्ये, नोकऱ्या आणि नेतृत्वाच्या भूमिकांपर्यंत पोहोचण्यास मदत करा, ज्यामुळे कुटुंब आणि समुदायांमध्ये त्यांचे महत्त्व वाढेल.
- **हुंडा प्रथा बंद करणे (Ending dowry practices):** हुंड्याच्या मागणीविरुद्ध सामूहिक सामुदायिक कृती संघटित करा, ज्यामुळे मुलींना आर्थिक ओझे मानण्याची प्रथा कायम राहते.
- **महिला आणि मुलींसाठी सुरक्षित वातावरण निर्माण करणे (Building safer environments for women and girls):** मुलींना वाढवण्याभोवतीची भीती कमी करण्यासाठी सामुदायिक दक्षता, चांगल्या पोलीस व्यवस्थेसह आणि सुरक्षित सार्वजनिक पायाभूत सुविधांद्वारे सुरक्षिततेच्या चिंतांवर लक्ष द्या.
- **सकारात्मक आदर्श भूमिकांना प्रोत्साहन देणे (Encouraging positive role models):** विविध पार्श्वभूमीतील यशस्वी महिलांना अधोरेखित करा जेणेकरून कुटुंबांना मुलींमध्ये समान गुंतवणूक करण्याची प्रेरणा मिळेल.
- **सामूहिक जबाबदारीला प्रोत्साहन देणे (Promoting collective responsibility):** असे वातावरण निर्माण करा जिथे संपूर्ण समुदाय लिंग-निवडक प्रथांवर लक्ष ठेवतील आणि त्यांना परावृत्त करतील आणि मुली असलेल्या कुटुंबांना पाठिंबा देतील.

2. तंत्रज्ञान-सुलभ (Technology-Facilitated) लैंगिक-आधारित महिलांवरील हिंसाचार (Technology Facilitated Gender-Based Violence against Women)

संदर्भ (Context):

- यूएन वुमेनच्या (UN Women) अलीकडील अहवालातून असे दिसून आले आहे की जगभरातील लाखो महिला आणि मुलींना दरवर्षी डिजिटल गैरवापर आणि तंत्रज्ञान-सुलभ हिंसाचाराच्या स्वरूपात नवीन आव्हानांना सामोरे जावे लागत आहे.
- कृत्रिम बुद्धिमत्तेची (AI) वेगाने होणारी प्रगती आणि 'मॅनोस्फियर'चा (मॅनोस्फियर म्हणजे स्त्रीद्वेषी (misogynistic) सामग्रीची एक परिसंस्था) वाढता प्रभाव मुख्य प्रवाहातील संस्कृतीत अधिकाधिक घुसखोरी करत आहे, ज्यामुळे महिलांबद्दलचे सामाजिक दृष्टिकोन घडवले जात आहेत आणि लैंगिक-आधारित हिंसाचाराला प्रोत्साहन मिळत आहे.

तंत्रज्ञान-सुलभ लैंगिक-आधारित हिंसाचार म्हणजे काय? (What is Technology-Facilitated Gender-Based Violence?)

- तंत्रज्ञान-सुलभ लैंगिक-आधारित हिंसाचार म्हणजे माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान (information and communication technologies) किंवा इतर डिजिटल साधनांच्या वापराद्वारे केलेली, मदत केलेली, वाढवलेली किंवा तीव्र केलेली कोणतीही कृती, ज्यामुळे शारीरिक, लैंगिक, मानसिक, सामाजिक, राजकीय किंवा आर्थिक हानी होते किंवा होण्याची शक्यता असते, किंवा हक्क आणि स्वातंत्र्याचे उल्लंघन होते.
- 'डिजिटल हिंसाचार' (digital violence) किंवा 'ऑनलाइन हिंसाचार' (online violence) असे शब्द सामान्यतः वापरले जात असले तरी, "तंत्रज्ञान-सुलभ लैंगिक-आधारित हिंसाचार" हे तंत्रज्ञान ऑनलाइन आणि ऑफलाइन दोन्ही संदर्भांमध्ये हानी कशी सक्षम करते हे अधिक अचूकपणे दर्शवते.
- **उदाहरणे:**
  - **डॉक्सिंग (Doxing):** एखाद्या व्यक्तीची वैयक्तिक माहिती ऑनलाइन सामायिक करण्याची कृती, ज्यामुळे पाठलाग, धमक्या आणि शारीरिक हिंसाचारासारखे वास्तविक जीवनातील परिणाम होऊ शकतात.
  - **डीपफेक गैरवापर (Deepfake Abuse):** ऑनलाइन हाताळलेल्या प्रतिमा किंवा व्हिडिओंची निर्मिती आणि वितरण, ज्यामुळे ऑफलाइन प्रतिमेचे नुकसान (reputational damage) होते आणि दीर्घकाळ टिकणारे मानसिक आणि सामाजिक परिणाम होतात.
  - **सायबरबुलिंग (Cyberbullying):** एखाद्याला त्रास देण्यासाठी, धमकावण्यासाठी किंवा अपमानित करण्यासाठी डिजिटल प्लॅटफॉर्मचा वारंवार वापर करणे, उदाहरणार्थ, अपमानास्पद संदेश पसरवणे, संमतीशिवाय लाजिरवाणे फोटो सामायिक करणे किंवा एखाद्याची बदनामी करण्यासाठी बनावट खाती (fake accounts) तयार करणे.

डिजिटल गैरवापर आणि तंत्रज्ञान-सुलभ महिलांवरील हिंसाचाराचा सर्वाधिक धोका कोणाला आहे? (Who is Most at Risk of Digital Abuse and Technology-Facilitated Violence Against Women?)

- सर्व महिला आणि मुलींना याचा फटका बसू शकतो, परंतु काही गट छेदनबिंदू घटकांमुळे (intersecting factors) विशेषतः असुरक्षित आहेत.
- तरुण महिला आणि मुली:
  - शिक्षण, सामाजिक संबंध आणि माहिती मिळवण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर करण्याची शक्यता जास्त असते, ज्यामुळे त्यांना ऑनलाइन हिंसाचाराला जास्त सामोरे जावे लागते.
  - एका जागतिक अभ्यासात असे दिसून आले आहे की 58% मुली आणि तरुण महिलांनी ऑनलाइन छळाचा (online harassment) अनुभव घेतला आहे.
- अनेक प्रकारच्या भेदभावाला सामोरे जाणाऱ्या महिला:
  - यात दिव्यांग महिला, कृष्णवर्णीय आणि आदिवासी महिला, इतर वर्णद्वेषाला सामोरे जाणाऱ्या महिला, स्थलांतरित महिला आणि LGBTIQ+ व्यक्तींचा समावेश आहे.
  - या गटांना अनेकदा वाढलेले धोके आणि अधिक गंभीर प्रकारचे डिजिटल हिंसाचार सहन करावा लागतो.
- राजकीय आणि सार्वजनिक जीवनातील महिला:
  - मानवाधिकार कार्यकर्ते (Human rights defenders), कार्यकर्ते, पत्रकार आणि कायदेकर्ते (lawmakers) यांना ऑनलाइन आणि ऑफलाइन हिंसाचाराचा उच्च दर अनुभवतो.
  - युनेस्कोच्या (UNESCO) एका अभ्यासानुसार, 73% महिला पत्रकारांना त्यांच्या कामात ऑनलाइन हिंसाचाराचा सामना करावा लागला आहे.
  - आंतर-संसदीय संघाने (Inter-Parliamentary Union) अहवाल दिला की 58% आफ्रिकन महिला संसद सदस्यांना ऑनलाइन हल्ल्यांचा सामना करावा लागला होता.

आपण डिजिटल गैरवापर आणि तंत्रज्ञान-सुलभ महिलांवरील हिंसाचार कसा थांबवू शकतो? (How Can We Stop Digital Abuse and Technology-Facilitated Violence Against Women?)

- अनेक-हितसंबंधी (multi-stakeholder) सहकार्य मजबूत करणे: सरकार, तंत्रज्ञान कंपन्या, महिला हक्क संघटना आणि नागरी समाज यांच्यात सहकार्य वाढवावे जेणेकरून महिलांचे संरक्षण करणारी आणि हिंसाचार होण्यापूर्वीच तो रोखणारी मजबूत धोरणे तयार करता येतील.
- माहितीतील अंतर (data gaps) दूर करणे: मूळ कारणे समजून घेण्यासाठी, गुन्हेगारांचे प्रोफाइल (perpetrator profiles)

ओळखण्यासाठी आणि अधिक प्रभावी प्रतिबंध आणि प्रतिसाद धोरणे तयार करण्यासाठी डेटा संकलन आणि विश्लेषण सुधारणे.

- समावेशक कायदे आणि नियम विकसित करणे (Develop inclusive laws and regulations): वाचलेल्या व्यक्ती आणि महिला संघटनांच्या सक्रिय सहभागातून कायदेशीर चौकट (legal frameworks) तयार करणे आणि त्याची अंमलबजावणी करणे, जेणेकरून कायदे वाचलेल्या व्यक्ती-केंद्रित आणि प्रभावी असतील.
- तंत्रज्ञान उद्योगाला जबाबदार धरणे (Hold the tech industry accountable): सर्व ऑनलाइन प्लॅटफॉर्मवर डिजिटल हिंसाचार आणि डेटा पद्धतींबद्दल (data practices) पारदर्शकता आणि जबाबदारीसाठी स्पष्ट मानके स्थापित करणे.
- शिक्षणात डिजिटल नागरिकत्व आणि नैतिकतेला प्रोत्साहन देणे (Promote digital citizenship and ethics in education): नैतिक डिजिटल वर्तन आणि जबाबदार ऑनलाइन सहभागावर आधारित धडे शालेय अभ्यासक्रमात समाविष्ट करणे. तरुण लोकांना—विशेषतः तरुण पुरुष आणि मुलांना—तसेच काळजीवाहू आणि शिक्षकांना ऑनलाइन आणि ऑफलाइन दोन्ही ठिकाणी आदर आणि सहानुभूतीची संस्कृती वाढवण्यासाठी संवेदनशील करणे.
- तंत्रज्ञानात महिला आणि मुलींना सक्षम करणे (Empower women and girls in technology): सुरक्षित डिजिटल साधने डिझाइन करण्यास आणि हिंसाचार-मुक्त ऑनलाइन जागा तयार करण्यास मदत करण्यासाठी तंत्रज्ञान क्षेत्रात महिलांचे नेतृत्व आणि सहभागाला प्रोत्साहन देणे आणि पाठिंबा देणे.
- हानीकारक सामाजिक नियमांमध्ये परिवर्तन (Transform harmful social norms): स्त्रीद्वेषी कथांना (misogynistic narratives) आव्हान देणे आणि सकारात्मक पुरुषत्वांना (positive masculinities) प्रोत्साहन देणे, सार्वजनिक दृष्टिकोन बदलण्यासाठी आणि लैंगिक-आधारित हिंसाचार कमी करण्यासाठी तंत्रज्ञान आणि AI चा साधने म्हणून वापर करणे.
- सर्व क्षेत्रांमध्ये प्रतिबंधनाला प्राधान्य देणे (Prioritize prevention across sectors): सार्वजनिक आणि खाजगी दोन्ही संस्थांनी मानवाधिकार-आधारित दृष्टिकोन स्वीकारला पाहिजे, डिझाइनद्वारे सुरक्षितता (safety by design) समाविष्ट केली पाहिजे आणि डिजिटल हिंसाचार दूर करण्यासाठी पुरेशी गुंतवणूक केली पाहिजे.

3. शेतीचे स्त्रीकरण (Feminization of Agriculture)

संदर्भ (Context):

- 2011 च्या जनगणनेनुसार, भारतात "शेतीच्या स्त्रीकरणात" (feminisation of agriculture) लक्षणीय वाढ झाली आहे, जी 2001 च्या जनगणनेच्या तुलनेत महिला शेतमजुरांच्या संख्येत 24% वाढ दर्शवते. वाढत्या सहभागामुळेही, जमीन आणि पशुधन

व्यवस्थापनातील महिलांच्या महत्त्वाच्या भूमिका अनेकदा दुर्लक्षित आणि कमी मूल्यवान राहतात.

शेतीच्या स्त्रीकरणामागील कारणे (Reasons Behind the Feminisation of Agriculture):

- **पुरुषांचे बाह्य स्थलांतर (Male outmigration):** शेतीव्यतिरिक्त रोजगाराच्या शोधात पुरुषांचे मोठ्या प्रमाणावर शहरी भागात स्थलांतर झाल्यामुळे ग्रामीण भागात कृषी कामांची जबाबदारी महिलांवर येते.
- **संकटकालीन विविधीकरण (Distress diversification):** शेती कमी फायदेशीर ठरत असल्याने, पुरुष इतर क्षेत्रांकडे वळतात, तर महिला उदरनिर्वाहासाठी शेती आणि संबंधित कामांमध्ये गुंतलेल्या राहतात.
- **संबंधित क्रियाकलापांमध्ये वाढता सहभाग (Increasing participation in allied activities):** महिला पशुधन पालन, दुग्धव्यवसाय, मत्स्यव्यवसाय आणि घरगुती बागांमध्ये अधिक प्रमाणात सहभागी असतात, ज्यामुळे कुटुंबाचे उत्पन्न आणि अन्नसुरक्षा वाढते.
- **पीक पद्धती आणि शेती यांत्रिकीकरणात बदल (Shifts in cropping patterns and farm mechanization):** पुरुषांद्वारे पारंपारिकपणे व्यवस्थापित केलेली काही कामे यांत्रिकीकृत झाली आहेत, तर महिला तण काढणे, पेरणी करणे, रोपण करणे आणि कापणी करणे यांसारखी श्रम-केंद्रित कामे करत राहतात.
- **बदललेले सामाजिक नियम आणि आर्थिक गरज (Changing social norms and economic necessity):** आर्थिक गरजा आणि गरिबीमुळे पारंपरिक घरगुती भूमिकांच्या बाहेर महिलांच्या कामाची हळूहळू स्वीकारार्हता वाढत आहे.
- **महिला-प्रमुख कुटुंबांची वाढ (Rise of female-headed households):** पुरुषांच्या स्थलांतरामुळे आणि मृत्यूमुळे, अनेक ग्रामीण कुटुंबांचे नेतृत्व आता महिला करत आहेत, ज्यामुळे त्या शेतीत प्राथमिक निर्णय घेणाऱ्या बनल्या आहेत.

प्रस्तावना (Introduction)

महिला संघटना लैंगिक समानता (gender equality) आणि महिला सक्षमीकरणाला (women's empowerment) सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय क्षेत्रांमध्ये पुढे नेण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. हक्कांसाठी वकिली करून, सहाय्य सेवा प्रदान करून आणि समुदायांना एकत्रित करून, या संघटनांनी पितृसत्ताक संरचनांना आव्हान देण्यात आणि भारतात परिवर्तनकारी सामाजिक बदल घडवून आणण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे.

महिला संघटनांचा अर्थ आणि महत्त्व (Meaning and Importance of Women's Organizations)

- **अर्थ (Meaning):** महिला संघटना म्हणजे महिलांचे हक्क आणि कल्याण यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी व त्यांचे संरक्षण करण्यासाठी स्थापन केलेले औपचारिक (formal) किंवा अनौपचारिक (informal) गट होय. ते स्थानिक, प्रादेशिक, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय अशा विविध स्तरांवर कार्य करतात आणि महिलांवर परिणाम करणाऱ्या विविध प्रकारच्या समस्यांवर लक्ष केंद्रित करतात.
- **महत्त्व (Importance):**
  - **महिलांच्या हक्कांसाठी आणि सक्षमीकरणासाठी वकिली (Advocacy for women's rights and empowerment):**
    - लैंगिक न्याय आणि समानतेची मागणी करणारा सामूहिक आवाज म्हणून कार्य करतात.
    - महिलांच्या बाजूने असलेले संवैधानिक आणि कायदेशीर हक्क मिळवण्यासाठी आणि त्यांची अंमलबजावणी सुनिश्चित करण्यासाठी प्रयत्न करतात.
  - **सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि कायदेशीर समस्या सोडवणे (Addressing social, economic, political, and legal issues):**
    - घरगुती हिंसाचार, हुंडा, कामाच्या ठिकाणी छळ, वेतनातील तफावत आणि राजकीय क्षेत्रातील कमी प्रतिनिधित्व यासारख्या गंभीर समस्यांवर काम करतात.
    - शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि मालमत्ता हक्कांची समान उपलब्धता मिळवण्यासाठी मोहीम चालवतात.
  - **सरकारी धोरणे आणि तळागाळातील गरजा यांच्यातील दुवा म्हणून कार्य करणे (Acting as a bridge between government policies and grassroots needs):**
    - धोरणांमधील तरतुदींचे समुदाय स्तरावर कृतीयोग्य कार्यक्रमांमध्ये रूपांतर करतात.
    - जमिनीवरील वास्तविकतेबद्दल धोरणकर्त्यांना अभिप्राय देतात, ज्यामुळे सहभागी प्रशासनाला (participatory governance) बळकटी मिळते.

- **आर्थिक सक्षमीकरणाला प्रोत्साहन देणे (Facilitating economic empowerment):**
  - महिला उद्योजकांसाठी प्रशिक्षण, कर्ज उपलब्धता आणि बाजारपेठांशी जोडणी (market linkages) आयोजित करतात.
  - आर्थिक स्वातंत्र्य वाढवण्यासाठी बचत गट (SHGs) आणि सहकारी संस्थांना प्रोत्साहन देतात.
- **सामाजिक जागरूकता वाढवणे आणि मानसिकता बदलणे (Enhancing social awareness and changing mindsets):**
  - पितृसत्ताक नियम आणि रूढीवादी कल्पनांना आव्हान देण्यासाठी जागरूकता मोहीम (awareness drives) राबवतात.
  - कुटुंब आणि समाजात प्रतिष्ठा, समानता आणि परस्पर आदराच्या मूल्यांना प्रोत्साहन देतात.
- **राजकीय सहभाग आणि नेतृत्वाला प्रोत्साहन (Promoting political participation and leadership):**
  - महिलांना निवडणुका लढवण्यासाठी आणि निर्णय घेणाऱ्या पदांवर जाण्यासाठी प्रोत्साहित करतात.
  - क्षमता-बांधणी कार्यक्रमांद्वारे नेतृत्वाची कौशल्ये विकसित करतात.
- **आधार आणि पुनर्वसन प्रदान करणे (Providing support and rehabilitation):**
  - हिंसाचार आणि भेदभावाच्या बळींना निवारा, समुपदेशन आणि कायदेशीर मदत (legal aid) देतात.
  - दुर्बळ महिलांना समाजात पुन्हा समाकलित करण्यास (reintegrate) मदत करतात.
- **एकता आणि नेटवर्क तयार करणे (Building solidarity and networks):**
  - महिलांना सामूहिकपणे वाटाघाटी (negotiate) करण्यासाठी आणि हक्कांची मागणी करण्यासाठी एक आधार प्रणाली (support system) तयार करतात.
  - स्थानिक संघर्षांना राष्ट्रीय आणि जागतिक स्त्रीवादी चळवळींशी जोडतात.

भारतातील महिला संघटनांची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी (Historical Background of Women's Organizations in India)

- **स्वातंत्र्यापूर्वीचा काळ (Pre-Independence Period)**
  - **सुरुवातीच्या सामाजिक सुधारणांचा संदर्भ (Early social reform context):**

- 19व्या आणि 20व्या शतकाच्या सुरुवातीला महिला संघटना व्यापक सामाजिक सुधारणा आणि राष्ट्रवादी चळवळींचा भाग म्हणून उदयास आल्या.
- सती, बालविवाह यांसारख्या हानिकारक प्रथांना आव्हान देणे आणि विधवा पुनर्विवाहाला पाठिंबा देण्यावर लक्ष केंद्रित केले.
- **भारत स्त्री महामंडळ (1910) (Bharat Stree Mahamandal (1910)):**
  - सरला देवी चौधुरानी यांनी स्थापना केली.
  - महिला शिक्षण आणि सामाजिक सुधारणांना प्रोत्साहन देणारी पहिली अखिल भारतीय महिला संघटनांपैकी एक.
- **अखिल भारतीय महिला परिषद (AIWC) (1927) (All India Women's Conference (AIWC) (1927)):**
  - मागरिट कझिन्स यांनी सरोजिनी नायडू आणि कमलादेवी चट्टोपाध्याय यांसारख्या भारतीय सुधारकांसह स्थापना केली.
  - सुरुवातीला महिला शिक्षणावर लक्ष केंद्रित केले, नंतर सामाजिक कायदे आणि महिलांच्या हक्कांसाठी कार्य करण्यासाठी विस्तारले.
  - बालविवाह रोखण्यासाठी शारदा कायद्याची (1929) वकिली करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली.
- **स्वातंत्र्य संग्रामातील सहभाग (Participation in the freedom struggle):**
  - महिला गट सविनय कायदेभंग, मिठाचा सत्याग्रह आणि साम्राज्यविरोधी मोहिमांमध्ये सक्रियपणे सहभागी झाले.
  - राष्ट्रीय स्वातंत्र्याला महिलांच्या सामाजिक मुक्तीशी जोडले.
  - **उदाहरण:** कस्तुरबा गांधी, सरोजिनी नायडू आणि अरुणा असफ अली यांचा जनआंदोलनांमधील सहभाग.
- **स्वातंत्र्योत्तर काळ (Post-Independence Period)**
  - **कायदेशीर सुधारणा आणि सामाजिक न्यायाकडे बदल (Shift to legal reforms and social justice):**
    - लक्ष राष्ट्रवादी प्राधान्यांकडून महिलांसाठी कायदेशीर आणि संवैधानिक हक्कांकडे वळले.
    - विवाह, वारसा आणि रोजगारात समान हक्कांसाठी वकिली.
  - **पुरोगामी कायद्यांसाठी मोहिमा (Campaigns for progressive legislation):**
    - लैंगिक-न्याय्य वैयक्तिक कायदे (gender-just personal laws) सुनिश्चित करण्यासाठी समान नागरी संहितेची (Uniform Civil Code) मागणी.
    - हुंडा प्रतिबंधक कायद्यांना (हुंडा प्रतिबंधक कायदा, 1961) आणि समान मोबदल्याला (समान मोबदला कायदा, 1976) पाठिंबा.

- **राजकीय प्रतिनिधित्वाला प्रोत्साहन (Promotion of political representation):**
  - संसद आणि राज्य विधानसभामध्ये महिलांच्या अधिक प्रतिनिधित्वासाठी मोहिमा.
  - **उदाहरण:** 73व्या आणि 74व्या घटना दुरुस्तीमुळे स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी एक तृतीयांश आरक्षणाची सक्ती झाली.
- **1970-80 च्या दशकातील नवीन चळवळी (New movements in the 1970s-80s):**
  - 1975 नंतर (आंतरराष्ट्रीय महिला वर्ष), महिलांवरील हिंसाचार, बलात्कार कायदे, पोलीस कोठडीतील हिंसाचार (custodial violence) आणि कामाच्या ठिकाणी छळ यावर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या स्वायत्त स्त्रीवादी गटांचा पुनरुत्थान.
  - **उदाहरण:** मथुरेतील बलात्कार प्रकरण (1972) यामुळे बलात्कार कायद्यांमध्ये सुधारणा करण्याची मागणी करणारी राष्ट्रव्यापी चळवळ सुरू झाली.
- **आंतरछेदक (intersectional) मुद्द्यांवर लक्ष (Focus on intersectional issues):**
  - दलित, आदिवासी आणि अल्पसंख्याक महिलांना भेडसावणाऱ्या आव्हानांवर लक्ष केंद्रित करणे.
  - लैंगिक न्यायाला वर्ग, जात आणि प्रादेशिक असमानतेशी जोडण्यावर भर.

महिला संघटनांचे प्रकार (Types of Women's Organizations)

- **राष्ट्रीय वैधानिक संस्था (National Statutory Bodies)**
  - **व्याख्या (Definition):** महिलांच्या हक्कांचे संरक्षण आणि प्रोत्साहन करण्यासाठी कायद्याद्वारे अधिकृतपणे स्थापन केलेल्या संस्था.
  - **उदाहरणे (Examples):**
    - **राष्ट्रीय महिला आयोग (NCW) (National Commission for Women):** महिलांशी संबंधित कायदेशीर सुरक्षा उपायांचे पुनरावलोकन करण्यासाठी, उल्लंघनांवर लक्ष ठेवण्यासाठी आणि धोरणात्मक बाबींवर सरकारला सल्ला देण्यासाठी 1992 मध्ये स्थापन करण्यात आला.
    - **राज्य महिला आयोग (State Women's Commissions):** प्रादेशिक लैंगिक समस्या सोडवण्यासाठी आणि तक्रार निवारण (grievance redressal) प्रदान करण्यासाठी राज्य स्तरावर कार्य करतात.
  - **भूमिका (Role):**

- चौकशी करणे, कायदेशीर सुधारणांची शिफारस करणे आणि समुपदेशन व कायदेशीर मदतीद्वारे पीडितांना मदत करणे.
- छळ आणि भेदभावाच्या तक्रारी हाताळण्यासाठी अर्ध-न्यायिक संस्था (quasi-judicial bodies) म्हणून कार्य करणे.
- **तळागाळातील आणि समुदाय-आधारित संघटना (Grassroots and Community-Based Organizations)**
  - **व्याख्या (Definition):** स्थानिक स्तरावर रुजलेले गट जे समुदाय एकत्र करण्यावर (community mobilization) आणि दुर्बळ महिलांना सक्षम करण्यावर लक्ष केंद्रित करतात.
  - **उदाहरणे (Examples):**
    - **सेवा (SEWA) (Self-Employed Women's Association):** सहकारी संस्था, प्रशिक्षण आणि वकिलीद्वारे अनौपचारिक क्षेत्रातील महिला कामगारांना मदत करते.
    - **महिला मंडळे (Mahila Mandals):** स्थानिक महिलांचे गट जे आरोग्य, साक्षरता आणि उपजीविकेच्या (livelihood) उपक्रमांना प्रोत्साहन देतात.
  - **भूमिका (Role):**
    - स्थानिक सामाजिक-आर्थिक वास्तविकतांवर लक्ष देऊन धोरण आणि अंमलबजावणीमधील अंतर कमी करतात.
    - सामूहिक सौदेबाजी (collective bargaining) आणि सामुदायिक नेतृत्वाला प्रोत्साहन देतात.
- **बचत गट (SHGs) आणि सूक्ष्म वित्त गट (Microfinance Collectives)**
  - **व्याख्या (Definition):** महिलांचे अनौपचारिक गट जे बचतीची पूर्तता करतात आणि एकमेकांना कर्ज सहाय्य देतात, ज्यामुळे आर्थिक आत्मनिर्भरतेला प्रोत्साहन मिळते.
  - **उदाहरणे (Examples):**
    - **कुटुंबश्री (केरळ) (Kudumbashree (Kerala)):** दारिद्र्य निर्मूलन (poverty alleviation) आणि महिला सक्षमीकरणावर लक्ष केंद्रित करणारी एक प्रसिद्ध बचत गट नेटवर्क.
    - **एनआरएलएम (NRLM) (राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान) अंतर्गत समर्थित बचत गट नेटवर्क (SHG networks supported under NRLM (National Rural Livelihoods Mission)).**
  - **भूमिका (Role):**
    - आर्थिक समावेशन (financial inclusion) वाढवतात, घरगुती उत्पन्न सुधारतात आणि महिलांमध्ये निर्णय घेण्याची शक्ती मजबूत करतात.

- प्रशिक्षण, आरोग्य जागरूकता आणि सामाजिक मोहिमांसाठी मंच (platforms) म्हणून कार्य करतात.
- **विषय-आधारित वकिली गट (Issue-Based Advocacy Groups)**
  - **व्याख्या (Definition):** महिलांवरील हिंसाचार, प्रजनन हक्क (reproductive rights) किंवा कामाच्या ठिकाणी समानता यांसारख्या विशिष्ट विषयांवर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या संघटना.
  - **उदाहरणे (Examples):**
    - **जागोरी (Jagori):** महिला सुरक्षा आणि लैंगिक संवेदनशीलतेवर कार्य करते.
    - **ब्रेकथ्रू (Breakthrough):** लैंगिक-आधारित हिंसाचार, बालविवाह प्रतिबंध आणि हक्क जागरूकतेवर लक्ष केंद्रित करते.
    - **बेबाक कलेक्टिव्ह (Bebaak Collective):** अल्पसंख्याक महिलांच्या हक्कांवर, विशेषतः वैयक्तिक कायद्यांच्या संदर्भात कार्य करते.
  - **भूमिका (Role):**
    - जनमतावर प्रभाव टाकतात, धोरणात्मक चर्चांना आकार देतात आणि कायदेशीर व सामाजिक सुधारणा सुरू करतात.
    - गंभीर लैंगिक समस्यांकडे लक्ष वेधण्यासाठी माध्यमे, मोहिमा आणि कायदेशीर हस्तक्षेपांचा (legal interventions) वापर करतात.

महिला संघटनांची प्रमुख भूमिका आणि योगदान (Major Roles and Contributions of Women's Organizations)

- **कायदेशीर मदत आणि जागरूकता मोहिमा (Legal Aid and Awareness Campaigns)**
  - घरगुती हिंसाचार कायदा (2005), हुंडा प्रतिबंधक कायदा (1961) आणि कामाच्या ठिकाणी महिलांचा लैंगिक छळ (प्रतिबंध, मनाई आणि निवारण) कायदा (2013) यांसारख्या कायदांखालील हक्कांबद्दल महिलांना जागरूक करण्यासाठी कार्यशाळा, कायदेशीर साक्षरता शिबिरे आणि समुपदेशन आयोजित करणे.
  - मोफत कायदेशीर मदत पुरवणे आणि महिलांना न्यायालयीन व पोलीस प्रक्रियेतून जाण्यासाठी मदत करणे.
  - **उदाहरण:** राष्ट्रीय महिला आयोगाचे (National Commission for Women) महिलांच्या हक्कांबद्दलचे देशव्यापी कायदेशीर जागरूकता कार्यक्रम.
- **प्रशिक्षण, कर्ज आणि सहकारी संस्थांद्वारे आर्थिक सक्षमीकरण (Economic Empowerment through Training, Credit, and Cooperatives)**
  - दुर्बळ महिलांमध्ये रोजगारक्षमता सुधारण्यासाठी कौशल्य विकास आणि व्यावसायिक प्रशिक्षणाला प्रोत्साहन देणे.

- सूक्ष्म कर्जाची उपलब्धता सुलभ करणे आणि उद्योजकतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी महिला-नेतृत्वाखालील सहकारी संस्थांना पाठिंबा देणे.

- **उदाहरण:** SEWA च्या सहकारी संस्थांनी हजारो अनौपचारिक महिला कामगारांना आर्थिक स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी सक्षम केले आहे.

● राजकीय संघटन आणि नेतृत्वाला प्रोत्साहन (Political Mobilization and Leadership Promotion)

- स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये (पंचायती राज संस्था) आणि कायदेमंडळ प्रक्रियेत महिलांच्या सहभागाला प्रोत्साहन देणे.
- नेतृत्वाची कौशल्ये विकसित करणे आणि निवडणुकांमध्ये महिला उमेदवारांना पाठिंबा देणे.
- **उदाहरण:** ग्रामीण महिलांना पंचायत निवडणुका लढवण्यासाठी संघटित करण्यामध्ये महिला समाख्या कार्यक्रमाचे कार्य.

● आरोग्य, पोषण आणि प्रजनन हक्कांबद्दल वकिली (Health, Nutrition, and Reproductive Rights Advocacy)

- माता आरोग्य, मासिक पाळीची स्वच्छता, कुटुंब नियोजन आणि पोषण यावर आरोग्य शिबिरे आणि जागरूकता मोहिमा चालवणे.
- प्रजनन हक्कांशी संबंधित सामाजिक वर्ज्य (taboos) आणि चुकीची माहिती यांना आव्हान देणे.
- **उदाहरण:** केरळमध्ये कुटुंबश्रीच्या समुदाय आरोग्य स्वयंसेविका माता आणि बाल आरोग्य जागरूकतेला प्रोत्साहन देतात.

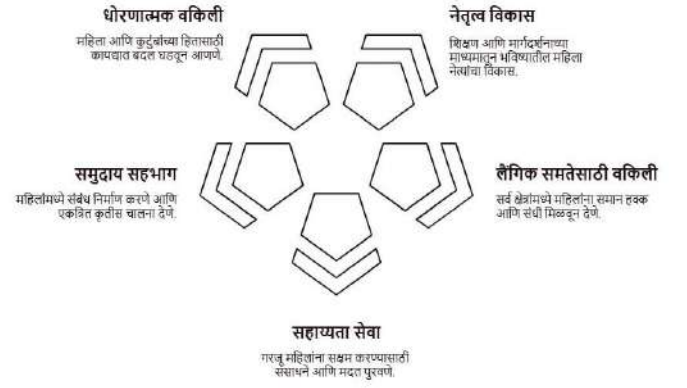
● शिक्षण आणि कौशल्य विकास उपक्रम (Education and Skill Development Initiatives)

- मुलींमध्ये गळतीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी साक्षरता कार्यक्रम, उपचारात्मक शिक्षण केंद्रे (remedial education centers) आणि प्रौढ शिक्षण मोहिमा चालवणे.
- कौशल्य अंतर कमी करण्यासाठी डिजिटल साक्षरता आणि संगणक प्रशिक्षण देणे.
- **उदाहरण:** प्रथम आणि जागोरी यांसारख्या स्वयंसेवी संस्था शहरी आणि ग्रामीण भागातील तरुण मुलींसाठी शैक्षणिक उपलब्धता सुधारण्यासाठी कार्य करतात.

● लैंगिक-आधारित हिंसाचार आणि भेदभावाशी लढा (Combating Gender-Based Violence and Discrimination)

- घरगुती आणि लैंगिक हिंसाचाराच्या वाचलेल्यांना संकटकालीन हस्तक्षेप सेवा (crisis intervention services), हेल्पलाइन, सुरक्षित निवारे आणि कायदेशीर मदत पुरवणे.
- भेदभावपूर्ण सांस्कृतिक प्रथा बदलण्यासाठी आणि लैंगिक संवेदनशीलतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी मोहिमांचे नेतृत्व करणे.
- **उदाहरण:** भारतातील #MeToo चळवळीला महिलांच्या वकिली संघटनांकडून जोरदार पाठिंबा आणि प्रोत्साहन मिळाले, ज्यामुळे कामाच्या ठिकाणावरील छळाचा मुद्दा ऐरणीवर आला.

महिला संघटनांचा प्रभाव

महिला संघटनांसमोरील आव्हाने (Challenges Faced by Women's Organizations)

- **संरचनात्मक आणि संघटनात्मक आव्हाने (Structural and Organizational Challenges)**
  - **संसाधनांची कमतरता (Resource constraints):** अनेक संघटनांना निधीचा दीर्घकालीन अभाव जाणवतो, ज्यामुळे पोहोच, क्षमता बांधणी आणि शाश्वततेवर (sustainability) परिणाम होतो.
  - **बाह्य निधीवर अवलंबित्व (Dependence on external funding):** देणगीदार संस्थांवर जास्त अवलंबून राहिल्याने कार्यपत्रिकांवर (agendas) परिणाम होऊ शकतो, स्वायत्तता कमी होऊ शकते आणि कामकाजात अस्थिरता येऊ शकते.
  - **मर्यादित व्यावसायिक क्षमता (Limited professional capacity):** अपुरे प्रशिक्षित मनुष्यबळ, विशेषतः ग्रामीण आणि लहान संघटनांमध्ये, प्रभावी कामकाजास मर्यादित करते.
- **सामाजिक-सांस्कृतिक आव्हाने (Socio-cultural Challenges)**
  - **पितृसत्ताक प्रतिकार (Patriarchal resistance):** खोलवर रुजलेली पितृसत्ताक मानसिकता महिलांचे संघटन आणि तळागाळातील स्तरावर सहभागास अडथळा आणते.
  - **कलंक आणि विरोधाला सामोरे जाणे (Stigma and backlash):** संवेदनशील मुद्द्यांवर (उदा. घरगुती हिंसाचार, लैंगिक हक्क) काम करणाऱ्या संघटनांना अनेकदा सामाजिक कलंक आणि रूढवादी गटांकडून धमक्यांचा सामना करावा लागतो.
  - **कमी सामुदायिक सहभाग (Low community engagement):** कधीकधी, स्थानिक महिला सामाजिक बहिष्कृततेच्या भीतीमुळे उघडपणे सहभागी होण्यास कचरतात.
- **कायदेशीर आणि धोरणात्मक अडचणी (Legal and Policy Constraints)**
  - **कायदांची कमकुवत अंमलबजावणी (Weak implementation of laws):** पुरोगामी कायदे (उदा. घरगुती हिंसाचार कायदा, 2005) अस्तित्वात असतानाही, खराब अंमलबजावणी संघटनांच्या प्रभावाला मर्यादित करते.

- **नोकरशाही अडथळे (Bureaucratic hurdles):** गुंतागुंतीच्या नोंदणी आणि अनुपालन आवश्यकतांमुळे (उदा. FCRA नियम) कार्यान्वयनात अडथळे येतात.
- **संस्थात्मक समर्थनाचा अभाव (Lack of institutional support):** सरकारी संस्थांसोबत अपुरा सहयोग धोरण वकिली आणि सेवा वितरणातील परिणामकारकता कमी करतो.
- **राजकीय आव्हाने (Political Challenges)**
  - **महिलांच्या मुद्द्यांचे राजकारण (Politicization of women's issues):** महिलांच्या हक्कांचा कधीकधी मतपेटीच्या राजकारणासाठी वापर केला जातो, ज्यामुळे खऱ्या सक्षमीकरणावरील लक्ष कमी होते.
  - **मर्यादित राजकीय इच्छाशक्ती (Limited political will):** धोरणात्मक कार्यपत्रिकांमध्ये लैंगिक समानतेला अपुरे प्राधान्य मिळाल्याने वकिली-आधारित संघटनांसाठी संधी मर्यादित होतात.
- **आर्थिक आव्हाने (Financial Challenges)**
  - **अनियमित निधी प्रवाह (Irregular funding flows):** अनुदानातील विलंब आणि अनिश्चितता कार्यक्रम सातत्यावर परिणाम करतात.
  - **विविध उत्पन्न स्रोतांचा अभाव (Lack of diversified income streams):** एकाच निधी स्रोतावर जास्त अवलंबून राहिल्याने संघटना अचानक आर्थिक संकटांना बळी पडतात.
- **आंतरछेदक आणि प्रतिनिधित्वाचे मुद्दे (Intersectional and Representation Issues)**
  - **शहरी-ग्रामीण दरी (Urban-rural divide):** शहरी-आधारित संघटनांचे वर्चस्व ग्रामीण आवाजांना आणि स्थानिक मुद्द्यांना अनेकदा दुर्बल करते.
  - **दुर्बल महिलांचे अपुरे प्रतिनिधित्व (Inadequate representation of marginalized women):** दलित, आदिवासी, अल्पसंख्याक आणि दिव्यांग महिला अनेकदा नेतृत्वाच्या पदांवर कमी प्रमाणात प्रतिनिधित्व करतात.
  - **आंतरछेदक अंधत्व (Intersectional blindness):** भेदभावाच्या अतिव्यापी स्वरूपांना (उदा. जात, धर्म, दिव्यांगत्व) सामोरे जाण्यास अपयश आल्याने सर्वांगीण परिणाम (holistic impact) कमकुवत होतो.
- **तांत्रिक आणि डिजिटल दरी (Technological and Digital Divide)**
  - **मर्यादित डिजिटल क्षमता (Limited digital capacity):** अनेक संघटना, विशेषतः ग्रामीण भागात, पोहोच आणि वकिलीसाठी डिजिटल साधने वापरण्यास संघर्ष करतात.
  - **सायबर छळ (Cyber harassment):** ऑनलाइन उपस्थिती वाढल्यामुळे कार्यकर्त्यांना आणि संघटनांना धमक्या आणि ट्रोलिंगचे नवीन प्रकार समोर आले आहेत.

पुढील मार्ग (Way Forward):

- सर्व स्तरांवर महिलांसाठी क्षमता बांधणी आणि नेतृत्व प्रशिक्षणाला प्रोत्साहन द्यावे.
- शाश्वत आणि विविध निधी यंत्रणा विकसित कराव्यात.
- सरकार आणि इतर संस्थात्मक हितसंबंधी घटकांसह सहकार्य मजबूत करावे.
- संघटनांमध्ये डिजिटल साक्षरता आणि तांत्रिक क्षमता वाढवावी.
- दुर्बल गटांचा नेतृत्वाच्या भूमिकांमध्ये अधिक समावेश सुनिश्चित करावा.
- लिंग-संबंधित कायद्यांची मजबूत अंमलबजावणी आणि देखरेखीसाठी वकिली करावी.
- पितृसत्ताक प्रतिकार आणि कलंक कमी करण्यासाठी समुदाय जागरूकता निर्माण करावी.
- जात, वर्ग आणि प्रादेशिक भिन्नतांना संबोधित करणाऱ्या आंतरछेदक दृष्टिकोनांना प्रोत्साहन द्यावे.

मूल्यवर्धन

प्रमुख शब्द Keywords

- **Gender-based violence:** लैंगिक-आधारित हिंसाचार
- **Social mobility:** सामाजिक गतिशीलता
- **Education access:** शिक्षण उपलब्धता / शिक्षणाची उपलब्धता
- **Intersectionality:** आंतरछेदकता
- **Leadership promotion:** नेतृत्वाला प्रोत्साहन
- **Legal rights:** कायदेशीर हक्क
- **Women's movements:** महिला चळवळी
- **Feminisation of agriculture:** शेतीचे स्त्रीकरण
- **Digital violence:** डिजिटल हिंसाचार
- **Gender justice:** लैंगिक न्याय
- **Social transformation:** सामाजिक परिवर्तन
- **Grassroots activism:** तळागाळातील सक्रियता / तळागाळातील चळवळ

UPSC मुख्य परीक्षा सराव प्रश्न (UPSC Mains Practice Questions)

1. भारतातील महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणामध्ये महिला संघटनांच्या भूमिकेवर चर्चा करा.
2. महिला संघटनांनी महिलांच्या हक्कांसंबंधित वैधानिक सुधारणांवर (legislative reforms) कसा प्रभाव पाडला आहे?
3. ग्रामीण महिलांच्या समस्या सोडवण्यात तळागाळातील महिला चळवळींच्या (grassroots women's movements) योगदानाचा अभ्यास करा.

4. लैंगिक समानतेवर सार्वजनिक चर्चा घडवण्यात (shaping public discourse) राष्ट्रीय स्तरावरील महिला संघटनांच्या प्रभावावर भाष्य करा.
5. हुंडा आणि स्त्रीभ्रूणहत्या (female foeticide) यांसारख्या सामाजिक दुष्प्रवृत्तींशी लढण्यात महिला संघटनांच्या भूमिकेचे विश्लेषण करा.

संक्षिप्त रूपे (Acronyms)

भारतीय समाजात महिलांची भूमिका (Role of Women in Indian Society)

"LEAD PROSPER" (गतिशील, सक्रिय भूमिका दर्शवण्यासाठी)

- L – राजकारण आणि पंचायतींमध्ये नेतृत्व (Leadership in politics & panchayats)
- E – शिक्षण क्षेत्रातील योगदान (शिक्षक, तळागाळातील शिक्षक) (Education sector contributions (teachers, grassroots educators))
- A – कृषी आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेचा कणा (Agriculture and rural economy backbone)
- D – संरक्षण, क्रीडा, विज्ञान क्षेत्रातील महत्त्वपूर्ण यश (Defense, sports, science breakthroughs)
- P – सार्वजनिक सेवा आणि प्रशासन (Public service and administration)
- R – प्रजनन आणि बिनपगारी काळजीचे काम (Reproductive and unpaid care work)
- O – बचत गट आणि सामुदायिक उपक्रम संघटित करणे (Organizing self-help groups and community initiatives)
- S – समाज सुधारक आणि कार्यकर्ते (Social reformers and activists)
- P – खाजगी क्षेत्र आणि उद्योजकता (Private sector and entrepreneurship)
- E – पर्यावरण संरक्षणातील भूमिका (Environmental stewardship roles)
- R – माध्यमे आणि कला क्षेत्रातील वाढते प्रतिनिधित्व (Rising representation in media & arts)

महिलांना भेडसावणाऱ्या समस्या आणि आव्हाने (Issues and Challenges Faced by Women)

"BIG BADS GAP" (अनेक अडथळ्यांवर भर)

- B – पक्षपात आणि रूढीवादी कल्पना (Bias and stereotypes)
- I – वेतन आणि उपलब्धतेतील असमानता (Inequality in pay and access)
- G – लैंगिक-आधारित हिंसाचार (Gender-based violence)

- B – बिनपगारी कामाचा भार (Burden of unpaid work)
- A – आरोग्य आणि शिक्षण उपलब्धतेतील दरी (Access to health and education gaps)
- D – भेदभावपूर्ण वारसा आणि मालमत्ता हक्क (Discriminatory inheritance and property rights)
- S – नेतृत्वात सामाजिक बहिष्कार (Social exclusion in leadership)
- G – ग्लास सीलिंगचा परिणाम (Glass ceiling effects)
- A – अत्याचार आणि गुन्हे (ऑनर किलिंग, ॲसिड हल्ले) (Atrocities and crimes (honor killings, acid attacks))
- P – रूढीच्या माध्यमातून पितृसत्ताकतेला बळकटी (Patriarchy reinforced through customs)

महिला संघटनांची भूमिका (Role of Women's Organizations)

"FEMINIST AID"

- F – हिंसाचाराशी लढा आणि निवारा प्रदान करणे (Fighting violence and providing shelters)
- E – कौशल्य प्रशिक्षणाद्वारे सक्षमीकरण (Empowerment through skill training)
- M – तळागाळातील चळवळींना संघटित करणे (Mobilizing grassroots movements)
- I – धोरणे आणि कायद्यांवर प्रभाव टाकणे (Influencing policy and law)
- N – जाळे निर्माण करणे आणि एकजूट वाढवणे (Networking and building solidarity)
- I – जनतेला माहिती देणे आणि शिक्षित करणे (Informing and educating masses)
- S – आर्थिक स्वातंत्र्याला पाठिंबा देणे (Supporting economic independence)
- T – मानसिकता बदलणे (Transforming mindsets)
- A – राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय मंचांवर वकिली करणे (Advocacy at national & international forums)
- I – संकटात हस्तक्षेप करणे (कायदेशीर, आर्थिक मदत) (Intervening in crisis (legal, financial aid))
- D – मोहिमा चालवणे (हुंडा, बालविवाह, मानवी तस्करी) (Driving campaigns (dowry, child marriage, trafficking))

सामान्य विषयांवर तयार नमुने / साचे (Readymade templates on common themes):-

महिला सक्षमीकरणासमोरील आव्हाने (Challenges of women empowerment)

शीर्षक (Heading)	उपशीर्षके (Subheadings)	स्पष्टीकरण (Explanation)
राजकीय (Political)	<ul style="list-style-type: none"> ● अल्प प्रतिनिधित्व (Under representation) ● सरपंच पती (Sarpanch pati) ● कायदे/अधिनियम (Legislation) 	
आर्थिक	<ul style="list-style-type: none"> ● काचेची छत (Glass ceiling) ● लैंगिक वेतन तफावत (Gender pay gap) ● दारिद्र्याचे स्त्रीकरण (Feminisation of poverty) ● गुलाबी कॉलरची कामे (Pink collar jobs) 	
सामाजिक	<ul style="list-style-type: none"> ● पितृसत्ताक नियम (Patriarchal norms) ● कुटुंब रचना (Family structures) ● विवाह, नातेसंबंध (Marriage, kinship) 	
तांत्रिक	<ul style="list-style-type: none"> ● STEM मध्ये कमी प्रतिनिधित्व (Low representation in STEM) ● स्त्री भ्रूणहत्या (Female foeticide) 	

UPSC मागील वर्षांचे प्रश्न

प्रश्न (Question)	प्रश्नाचे स्वरूप (Nature of Question)	मुख्य मागणी (Core Demand)
'लोकसंख्याशास्त्रीय हिवाळा/घट' (demographic winter) ही संकल्पना काय आहे? जग अशा परिस्थितीकडे वाटचाल करत आहे का? सविस्तर स्पष्ट करा. (२०२४)	संकल्पनात्मक + विश्लेषणात्मक (Conceptual + Analytical)	लोकसंख्याशास्त्रीय हिवाळा/घट परिभाषित करा; त्या दिशेने होत असलेल्या जागतिक प्रवृत्तींवर सविस्तर चर्चा करा.
लोकसंख्या शिक्षणाचे मुख्य उद्देश सांगा आणि भारतात ते साध्य करण्यासाठीच्या उपायांवर सविस्तर चर्चा करा. (२०२१)	वर्णनात्मक + सूचनात्मक (Descriptive + Suggestive)	लोकसंख्या शिक्षणाचे उद्देश सांगा आणि भारतासाठी सविस्तर उपाययोजना सुचवा.
वाढती लोकसंख्या हे दारिद्र्याचे कारण आहे की दारिद्र्य हे भारतातील लोकसंख्या वाढीचे मुख्य कारण आहे याचे चिकित्सक परीक्षण करा. (२०१५)	चिकित्सक परीक्षण (Critical Examination)	भारतमधील दारिद्र्य आणि लोकसंख्या वाढीमधील संबंधाचे चिकित्सक परीक्षण करा.
गेल्या चार दशकांतील भारतातील अंतर्गत आणि बाह्य कामगार स्थलांतरातील बदलांवर चर्चा करा. (२०१५)	चर्चा + प्रवृत्ती विश्लेषण (Discussion + Trend Analysis)	गेल्या ४० वर्षांतील अंतर्गत आणि बाह्य कामगार स्थलांतरातील बदलत्या प्रवृत्तींवर चर्चा करा.
जागतिकीकरणाचे भारतातील वृद्ध लोकसंख्येवरील परिणामांचे चिकित्सक परीक्षण करा. (२०१३)	चिकित्सक परीक्षण (Critical Examination)	जागतिकीकरणाचा भारतातील वृद्ध लोकसंख्येवर कसा परिणाम होतो, याचे परीक्षण करा.

लोकसंख्या आणि संबंधित समस्या

प्रस्तावना (Introduction)

भारताची विशाल आणि वैविध्यपूर्ण लोकसंख्या – आता जगातील सर्वात मोठी – ही तिची सर्वात मोठी संपत्ती तसेच सर्वात मोठे आव्हान आहे. एक तरुण लोकसंख्या आर्थिक वाढीसाठी प्रचंड क्षमता प्रदान करते, तरीही लोकसंख्येचा जलद दाब संसाधनांवर ताण देतो, असमानता वाढवतो आणि आरोग्य, शिक्षण व पर्यावरण प्रणालींवर दबाव निर्माण करतो. या संधी आणि आव्हानांमध्ये संतुलन राखणे शाश्वत आणि समावेशक राष्ट्रीय विकास सुनिश्चित करण्यासाठी महत्त्वाचे आहे.

भारताची लोकसंख्या आकडेवारी (संयुक्त राष्ट्र लोकसंख्या निधीच्या आकडेवारीनुसार) (India's Population Statistics (as per United Nations Population Fund Data))

- **भारताची लोकसंख्या विहंगावलोकन (India's Population Overview)**
  - एकूण लोकसंख्या: अंदाजे 1.46 अब्ज, ज्यामुळे भारत जगातील सर्वाधिक लोकसंख्या असलेला देश बनला आहे.
  - जागतिक लोकसंख्येतील वाटा: सुमारे 17.8%.
  - वार्षिक वाढीचा दर: ~0.89% प्रति वर्ष.
- **लोकसंख्याशास्त्रीय विश्लेषण (Demographic Breakdown)**
  - लिंग गुणोत्तर: सुमारे 100 महिलांमागे 106 पुरुष (अंदाजे 754 दशलक्ष पुरुष आणि 709 दशलक्ष महिला).
  - सरासरी वय (Median age): सुमारे 29 वर्षे.
  - वयोगट रचना (Age structure):
    - 0-14 वयोगट: ~24-25%
    - 15-64 वयोगट: ~65-68% (कार्यकारी वयाची लोकसंख्या)
    - 65+ वयोगट: ~5-7%
- **शहरीकरण (Urbanization):** सुमारे 37% लोकसंख्या शहरी भागात राहते (~543 दशलक्ष लोक); ~63% लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते.
- **लोकसंख्येची घनता (Population density):** प्रति चौरस किलोमीटर सुमारे 492 व्यक्ती.
- **महत्त्वाचे निर्देशक (Vital Indicators)**
  - एकूण प्रजनन दर (TFR): प्रति स्त्री सुमारे 1.9 मुले, जे 2.1 च्या प्रतिस्थापन पातळीपेक्षा (replacement level) कमी आहे.
  - जन्मावेळी अपेक्षित आयुर्मान (Life expectancy at birth):
    - एकूण: ~72 वर्षे
    - पुरुष: ~70.5 वर्षे
    - स्त्री: ~73.6 वर्षे

भारताच्या लोकसंख्येची प्रमुख वैशिष्ट्ये (Salient Features of India's Population)

- **जगातील दुसऱ्या क्रमांकाची सर्वात मोठी लोकसंख्या:** भारतात सुमारे 1.4 अब्ज लोक आहेत (2023 चा अंदाज), अलीकडेच चीनला मागे टाकून तो सर्वाधिक लोकसंख्या असलेला देश बनला आहे.
- **उच्च लोकसंख्या वाढ, परंतु घटता दर:** 1970 च्या दशकात 2% पेक्षा जास्त असलेला वाढीचा दर सध्या सुमारे 1% पर्यंत कमी झाला आहे, जे प्रजनन दरात झालेल्या प्रगतीचे प्रतिबिंब आहे.
- **लोकसंख्याशास्त्रीय विविधता (Demographic diversity):** राज्यांमध्ये वाढीचा दर, प्रजनन क्षमता, मृत्यू दर आणि लिंग गुणोत्तर यामध्ये लक्षणीय भिन्नता आहे. **उदाहरण:** बिहारमध्ये उच्च प्रजनन दर (~3.0) आहे, तर केरळ आणि तामिळनाडूमध्ये कमी दर (~1.6-1.7) आहेत.
- **तरुण वयोगट रचना (लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांश) (Young age structure - Demographic dividend):** सरासरी वय सुमारे 28 वर्षे आहे; 60% पेक्षा जास्त लोकसंख्या कार्यकारी वयोगटात (15-59 वर्षे) आहे, ज्यामुळे आर्थिक क्षमता उपलब्ध होते.
- **असमान प्रादेशिक वितरण (Uneven spatial distribution):** इंडो-गंगेच्या मैदानी प्रदेशात (उदा. उत्तर प्रदेश, बिहार) आणि किनारपट्टीच्या प्रदेशात उच्च घनता; लडाख आणि राजस्थानच्या थर प्रदेशासारख्या डोंगराळ आणि वाळवंटी भागात विरळ लोकसंख्या.
- **ग्रामीण-शहरी दरी (Rural-urban divide):** बहुसंख्य लोकसंख्या (~65%) अजूनही ग्रामीण भागात राहते, परंतु शहरीकरण सातत्याने वाढत आहे (2011 च्या जनगणनेनुसार 34% शहरी लोकसंख्या).
- **कमी लिंग गुणोत्तर (Low sex ratio):** एकूण लिंग गुणोत्तर प्रति 1000 पुरुषांमागे सुमारे 1020 स्त्रिया आहे (NFHS-5 नुसार), परंतु मुलाला प्राधान्यामुळे अनेक राज्यांमध्ये बाल लिंग गुणोत्तर (child sex ratio) विषम राहिले आहे.
- **विविध वांशिक आणि भाषिक रचना (Diverse ethnic and linguistic composition):** 2000 पेक्षा जास्त वांशिक गट आणि 22 अनुसूचित भाषा, जे बहु-वांशिक, बहुभाषिक समाजाचे प्रतिबिंब आहे.
- **धार्मिक रचना (Religious composition):** प्रामुख्याने हिंदू (सुमारे 79.8%), त्यानंतर मुस्लिम (~14.2%), ख्रिश्चन, शीख, बौद्ध, जैन आणि इतर (2011 ची जनगणना).
- **काही प्रदेशात उच्च अवलंबित्व गुणोत्तर (High dependency ratio in certain regions):** जास्त प्रजनन क्षमता असलेल्या राज्यांमध्ये (उदा. उत्तर प्रदेश, बिहार) तरुण अवलंबित्व लोकसंख्या जास्त आहे, तर वृद्धत्वाचा ट्रेड असलेल्या राज्यांमध्ये (उदा. केरळ) वृद्धांचे अवलंबित्व वाढत आहे.
- **वाढलेले अपेक्षित आयुर्मान (Increasing life expectancy):** सुधारित आरोग्यसेवेमुळे अपेक्षित आयुर्मान सुमारे 70 वर्षांपर्यंत वाढले आहे (2023), तरीही आंतरराज्य आणि ग्रामीण-शहरी असमानता कायम आहे.
- **स्थलांतरण प्रवृत्ती (Migration trends):** ग्रामीण भागातून शहरी भागात आणि गरीब राज्यांतून औद्योगिक केंद्रांकडे रोजगारासाठी

लक्षणीय अंतर्गत स्थलांतर (उदा. बिहार ते महाराष्ट्र, उत्तर प्रदेश ते दिल्ली).

भारतात लोकसंख्या वाढीची विविध कारणे (Various Factors for Growth of Population in India)

● सामाजिक-सांस्कृतिक घटक (Socio-cultural factors)

- लवकर विवाह आणि सार्वत्रिक विवाह पद्धती (Early marriage and universal marriage system): भारताच्या अनेक भागांमध्ये, विशेषतः महिलांमध्ये, लवकर विवाह होतात, ज्यामुळे प्रजनन काळ (reproductive span) वाढतो आणि उच्च प्रजनन दर (higher fertility) येतो. जरी महिलांसाठी लग्नाचे कायदेशीर वय 18 आणि पुरुषांसाठी 21 असले तरी, पारंपरिक प्रथा आणि अंमलबजावणीच्या अभावामुळे अनेक प्रदेशांमध्ये बालविवाह अजूनही अस्तित्वात आहे.
- मुलगा होण्याची प्राथमिकता (Preference for male children): मुलाला प्राधान्य देण्याची तीव्र इच्छा जोडण्यांना अपेक्षित संख्येत मुलगे जन्माला येईपर्यंत मुले जन्माला घालण्यास प्रोत्साहन देते. मुलाला भविष्यातील कुटुंबपोषक, कुटुंबाचा वंशवाहक आणि वृद्धापकाळात आधार देणारा मानले जाते, ज्यामुळे उच्च प्रजनन दर येतो.
- धार्मिक आणि सांस्कृतिक श्रद्धा (Religious and cultural beliefs): काही धार्मिक आणि सामाजिक नियम गर्भनिरोधकांच्या वापरास परावृत्त करतात किंवा समृद्धी आणि दैवी आशीर्वादाचे प्रतीक म्हणून मोठ्या कुटुंबांना प्रोत्साहन देतात. काही समुदाय मोठ्या कुटुंबांना सामाजिक सुरक्षेचा स्रोत मानतात.
- विस्तारित कुटुंबाचे नियम आणि सामाजिक दबाव (Extended family norms and social pressure): कुटुंबे आणि समुदाय अनेकदा जोडण्यांवर जास्त मुले, विशेषतः मुलगे, जन्माला घालण्यासाठी दबाव टाकतात, ज्यामुळे कृषी-आधारित समाजांमध्ये कुटुंबाची प्रतिष्ठा आणि श्रमशक्ती टिकून राहते.

● आर्थिक घटक (Economic factors)

- आर्थिक मालमत्ता म्हणून मुले (Children as economic assets): कृषी आणि अनौपचारिक अर्थव्यवस्थांमध्ये, मुले लहानपणापासून शेतीत काम करून, लहान व्यापार करून किंवा घरगुती काम करून कुटुंबाच्या उत्पन्नात योगदान देतात. ही आर्थिक उपयुक्तता उच्च प्रजनन दराला प्रोत्साहन देते.
- सामाजिक सुरक्षेचा अभाव (Lack of social security): व्यापक सामाजिक सुरक्षा प्रणालींच्या अनुपस्थितीत, पालक मुलांना—विशेषतः मुलांना—त्यांच्या वृद्धापकाळात आधार देणारा स्रोत मानतात.
- दारिद्र्य आणि असुरक्षितता (Poverty and insecurity): गरीब कुटुंबे अनेकदा मोठ्या कुटुंबांना जगण्याची रणनीती मानतात जेणेकरून किमान काही मुले जगतील आणि त्यांना नंतर आधार

देतील. ऐतिहासिकदृष्ट्या उच्च शिशु आणि बालमृत्यू दराने या मानसिकतेला बळकटी दिली आहे.

● शैक्षणिक घटक (Educational factors)

- महिला शिक्षणाचे कमी स्तर (Low female education levels): महिला शिक्षण आणि कमी प्रजनन दरांमध्ये मजबूत संबंध आहे. भारतात, कमी महिला साक्षरता आणि शैक्षणिक उपलब्धी असलेल्या प्रदेशांमध्ये प्रजनन दर जास्त आहे. शिक्षित महिला उशिरा विवाह करतात, कमी मुले जन्माला घालतात आणि आधुनिक कुटुंब नियोजन पद्धती वापरतात.
- महिला श्रमशक्तीतील मर्यादित सहभाग (Limited female workforce participation): जेव्हा महिला प्रामुख्याने बिनपगारी घरगुती कामात गुंतलेल्या असतात आणि त्यांचे आर्थिक स्वातंत्र्य मर्यादित असते, तेव्हा प्रजनन दर जास्त असतो. रोजगारामुळे विवाह आणि पहिल्या मुलाचा जन्म लांबतो आणि महिलांना प्रजनन निवडी (reproductive choices) करण्यासाठी सक्षम करते.

● आरोग्य आणि लोकसंख्याशास्त्रीय घटक (Health and demographic factors)

- प्रजनन दरातील प्रमाणात घट न होता मृत्यू दरात घट (Decline in mortality without proportional fertility decline): वैद्यकीय सुविधा, लसीकरण आणि रोग नियंत्रणातील सुधारणांमुळे मृत्यू दरात लक्षणीय घट झाली आहे. तथापि, प्रजनन दर त्याच वेगाने कमी झालेला नाही, ज्यामुळे नैसर्गिक वाढ जास्त झाली आहे.
- सुधारित बालमृत्यू (Improved child survival): अधिक मुले शिशु आणि लहानपणात जगू लागल्याने, जी कुटुंबे पूर्वी बालमृत्यू विरुद्ध एक सुरक्षितता म्हणून अधिक मुले जन्माला घालत असत, ती सवयीमुळे आणि सांस्कृतिक जडत्वामुळे मोठी कुटुंबे जन्माला घालत राहतात.

● उपलब्धता आणि जागरूकता घटक (Accessibility and awareness factors)

- कुटुंब नियोजन सेवांची मर्यादित उपलब्धता (Limited access to family planning services): अनेक ग्रामीण आणि दुर्गम भागांमध्ये, गर्भनिरोधकांची अपुरी उपलब्धता, प्रजनन आरोग्य सेवांची मर्यादित उपलब्धता आणि प्रशिक्षित आरोग्य कर्मचाऱ्यांचा अभाव आहे.
- गर्भनिरोधकांबद्दल जागरूकता आणि मिथकांचा अभाव (Lack of awareness and myths about contraception): दुष्परिणामांबद्दलची चुकीची माहिती, धार्मिक वर्ज्य (taboos) आणि गर्भनिरोधक वापराशी जोडलेला सामाजिक कलंक लोकांना कुटुंब नियोजन उपाययोजना स्वीकारण्यापासून परावृत्त करतो.

- धोरण आणि प्रशासन घटक (Policy and governance factors)

- लोकसंख्या नियंत्रण धोरणांची कमकुवत अंमलबजावणी (Weak implementation of population control policies): भारताकडे 1950 च्या दशकापासून कुटुंब नियोजन धोरणे असली तरी, त्यांची असमान अंमलबजावणी आणि पाठपुराव्याचा अभाव यामुळे त्यांच्या प्रभावात घट झाली आहे, विशेषतः काही उच्च-प्रजनन दर असलेल्या राज्यांमध्ये.
- लहान कुटुंबांसाठी अपुरे प्रोत्साहन (Inadequate incentives for small families): लहान कुटुंबांच्या नियमांसाठी सामाजिक-आर्थिक प्रोत्साहन एकतर अपुरे आहेत किंवा त्यांची माहिती योग्य प्रकारे दिली जात नाही, ज्यामुळे वर्तन बदलण्यास प्रेरणा मिळत नाही.

- स्थलांतरण आणि शहरीकरण गतीशीलता (Migration and urbanization dynamics)

- ग्रामीण ते शहरी स्थलांतरण आणि झोपडपट्ट्यांची वाढ (Rural to urban migration and slum growth): शिक्षण, खराब राहणीमान आणि किमान आरोग्य सेवांच्या अभावामुळे शहरी झोपडपट्ट्यांमध्ये स्थलांतरित लोकसंख्येमध्ये उच्च प्रजनन दर कायम राहतो.
- शहरी भागांमध्ये सांस्कृतिक सातत्य (Cultural continuity in urban areas): स्थलांतरित कुटुंबे अनेकदा शहरांमध्ये ग्रामीण प्रजनन नियम पाळत राहतात, ज्यामुळे शहरी संदर्भातही उच्च प्रजनन दर टिकून राहतो.

भारतात लोकसंख्येच्या असमान वितरणाची कारणे (Factors responsible for uneven Distribution of Population in India)

- भौतिक घटक (Physical factors)

- भूभाग आणि स्थलाकृति (Relief and topography)
  - मैदानी आणि सखल प्रदेश (उदा. इंडो-गंगेचे मैदान) सपाट जमीन, सुपीक माती आणि बांधकाम व वाहतुकीच्या सुलभतेमुळे जास्त लोकसंख्या घनतेस समर्थन देतात.
  - डोंगराळ आणि पर्वतीय प्रदेशात (उदा. हिमालय, पश्चिम घाट, ईशान्य भारत) तीव्र उतार, पातळ मातीचा थर आणि कठोर हवामानामुळे लोकसंख्या विरळ असते.
- हवामान (Climate)
  - मध्यम आणि आल्हाददायक हवामान दाट वस्तींना आकर्षित करते (उदा. केरळचे किनारपट्टीचे मैदान, किनारपट्टीवरील महाराष्ट्र).
  - अत्यंत उष्ण, थंड किंवा शुष्क प्रदेश वस्तीसाठी प्रतिकूल असतात (उदा. थर वाळवंट, लडाख).
- मातीची सुपीकता (Soil fertility)

- नदीच्या खोऱ्यातील सुपीक गाळाची माती (गंगा, ब्रह्मपुत्रा, गोदावरी) सखोल शेतीला समर्थन देते, ज्यामुळे उच्च घनता निर्माण होते.

- वाळवंट, खडकाळ पठार आणि पर्वतीय प्रदेशातील नापीक जमिनी शेतीसाठी आणि त्यामुळे वस्तीसाठी प्रतिकूल असतात.

- पाण्याची उपलब्धता (Water availability)

- बारमाही नद्या (पंजाब, हरियाणा) आणि चांगल्या भूजल पुनर्भरणाचे (groundwater recharge) प्रदेश दाट लोकसंख्येला समर्थन देतात.

- पाण्याच्या कमी स्रोतांसह शुष्क आणि अर्ध-शुष्क प्रदेशात (राजस्थान, दख्खनचे पठाराचे आतील भाग) लोकसंख्या विरळ असते.

- आर्थिक घटक (Economic factors)

- कृषी विकास (Agricultural development): बहुविध पीक पद्धती, सिंचनाच्या सोयी आणि आधुनिक शेती पद्धतींना समर्थन देणारे प्रदेश (उदा. पंजाब, उत्तर प्रदेश) दाट लोकसंख्या असलेले असतात.

- औद्योगिकीकरण आणि रोजगाराच्या संधी (Industrialization and job opportunities): औद्योगिक आणि खाणकाम पट्टे (उदा. मुंबई-पुणे पट्टा, छोटानागपूर पठार, गुजरात औद्योगिक क्षेत्र) स्थलांतरितांना आकर्षित करतात आणि त्यांची घनता जास्त असते.

- शहरीकरण (Urbanization): आर्थिक संधी आणि पायाभूत सुविधा असलेल्या शहरांमध्ये (उदा. दिल्ली, मुंबई, बेंगळूरु) लोकसंख्येची मोठी एकाग्रता दिसून येते.

- वाहतूक आणि व्यापार सुविधा (Transport and trade facilities): चांगल्या कनेक्टिव्हिटी, बंदरे आणि व्यापार केंद्रे (उदा. कोलकाता, चेन्नई) असलेले प्रदेश आर्थिक क्रियाकलापांसाठी लोकांना आकर्षित करतात.

- सामाजिक आणि ऐतिहासिक घटक (Social and historical factors)

- ऐतिहासिक वस्तीचे नमुने (Historical settlement patterns): प्राचीन सभ्यतेची केंद्रे असलेले प्रदेश (उदा. वाराणसी, पाटणा, दिल्ली) शतकानुशतके लोकसंख्या केंद्रे राहिली आहेत.

- स्थलांतरण प्रवृत्ती (Migration trends): आर्थिक आकर्षणाचे घटक (नोकऱ्या, शिक्षण) किंवा ढकलणारे घटक (दारिद्र्य, रोजगाराचा अभाव) यामुळे होणारे आंतरराज्यीय आणि आंतर-राज्यीय स्थलांतर लोकसंख्या घनतेला आकार देते.

- सामाजिक पायाभूत सुविधा (Social infrastructure): चांगल्या शाळा, आरोग्यसेवा आणि नागरी सुविधा असलेले प्रदेश

जास्त वस्तीला प्रोत्साहन देतात (उदा. दक्षिण आणि पश्चिम भारतातील शहरी केंद्रे).

● **राजकीय आणि धोरणात्मक घटक (Political and policy factors)**

- **सुरक्षितता आणि स्थिरता (Security and stability):** सीमावर्ती आणि संघर्षप्रवण (conflict-prone) प्रदेशात (उदा. जम्मू आणि काश्मीरचे काही भाग, ईशान्य भारत) सुरक्षिततेच्या चिंतेमुळे कमी घनता दिसून येते.
- **सरकारी धोरणे आणि जमीन सुधारणा (Government policies and land reforms):** वस्तीला प्रोत्साहन देणाऱ्या सरकारी योजनांनी (उदा. ब्रिटिश राजवटीत पंजाबमधील कालवा वसाहती) ऐतिहासिकदृष्ट्या प्रादेशिक घनता प्रभावित केली आहे.

लोकसंख्या वितरणाचे घटक

लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांश (Demographic Dividend)

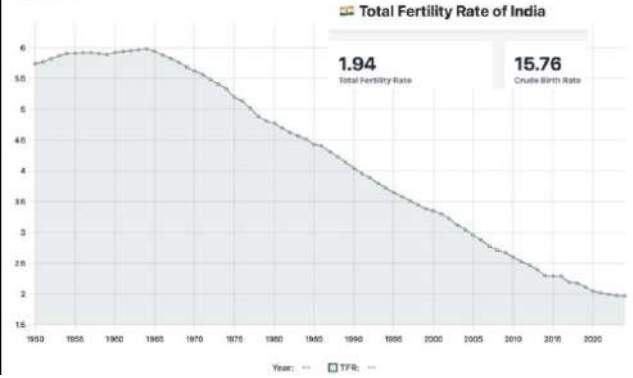
- **व्याख्या (Definition):** लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांश म्हणजे एखाद्या देशाच्या वयोगटाच्या रचनेतील बदलांमुळे प्राप्त होणारी आर्थिक वाढीची क्षमता, विशेषतः जेव्हा कार्यक्षम वयाची लोकसंख्या (15-64 वर्षे) अवलंबून असलेल्या (तरुण आणि वृद्ध) लोकसंख्येपेक्षा मोठी असते.

भारताच्या लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांशाची वैशिष्ट्ये (Features of India's Demographic Dividend)

- **मोठी कार्यक्षम वयाची लोकसंख्या (Large working-age population):**
  - अलीकडील अंदाजानुसार (2023), भारताची सुमारे 68% लोकसंख्या कार्यक्षम वयोगटात (15-64 वर्षे) आहे.
  - **सरासरी वय (Median age):** अंदाजे 29 वर्षे, जे चीन (सुमारे 39) आणि पाश्चात्य देशांच्या (40 च्या वर) तुलनेत खूपच कमी आहे.
- **घटता प्रजनन दर (Declining fertility rate):** संयुक्त राष्ट्रांच्या एका नवीन लोकसंख्याशास्त्रीय अहवालात नमूद केल्यानुसार, देशाचा एकूण प्रजनन दर (TFR) 1.9 पर्यंत खाली आला आहे, जो 2.1 च्या प्रतिस्थापन पातळीपेक्षा (replacement level) कमी आहे.

Historic Total Fertility Rate of India (1950-2024)

India has seen a decrease of the population fertility rate since the 1950's. From 5.7316 to 1.9622 births per woman, a decrease of -65.77% in total.

प्रादेशिक भिन्नता (Regional variations):

- बिहार, उत्तर प्रदेश आणि मध्य प्रदेशसारख्या राज्यांमध्ये युवा लोकसंख्येची वाढ (Youth bulge) अधिक मजबूत आहे.
- केरळ आणि तामिळनाडू यांसारखी दक्षिणेकडील राज्ये वृद्ध लोकसंख्येच्या दिशेने वाटचाल करत आहेत.
- **संभाव्य आर्थिक संधीची खिडकी (Potential economic window):** लोकसंख्याशास्त्रीय संधीची खिडकी 2055 पर्यंत टिकण्याची अपेक्षा आहे, ज्यामुळे या फायद्याचा उपयोग करण्यासाठी काही दशके मिळतील.

लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांशातून संधी (Opportunities from Demographic Dividend)

- **उच्च आर्थिक वाढीची क्षमता (Higher economic growth potential):** जर मोठ्या कार्यबळाला योग्य रोजगार मिळाला, तर उत्पादकता, बचत आणि गुंतवणुकीत वाढ होऊन सकल राष्ट्रीय उत्पन्न (GDP) वाढीला चालना मिळू शकते.
- **बचत आणि गुंतवणुकीत वाढ (Rise in savings and investment):** कमी अवलंबित व्यक्तींमुळे, कुटुंबे अधिक बचत करू शकतात, ज्यामुळे उच्च भांडवल निर्मिती (capital formation) आणि आर्थिक विस्तार होतो.
- **नवीनता आणि उद्योजकता (Innovation and entrepreneurship):** तरुण लोकसंख्या अधिक गतिशील आणि नाविन्यपूर्ण असते, ज्यामुळे स्टार्ट-अप्स आणि नवीन उद्योगांना प्रोत्साहन मिळते.
- **सामाजिक सुरक्षा प्रणाली मजबूत करणे (Strengthening social security systems):** उच्च कामगार-ते-निवृत्त व्यक्ती गुणोत्तर (worker-to-retiree ratio) सामाजिक कल्याण योजनांना पाठिंबा देऊ शकते आणि वित्तीय भार कमी करू शकते.
- **जागतिक कामगार बाजारपेठेत फायदा (Global labor market advantage):** भारत जपान, युरोप आणि उत्तर अमेरिकेसारख्या वृद्धत्ववाला सामोरे जाणाऱ्या अर्थव्यवस्थांना कुशल कामगार पुरवू शकतो.

लाभांश मिळवण्यात आव्हाने (Challenges in Reaping the Dividend)

- **बेरोजगारी आणि अर्ध-रोजगार (Unemployment and underemployment):** भारतातील तरुणांमधील (15-29 वर्षे) बेरोजगारीचा दर जास्त आहे (~18%, PLFS डेटा), ज्यामुळे लाभांशाऐवजी "लोकसंख्याशास्त्रीय आपत्तीचा" धोका निर्माण होतो.
- **कौशल्य जुळत नसणे आणि कमी रोजगारक्षमता (Skill mismatch and low employability):** इंडिया स्किल्स रिपोर्ट 2023 नुसार, केवळ 50% पदवीधर रोजगारक्षम मानले जातात.
- **शिक्षण आणि आरोग्याची खराब गुणवत्ता (Poor quality of education and health):** अपुरे सार्वजनिक आरोग्य, कुपोषण (उदा. NFHS-5 नुसार मुलांमध्ये 35% खुंटलेले वाढ (stunting)), आणि कमी शिक्षण परिणामकारकता उत्पादकता मर्यादित करते.
- **कामगार शक्तीतील लैंगिक असमानता (Gender disparities in labor force participation):** महिला श्रमशक्तीतील सहभाग कमी (~20-25%) राहिल्याने मानवी भांडवलाचा (human capital) पूर्ण वापर मर्यादित होतो.
- **प्रादेशिक असंतुलन (Regional imbalances):** उत्तरेकडील राज्यांमध्ये तरुणांचा वाटा सर्वाधिक आहे, परंतु सामाजिक पायाभूत सुविधा आणि नोकरी बाजारपेठा कमकुवत आहेत.

पुढील वाटचाल (Way Forward)

- **मानवी भांडवलात गुंतवणूक (Invest in human capital):** बाजाराच्या गरजांशी जुळण्यासाठी शिक्षणाची गुणवत्ता, व्यावसायिक प्रशिक्षण आणि आजीवन शिक्षण (lifelong learning) सुधारणे.
- **पुरेशा आणि दर्जेदार नोकऱ्या निर्माण करणे (Generate sufficient and quality jobs):** श्रम-केंद्रित क्षेत्रे (उत्पादन, कृषी-प्रक्रिया), एमएसएमई (MSMEs) आणि हरित नोकऱ्यांवर (green jobs) लक्ष केंद्रित करणे.
- **महिला सहभागाला प्रोत्साहन (Promote women's participation):** महिला कामगारांची संख्या वाढवण्यासाठी सुरक्षा, कामाच्या ठिकाणावरील पक्षपात आणि कार्य-जीवन संतुलनसाठी (work-life balance) समर्थन प्रदान करणे.
- **आरोग्य आणि पोषण मजबूत करणे (Strengthen health and nutrition):** कार्यबळाची उत्पादकता सुधारण्यासाठी आरोग्यसेवेची सार्वत्रिक उपलब्धता सुनिश्चित करणे आणि कुपोषण कमी करणे.
- **प्रादेशिक असमानता व्यवस्थापित करणे (Manage regional disparities):** विशेष कौशल्य विकास आणि औद्योगिकीकरण कार्यक्रमांसह मागासलेल्या राज्यांना लक्ष्य करणे.

भारताच्या लोकसंख्येसंबंधित समस्या (Issues Associated with Population of India)

- **लोकसंख्येचा उच्च निरपेक्ष आकार (High absolute population size)**
  - भारताची लोकसंख्या सुमारे 1.4 अब्ज (2023) असून, ती जगातील सर्वात मोठी आहे.
  - जरी वाढीचा दर सुमारे 1% पर्यंत कमी झाला असला तरी, दरवर्षी सुमारे 12-15 दशलक्ष लोकसंख्येची निरपेक्ष वाढ होते — हे एका मध्यम आकाराच्या देशाच्या संपूर्ण लोकसंख्येएवढे आहे.
  - या प्रचंड आकारामुळे नैसर्गिक संसाधने, ऊर्जा, अन्नपुरवठा, पाण्याची उपलब्धता आणि सामाजिक सेवांवर मोठा ताण येतो.
  - **उदाहरण:** उत्तर प्रदेश आणि बिहारसारख्या राज्यांना मोठ्या लोकसंख्येमुळे मूलभूत आरोग्य आणि शैक्षणिक सेवा पुरवण्यात प्रचंड आव्हानांना सामोरे जावे लागते.
- **लोकसंख्या घनता आणि संसाधनांवरील ताण (Population density and resource strain)**
  - राष्ट्रीय सरासरी लोकसंख्या घनता प्रति चौरस किमी 382 व्यक्ती आहे (जनगणना 2011), परंतु बिहार (~1,106), पश्चिम बंगाल (~1,029) आणि केरळ (~860) यांसारखी राज्ये यापेक्षा खूप जास्त आहेत.
  - उच्च घनता जमीन विभाजन वाढवते, प्रति व्यक्ती जमिनीची उपलब्धता कमी करते आणि भूजल व इतर संसाधनांचे अति-शोषण करते.
  - घरे आणि शेतीसाठी जागा मिळवण्यासाठी जंगलतोड आणि पर्यावरणीयदृष्ट्या संवेदनशील क्षेत्रांवर अतिक्रमण होते.
  - **उदाहरण:** पंजाबमध्ये सखोल शेती आणि लोकसंख्या दबावामुळे भूजल संकट.
- **प्रादेशिक असमानता (Regional disparities)**
  - राज्यांमध्ये वाढीच्या दरात आणि लोकसंख्याशास्त्रीय प्रोफाइलमध्ये लक्षणीय फरक असल्यामुळे जटिल प्रशासकीय आव्हाने निर्माण होतात.
  - उत्तर आणि पूर्वेकडील राज्यांमध्ये (बिहार, उत्तर प्रदेश, मध्य प्रदेश) अजूनही उच्च प्रजनन दर आहेत (बिहार TFR ~3.0), परिणामी तरुण, वाढत्या लोकसंख्या आहेत.
  - दक्षिणेकडील राज्यांमध्ये (केरळ, तामिळनाडू) घटता प्रजनन दर आणि वाढत्या वृद्ध लोकसंख्या आहेत, ज्यामुळे त्यांचे अवलंबित्व गुणोत्तर (dependency ratios) वाढत आहे.
  - अशा असमानतांमुळे शिक्षण, आरोग्य आणि कल्याणकारी योजनांमध्ये राष्ट्रीय धोरणाची एकसमानता गुंतागुंतीची होते.
  - **उदाहरण:** बिहारला माता आरोग्य आणि बाल शिक्षणावर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या धोरणांची आवश्यकता असताना, केरळला वृद्धांची काळजी घेण्यासाठी धोरणे आवश्यक आहेत.

● बेरोजगारी आणि अर्ध-रोजगार (Unemployment and underemployment)

- भारतातील कामगार शक्तीची वाढ रोजगार निर्मितीपेक्षा जास्त आहे, ज्यामुळे उच्च बेरोजगारी आणि छुप्या बेरोजगारीची (disguised unemployment) समस्या निर्माण होते, विशेषतः शेतीत.
- तरुण बेरोजगारी विशेषतः गंभीर आहे — सुमारे 18% (PLFS डेटा), जे लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांशाच्या कमी उपयोगाचे संकेत देते.
- अनौपचारिक क्षेत्राचे वर्चस्व (सुमारे 90% कार्यबळ) कमी वेतन, नोकरीची असुरक्षितता आणि सामाजिक संरक्षणाचा अभाव यास कारणीभूत ठरते.
- उदाहरण: शहरी भागातील शिक्षित पदवीधरांना अनेकदा त्यांच्या पात्रतेपेक्षा कमी 'गिग' (gig) किंवा अनौपचारिक नोकऱ्या करण्यास भाग पाडले जाते.

● आरोग्य आणि शिक्षण प्रणालींवरील दबाव (Pressure on health and education systems)

- जलद लोकसंख्या वाढ प्राथमिक आरोग्य सेवा आणि शैक्षणिक सुविधांवर मोठा ताण देते, विशेषतः ग्रामीण आणि निमशहरी (peri-urban) भागात.
- आरोग्य कर्मचाऱ्यांची कमतरता, अपुरी पायाभूत सुविधा आणि कमी डॉक्टर-ते-लोकसंख्या गुणोत्तर (सुमारे 1:1,511 विरुद्ध WHO मानक 1:1,000).
- शाळांना अतिगर्दी, खराब शिक्षक-विद्यार्थी गुणोत्तर आणि उच्च गळती दराचा (dropout rates) सामना करावा लागतो.
- उदाहरण: ASER अहवाल दर्शवतात की ग्रामीण भागातील 5वी मधील सुमारे 50% मुले 2री साठी असलेले मूलभूत मजकूर वाचू शकत नाहीत.

● शहरीकरण आणि झोपडपट्ट्यांची वाढ (Urbanization and slum proliferation)

- भारताची शहरी लोकसंख्या सुमारे 35% पर्यंत वाढली आहे, परंतु शहरी पायाभूत सुविधा विकास मागे पडला आहे.
- अनियोजित स्थलांतरामुळे स्वच्छता, स्वच्छ पाणी आणि आरोग्य सेवा नसलेल्या झोपडपट्ट्यांची वाढ होते.
- उदाहरण: दिल्ली आणि मुंबईमध्ये 40-50% लोकसंख्या झोपडपट्ट्यांमध्ये किंवा अनौपचारिक वस्तींमध्ये राहते (जनगणना 2011, अद्ययावत शहरी सर्वेक्षण).

● पर्यावरणीय न्हास (Environmental degradation)

- वाढत्या लोकसंख्येच्या मागण्यांमुळे नैसर्गिक संसाधनांचा अतिवापर, जंगलतोड, जमीन न्हास आणि कार्बन उत्सर्जन वाढते.
- प्रमुख शहरांमधील हवा आणि जल प्रदूषणाची पातळी जागतिक स्तरावर सर्वाधिक आहे.

- कचरा व्यवस्थापन प्रणालींवर अतिताण येतो, ज्यामुळे धोकादायक राहणीमान स्थिती निर्माण होते.
- उदाहरण: हिवाळ्याच्या महिन्यांमध्ये दिल्लीतील वायु गुणवत्ता निर्देशांक (AQI) अनेकदा 400 पेक्षा जास्त असतो, ज्याला "अत्यंत गंभीर" म्हणून वर्गीकृत केले जाते.

● लैंगिक असंतुलन (Gender imbalances)

- मुलाला प्राधान्य देण्याची प्रथा कायम राहिल्याने बाल लिंग गुणोत्तर विषम राहते (NFHS-5 नुसार प्रति 1,000 मुलांमागे 929 मुली).
- प्रतिकूल लिंग गुणोत्तर दीर्घकालीन सामाजिक समस्यांना कारणीभूत ठरते: महिलांवरील हिंसाचारात वाढ, मानवी तस्करी आणि काही प्रदेशात "वधूंची कमतरता".
- उदाहरण: हरियाणा आणि पंजाबसारख्या राज्यांमध्ये विषम स्थानिक लिंग गुणोत्तरामुळे गरीब प्रदेशातून वधू आयात केल्या जातात.

● काही प्रदेशात वृद्ध लोकसंख्या (Aging population in certain regions)

- केरळ आणि तामिळनाडू यांसारख्या राज्यांमध्ये वाढलेले अपेक्षित आयुर्मान आणि कमी प्रजनन दर यामुळे वृद्ध लोकसंख्या वाढत आहे.
- वृद्धांची काळजी, सामाजिक सुरक्षा आणि विशेष आरोग्य सेवांची वाढती मागणी.
- उदाहरण: केरळमधील वृद्ध (60 वर्षांवरील) लोकसंख्या राज्याच्या एकूण लोकसंख्येच्या सुमारे 13% आहे, जी भारतातील सर्वाधिक आहे.

● अन्न आणि पोषण असुरक्षितता (Food and nutritional insecurity)

- उच्च लोकसंख्या वाढ आणि जमिनीचा न्हास अन्न उत्पादन आणि वितरणावर परिणाम करतो.
- कुपोषण एक मोठी चिंता आहे — 5 वर्षांखालील सुमारे 35% मुले खुंटलेली आहेत (stunted), ~19% कुपोषित आहेत (wasted) (NFHS-5).
- कुपोषणाचा दुहेरी भार: कमी पोषण आणि शहरी भागात वाढत्या लड्डपणाचे सहअस्तित्व.
- उदाहरण: ग्लोबल हंगर इंडेक्स 2022 मध्ये भारत 121 देशांपैकी 107 व्या स्थानावर होता.

● स्थलांतरणाशी संबंधित ताण (Migration-related stresses)

- अंतर्गत स्थलांतरामुळे ग्रामीण भागात कामगारांची कमतरता आणि शहरी कामगार बाजारात अतिभार निर्माण होतो.
- स्थलांतरितांना अनेकदा निवारा, सामाजिक सुरक्षा आणि गंतव्य शहरांमध्ये आरोग्य सेवा मिळत नाहीत.

- **उदाहरण:** COVID-19 लॉकडाऊनने 40-50 दशलक्ष स्थलांतरित कामगारांची असुरक्षितता उघड केली, ज्यांना आधार नसताना गावांमध्ये परतण्यास भाग पाडले गेले.

भारतातील वाढती वृद्धावस्था लोकसंख्या Aging Population in India

आढावा (Overview)

- भारताला अनेकदा एक तरुण देश म्हणून पाहिले जाते, परंतु तो हळूहळू वृद्धत्वाकडे जाणारे लोकसंख्याशास्त्रीय संक्रमण (demographic transition toward aging) अनुभवत आहे.
- २०११ च्या जनगणनेनुसार, ६० वर्षांवरील व्यक्ती एकूण लोकसंख्येच्या ८.६% (सुमारे १०४ दशलक्ष) होत्या.
- २०५० पर्यंत हे प्रमाण १९% (३०० दशलक्षांपेक्षा जास्त) पर्यंत वाढण्याचा अंदाज आहे (संयुक्त राष्ट्र जागतिक लोकसंख्या अंदाज, २०२२).

वृद्धत्व लोकसंख्या वाढण्याची कारणे (Causes of Aging Population)

- **घटता प्रजनन दर (Declining fertility rate):** एका नवीन संयुक्त राष्ट्र लोकसंख्याशास्त्रीय अहवालानुसार, देशाचा एकूण प्रजनन दर (Total Fertility Rate - TFR) २.१ च्या पुनर्स्थापन पातळीपेक्षा (replacement level) खाली, म्हणजेच १.९ पर्यंत घसरला आहे. काही राज्यांमध्ये तो पुनर्स्थापन पातळीपेक्षा खूप खाली गेला आहे (उदा. केरळ, तामिळनाडू).
- **वाढलेले आयुर्मान (Increased life expectancy):** आरोग्य सेवा आणि पोषण सुधारल्यामुळे आयुर्मान लक्षणीयरीत्या सुधारले आहे — १९७० च्या दशकात सुमारे ५० वर्षांवरून आज सुमारे ७० वर्षांपर्यंत वाढले आहे.
- **सुधारित आरोग्य सेवा (Improved healthcare services):** संसर्गजन्य रोगांमध्ये घट आणि सुधारित माता व बाल आरोग्य निष्पत्तीमुळे (maternal and child health outcomes) अधिक लोक वृद्धापकाळापर्यंत जगतात.

प्रादेशिक नमुने (Regional Patterns)

- केरळ, तामिळनाडू, आंध्र प्रदेश यांसारखी दक्षिणी राज्ये आणि काही ईशान्येकडील राज्यांमध्ये आधीच वृद्धत्वाचे प्रगत कल (advanced aging trends) दिसून येत आहेत.
- केरळमध्ये सुमारे १३% वृद्ध लोकसंख्या आहे, जी भारतीय राज्यांमध्ये सर्वाधिक आहे, याचे कारण लवकर झालेले लोकसंख्याशास्त्रीय संक्रमण (demographic transition) आणि सामाजिक विकास आहे.

सामाजिक-आर्थिक परिणाम (Socio-Economic Implications)

- **वाढलेले अवलंबित्वाचे प्रमाण (Increased dependency ratio):** कमी कार्यक्षम वयाचे व्यक्ती अधिक वृद्ध अवलंबितांना आधार देत असल्याने कुटुंब आणि राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थांवर ताण येऊ शकतो.
  - **उदाहरण:** केरळमध्ये तरुण मनुष्यबळाची कमतरता आहे, ज्यामुळे इतर राज्यांमधून स्थलांतरित कामगारांची गरज भासते.
- **आरोग्य सेवा पायाभूत सुविधांवर दबाव (Pressure on healthcare infrastructure):** वृद्धांमध्ये वाढणाऱ्या जुनाट रोगांना (मधुमेह, उच्च रक्तदाब, संधिवात) विशेष, दीर्घकालीन आणि महागड्या उपचारांची आवश्यकता असते.
- **पेन्शन आणि सामाजिक सुरक्षा भार (Pension and social security burden):** भारतात औपचारिक पेन्शन कवरेज मर्यादित असल्याने (कार्यबळाच्या सुमारे १०-१२%), बहुतेक वृद्धांसाठी, विशेषतः असंघटित क्षेत्रात (informal sector) काम करणाऱ्यांसाठी, आर्थिक असुरक्षितता (economic vulnerability) निर्माण होते.
- **वृद्धांमधील दारिद्र्य आणि दुर्लक्ष (Elderly poverty and neglect):** कमी आयुष्यभरातील कमाई आणि वैधव्यामुळे वृद्ध महिलांमध्ये उच्च दारिद्र्य दिसून येते. अनेक वृद्धांना सामाजिक एकाकीपणाचा सामना करावा लागतो.
- **बदलत्या कौटुंबिक संरचना (Changing family structures):** संयुक्त कुटुंबांमध्ये घट आणि विभक्त कुटुंबांची वाढ यामुळे पारंपरिक वृद्धकाळात मिळणाऱ्या आधाराच्या प्रणाली कमी होत आहेत.
  - **उदाहरण:** शहरी भारतात वृद्धाश्रम (old age homes) आणि वृद्ध देखभाल सुविधांमध्ये (elder care facilities) वाढ झाली आहे.
- **शहरी-ग्रामीण असमानता (Urban-rural disparities):** ग्रामीण भागातील वृद्ध कुटुंबांच्या आधारावर अधिक अवलंबून असतात आणि आरोग्य सेवा सुविधा आणि पेन्शनच्या अभावामुळे अधिक असुरक्षित असतात.

शासकीय उपक्रम (Government Initiatives)

- **वृद्ध व्यक्तींसाठी राष्ट्रीय धोरण (National Policy on Older Persons - १९९९):** कल्याण, आरोग्य सेवा आणि आर्थिक सुरक्षेसाठीची चौकट.
- **वृद्ध व्यक्तींसाठी एकात्मिक कार्यक्रम (Integrated Programme for Older Persons - IPOP):** वृद्धाश्रम, डे-केअर सेंटर्स आणि मोबाईल मेडिकल युनिट्स चालवण्यासाठी स्वयंसेवी संस्थांना (NGOs) समर्थन देतो.
- **इंदिरा गांधी राष्ट्रीय वृद्धापकाळ पेन्शन योजना (Indira Gandhi National Old Age Pension Scheme - IGNOAPS):** दारिद्र्यरेषेखालील वृद्धांना पेन्शन प्रदान करते.
- **पालक आणि ज्येष्ठ नागरिकांचे भरणपोषण आणि कल्याण कायदा, २००७ (Maintenance and Welfare of Parents and Senior Citizens Act, 2007):** मुलांना/नातेवाईकांना ज्येष्ठ

नागरिकांचे भरणपोषण करण्याची कायदेशीर जबाबदारी आणि जलद निवारणाची (speedy redressal) तरतूद.

- वृद्धांच्या आरोग्य सेवेसाठी राष्ट्रीय कार्यक्रम (National Programme for Health Care of the Elderly - NPHCE): ज्येष्ठ नागरिकांना समर्पित आरोग्य सेवा सुविधा पुरवण्यावर लक्ष केंद्रित केले आहे.

आव्हाने (Challenges)

- अपुरे कव्हेरेज आणि कमी पेन्शनची रक्कम, विशेषतः असंघटित कामगारांसाठी.
- वृद्धत्वाशी संबंधित आरोग्य सेवांची (geriatric healthcare) कमी पोहोच आणि परवडण्याजोगी नसणे.
- वृद्ध देखभाल आणि समुपदेशनामध्ये प्रशिक्षित मनुष्यबळाची अपुरी संख्या.
- वृद्धांना गैरवापर आणि दुर्लक्षापासून वाचवण्यासाठी कायद्याची कमकुवत अंमलबजावणी.
- पारंपरिक समाजांमध्ये संस्थात्मक वृद्ध देखभालीबद्दलची सामाजिक कलंकता (social stigma).

पुढील मार्ग (Way Forward)

- सार्वत्रिक किंवा अंशदायी पेन्शन योजनांसह सामाजिक सुरक्षा प्रणाली बळकट करणे.
- वृद्धत्वाशी संबंधित आरोग्य सेवा पायाभूत सुविधांचा विस्तार करणे आणि वृद्ध देखभालीमध्ये व्यावसायिकांना प्रशिक्षित करणे.
- समुदाय-आधारित वृद्ध आधार प्रणालींना प्रोत्साहन देणे आणि आंतरपिढीतील बंधनांना (intergenerational bonding) प्रोत्साहन देणे.
- वृद्धांवरील गैरवापर रोखण्यासाठी कायदेशीर चौकट आणि सामुदायिक दक्षता बळकट करणे.
- ग्रामीण वृद्ध देखभालीत सुधारणा करण्यासाठी तंत्रज्ञानाचा (उदा. टेलिमेडिसिन, मोबाईल आरोग्य सेवा युनिट्स) लाभ घेणे.

'डेमोग्राफिक विंटर': संकल्पना आणि जागतिक कल ('Demographic Winter': Concept and Global Trends) 'डेमोग्राफिक विंटर' म्हणजे काय? (What is 'Demographic Winter'?)

- **व्याख्या:** 'डेमोग्राफिक विंटर' (लोकसंख्याशास्त्रीय हिवाळा) म्हणजे अशी परिस्थिती जिथे एखादा देश किंवा प्रदेश सातत्याने कमी जन्मदर (low birth rates) आणि घटती लोकसंख्या अनुभवतो, ज्यामुळे लोकसंख्या वृद्ध होते, कार्यबल कमी होते आणि संभाव्य आर्थिक स्थिरता येते.
- या शब्दातून तीव्र लोकसंख्याशास्त्रीय घसरणीमुळे सामाजिक आणि आर्थिक पतनाचा धोका अधोरेखित होतो.

डेमोग्राफिक विंटरचे निर्देशक (Indicators of Demographic Winter)

- **एकूण प्रजनन दर (Total Fertility Rate - TFR)** दीर्घकाळासाठी पुनर्स्थापन पातळीच्या (replacement level - २.१) खाली घसरणे.
- वाढलेले मध्यक वय (median age) आणि वृद्ध लोकसंख्येचे उच्च प्रमाण.
- तरुण लोकसंख्येमध्ये घट, ज्यामुळे कामगारांची कमतरता आणि वाढलेले अवलंबित्वाचे प्रमाण निर्माण होते.
- नकारात्मक किंवा स्थिर लोकसंख्या वाढीचा दर.

डेमोग्राफिक विंटरकडे वाटचाल सूचित करणारे जागतिक कल (Global Trends Suggesting Movement Toward Demographic Winter)

- **युरोप:** अनेक युरोपीय राष्ट्रांमध्ये TFR पुनर्स्थापन पातळीच्या खूप खाली आहे.
  - इटली (~१.२), स्पेन (~१.३), जर्मनी (~१.५).
  - लोकसंख्या एकतर घटत आहे किंवा केवळ स्थलांतरामुळे वाढत आहे.
- **पूर्व आशिया:** जपान (TFR ~१.३), दक्षिण कोरिया (~०.८ — जगातील सर्वात कमी) आणि चीन (~१.२) यांसारख्या देशांना वेगाने वृद्ध होत असलेल्या लोकसंख्येचा आणि कार्यबल घसरणीचा सामना करावा लागत आहे.
  - **उदाहरण:** जपानची लोकसंख्या २०१० मध्ये शिखरावर पोहोचली आणि त्यानंतर ती घटत आहे.
- **रशिया आणि पूर्व युरोप:** सातत्याने कमी जन्मदर आणि स्थलांतरामुळे लोकसंख्येत घट झाली आहे.
  - **उदाहरण:** रशियाची लोकसंख्या १९९१ मध्ये सुमारे १४८ दशलक्ष होती ती आज सुमारे १४३ दशलक्षांपर्यंत घसरली आहे.
- **युनायटेड स्टेट्स:** ऐतिहासिकदृष्ट्या पुनर्स्थापन पातळीच्या वर असले तरी, अलीकडील कल आर्थिक अनिश्चितता आणि जीवनशैलीतील बदलांमुळे TFR सुमारे १.७ पर्यंत घसरलेला दर्शवतो.

आपण जागतिक डेमोग्राफिक विंटरकडे वाटचाल करत आहोत का? (Are We Moving Towards a Global Demographic Winter?)

- **प्रगत अर्थव्यवस्थांमधील उदयास येणारे कल 'होय' असे सूचित करतात:**
  - सातत्याने कमी प्रजनन दर, वाढती वृद्ध लोकसंख्या आणि घटणारे कार्यबल लोकसंख्याशास्त्रीय आकुंचनाकडे (demographic contraction) निर्देश करतात.
- **तथापि, जागतिक चित्र मिश्रित आहे:**

- दक्षिण आशिया (चीन वगळून), उप-सहारा आफ्रिका आणि मध्य पूर्वेच्या काही भागांमध्ये अजूनही उच्च प्रजनन दर आणि तरुण लोकसंख्या आहे.
- **उदाहरण:** नायजरचा TFR ~६.७, नायजेरिया ~५.२, भारताचा ~२.० पण मोठ्या तरुण आधारभूत लोकसंख्येसह.
- **भारताचे प्रकरण:** भारताचा TFR २.० (NFHS-५) पर्यंत घसरला असला तरी, त्याला अजूनही मोठा तरुण आधारभूत लोकसंख्या आहे आणि २०५५ पर्यंत सकारात्मक लोकसंख्या गती कायम राहण्याची अपेक्षा आहे.
- **धोरणात्मक समायोजन (Policy adjustments):** 'डेमोग्राफिक विंटर' अनुभवणारे देश कार्यबल स्थिर करण्यासाठी **जन्मदर वाढवणारी धोरणे (pro-natalist policies)** (उदा. हंगेरीमध्ये आर्थिक प्रोत्साहन, दक्षिण कोरियामध्ये पालक समर्थन) आणि स्थलांतराला प्रोत्साहन देत आहेत.

डेमोग्राफिक विंटरशी संबंधित आव्हाने (Challenges Associated with Demographic Winter)

- **आर्थिक स्थिरता (Economic stagnation):** कार्यक्षम वयाची लोकसंख्या कमी झाल्याने आर्थिक उत्पादकता आणि नवोपक्रम क्षमता (innovation capacity) कमी होते.
- **वाढलेले अवलंबित्वाचे प्रमाण (Increased dependency ratio):** मोठ्या वृद्ध लोकसंख्येला अधिक आरोग्य सेवा आणि सामाजिक आधाराची आवश्यकता असते, ज्यामुळे सार्वजनिक वित्तावर (public finances) ताण येतो.
- **पेंशन आणि कल्याणकारी प्रणालींवर दबाव (Pressure on pension and welfare systems):** कमी योगदानकर्ते जास्त सेवानिवृत्तांना आधार देत असल्याने आर्थिक ताण (fiscal stress) येतो.
- **सामाजिक बदल (Social changes):** घटती तरुण लोकसंख्या सामाजिक गतिशीलता आणि आंतरपिढीतील आधार प्रणाली कमकुवत करू शकते.

लोकसंख्या शिक्षण (Population Education)

व्याख्या (Definition)

- **लोकसंख्या शिक्षण (Population education)** म्हणजे एक शैक्षणिक कार्यक्रम, जो लोकसंख्या गतिशीलतेबद्दल, त्यांचे सामाजिक, आर्थिक आणि पर्यावरणीय पैलूंवरील परिणाम, आणि कुटुंबाचा आकार व संसाधनांच्या वापराबाबत जबाबदार वर्तन वाढवण्यासाठी जागरूकता निर्माण करतो आणि समज विकसित करतो.
- **युनेस्को (UNESCO)** याला "एक शैक्षणिक प्रक्रिया जी व्यक्तींना लोकसंख्याविषयक समस्यांचे स्वरूप समजून घेण्यास मदत करते आणि त्यानुसार कार्य करण्यास सक्षम करते" असे परिभाषित करते.

उद्दिष्ट्ये (Objectives)

- लोकसंख्या कल (population trends), वितरण आणि वैशिष्ट्यांबद्दल तथ्यात्मक ज्ञान प्रदान करणे.
- लोकसंख्या वाढ आणि विकास, संसाधनांचा न्हास आणि पर्यावरणीय अवनती यांच्यातील संबंध स्पष्ट करणे.
- लहान कुटुंबाचे निकष आणि लैंगिक समानता साध्य करण्यास मदत करणाऱ्या दृष्टिकोन आणि पद्धतींना प्रोत्साहन देणे.
- प्रजनन आरोग्य (reproductive health), कुटुंब नियोजन आणि जबाबदार पालकत्वाबाबत माहितीपूर्ण निर्णय घेण्याचे कौशल्य विकसित करणे.
- प्रजननक्षमता, गर्भनिरोधक आणि प्रजनन आरोग्याभोवती असलेल्या गैरसमज आणि मिथकांना कमी करणे.

भारतात लोकसंख्या शिक्षणाची गरज (Need for Population Education in India)

- **उच्च लोकसंख्या दबाव (High population pressure):** सुमारे १.४ अब्ज लोकसंख्येसह, भारताला जमीन, पाणी, अन्न आणि सार्वजनिक सेवांवर प्रचंड दबावाचा सामना करावा लागतो.
- **लवकर विवाह आणि उच्च प्रजनन दर (Early marriage and high fertility rates):** काही राज्यांमध्ये (उदा. बिहार, उत्तर प्रदेश), लवकर विवाह उच्च प्रजनन दरांना आणि मातांच्या आरोग्याच्या समस्यांना कारणीभूत ठरतात.
- **लैंगिक असमानता (Gender inequality):** कुटुंब नियोजन आणि प्रजनन हक्कांबद्दल निर्णय घेण्यात महिलांचा कमी दर्जा.
- **उच्च गळतीचे प्रमाण (dropout rates) आणि बालकामगार (child labor):** मोठ्या कुटुंबांमुळे अनेकदा संसाधनांची कमतरता निर्माण होते, ज्यामुळे बालकामगार वाढतात आणि शैक्षणिक प्राप्ती कमी होते.
- **आरोग्य आणि पोषण समस्या (Health and nutrition issues):** कुपोषण, माता मृत्यूदर आणि उच्च बालमृत्यू दर यांचा उच्च प्रजनन दर आणि प्रजनन जागरूकतेच्या अभावाशी मजबूत संबंध आहे.
- **पर्यावरणीय ताण (Environmental stress):** लोकसंख्येची अति वाढ संसाधनांचा न्हास, कचरा निर्मिती आणि प्रदूषण वाढवते, ज्यामुळे शाश्वततेला धोका निर्माण होतो.

लोकसंख्या शिक्षणाचे प्रमुख घटक (Key Components of Population Education)

- **लोकसंख्याशास्त्रीय संकल्पना (Demographic concepts):** जन्मदर, मृत्यूदर, प्रजनन दर, स्थलांतर आणि लोकसंख्या वितरण समजून घेणे.
- **कुटुंब नियोजन आणि प्रजनन आरोग्य (Family planning and reproductive health):** गर्भनिरोधक पद्धती, प्रसूतीमधील अंतराचे फायदे आणि सुरक्षित मातृत्व पद्धतींबद्दल जागरूकता.

- **लहान कुटुंबाचे निकष प्रोत्साहन (Small family norm promotion):** लहान कुटुंबांच्या आर्थिक, सामाजिक आणि आरोग्य लाभांवर भर देणे.
- **लैंगिक संवेदनशीलता (Gender sensitivity):** प्रजनन निर्णय घेण्यामध्ये महिलांच्या हक्कांना प्रोत्साहन देणे आणि मुलीच्या मुलाचे महत्त्व अधोरेखित करणे.
- **जबाबदार संसाधनांचा वापर (Responsible resource use):** लोकसंख्येचा पर्यावरणीय संवर्धन आणि शाश्वत जीवनाशी संबंध जोडणे.

पद्धती आणि दृष्टिकोन (Methods and Approaches)

- **शालेय अभ्यासक्रमात समावेश (Integration into school curricula):** माध्यमिक शाळेपासून पुढे सामाजिक विज्ञान आणि विज्ञान पाठ्यपुस्तकांमध्ये लोकसंख्या शिक्षण समाविष्ट केले जाते.
- **सामुदायिक पोहोच कार्यक्रम (Community outreach programs):** स्थानिक नेते, स्वयंसेवी संस्था (NGOs), आशा कार्यकर्त्या आणि बचत गटांचा वापर संदेश देण्यासाठी.
- **मास मीडिया मोहिमा (Mass media campaigns):** कुटुंब नियोजन आणि लहान कुटुंबाचे निकष संदेश प्रसारित करण्यासाठी रेडिओ, टीव्ही आणि डिजिटल प्लॅटफॉर्मचा वापर.
  - **उदाहरण:** "हम दो हमारे दो" हा नारा दोन मुलांच्या निकषाला प्रोत्साहन देण्यासाठी.
- **कार्यशाळा आणि परस्परसंवादी सत्रे (Workshops and interactive sessions):** विवाह आणि प्रजननाबाबत माहितीपूर्ण दृष्टिकोन प्रोत्साहित करण्यासाठी युवा-केंद्रित सत्रे.

शासन आणि धोरणात्मक उपक्रम (Government and Policy Initiatives)

- **लोकसंख्या शिक्षण प्रकल्प (Population Education Project - PEP):** NCERT अंतर्गत १९८० मध्ये सुरू करण्यात आला, ज्याचा उद्देश शालेय शिक्षणात लोकसंख्या शिक्षण समाविष्ट करणे हा होता.
- **राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरण, २००० (National Population Policy, 2000):** पुनर्स्थापन-स्तरीय प्रजनन दर गाठण्यावर आणि शैक्षणिक हस्तक्षेपांना प्रोत्साहन देण्यावर भर देते.
- **कुटुंब कल्याण कार्यक्रम (Family Welfare Programme):** गर्भनिरोधक वापर आणि प्रजनन आरोग्याला प्रोत्साहन देण्यासाठी सरकार-समर्थित सर्वात मोठा कार्यक्रम.
- **मिशन परिवार विकास (२०१७) (Mission Parivar Vikas - 2017):** उच्च प्रजनन दर असलेल्या जिल्हांवर लक्ष केंद्रित करून कुटुंब नियोजन सेवा आणि शिक्षणाची उपलब्धता वाढवणे.

मूल्यवर्धन (Value Addition)

महत्त्वाची मराठी संज्ञा (Keywords in Marathi)

- Population growth: लोकसंख्या वाढ
- Demographic dividend: लोकसंख्याशास्त्रीय लाभांश

- Aging population: वृद्धत्व स्वीकारणारी लोकसंख्या
- Youth bulge: युवा लोकसंख्या वाढ (किंवा तरुण लोकसंख्येची वाढ/फुगवटा)
- Fertility rate: प्रजनन दर
- Dependency ratio: अवलंबित्वाचे प्रमाण
- Population density: लोकसंख्या घनता
- Urbanization: शहरीकरण
- Migration: स्थलांतर
- Resource strain: संसाधनांवर ताण
- Regional disparities: प्रादेशिक असमानता
- Gender imbalance: लिंग गुणोत्तरातील असंतुलन
- Environmental degradation: पर्यावरणीय अवनती/व्हास
- Health infrastructure: आरोग्य पायाभूत सुविधा
- Unemployment: बेरोजगारी
- Underemployment: अल्प-रोजगार
- Informal sector: असंगठित क्षेत्र
- Food insecurity: अन्न असुरक्षितता
- Malnutrition: कुपोषण
- Population education: लोकसंख्या शिक्षण
- Family planning: कुटुंब नियोजन
- Small family norm: लहान कुटुंबाचे निकष
- Social security: सामाजिक सुरक्षा
- Sustainable development: शाश्वत विकास

यूपीएससी मुख्य परीक्षा सराव प्रश्न (UPSC Mains Practice Questions)

१. भारतातील **जलद लोकसंख्या वाढ (rapid population growth)** हे दारिद्र्याचे कारण आहे की त्याचा परिणाम आहे, याचे **चिकित्सक परीक्षण (critically examine)** करा.
२. **लोकसंख्या शिक्षणाची (population education)** उद्दिष्ट्ये कोणती आहेत याची चर्चा करा आणि भारतात त्याच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी उपाययोजना सुचवा.
३. भारतीय राज्यांमधील **विषम लिंग गुणोत्तराचे (skewed sex ratio)** सामाजिक आणि आर्थिक परिणाम काय आहेत याचे विश्लेषण करा.
४. शहरी स्थलांतराने भारतातील **दुय्यम श्रेणीतील शहरांच्या (Tier-2 Indian cities)** लोकसंख्याशास्त्रीय स्वरूपावर आणि पायाभूत सुविधांच्या आव्हानांवर कसा प्रभाव टाकला आहे?
५. **वृद्धत्व स्वीकारणाऱ्या लोकसंख्येचा (aging population)** भारतीय समाज आणि अर्थव्यवस्थेवर होणाऱ्या परिणामाचे परीक्षण करा.

संक्षिप्त रूपे (Acronyms)

१. लोकसंख्या विषयक मुद्दे आणि आव्हाने (Population Issues and Challenges)

संक्षिप्त रूप: प्रेस लोड (PRESS LOAD)

लोकसंख्या वाढीमुळे निर्माण होणारे प्रमुख मुद्दे आणि आव्हाने खालीलप्रमाणे आहेत:

- **P – संसाधनांवर दबाव (Pressure on resources):** जमीन, पाणी, अन्न आणि निवारा यांसारख्या नैसर्गिक संसाधनांवर वाढता दबाव.
- **R – वाढती बेरोजगारी आणि अल्प-रोजगार (Rising unemployment and underemployment):** लोकसंख्येच्या वाढीमुळे बेरोजगारी आणि पुरेसा रोजगार नसलेल्या (अल्प-रोजगार) व्यक्तींची संख्या वाढत आहे.
- **E – पर्यावरणीय ऱ्हास (Environmental degradation):** लोकसंख्या वाढीमुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास आणि प्रदूषण वाढत आहे.
- **S – सामाजिक पायाभूत सुविधांवर ताण (Social infrastructure strain):** आरोग्य सेवा, शिक्षण यांसारख्या सामाजिक पायाभूत सुविधांवर प्रचंड ताण येत आहे.
- **S – झोपडपट्ट्यांची वाढ आणि शहरी समस्या (Slum proliferation and urban issues):** शहरांमध्ये झोपडपट्ट्यांची वाढ आणि गर्दी, स्वच्छता यांसारख्या शहरी समस्या अधिक गंभीर होत आहेत.
- **L – काही राज्यांमध्ये कमी मानवी विकास निर्देशांक (Low human development indicators in some states):** काही राज्यांमध्ये शिक्षण, आरोग्य यांसारख्या मानवी विकासाच्या निर्देशकांमध्ये अपेक्षित प्रगती झालेली नाही.
- **O – शहरांमध्ये, वाहतुकीत आणि सेवांमध्ये अति गर्दी (Overcrowding in cities, transport, services):** शहरे, सार्वजनिक वाहतूक आणि सेवांमध्ये लोकसंख्येची प्रचंड गर्दी दिसून येते.
- **A – वृद्धत्व स्वीकारणारी लोकसंख्या, भविष्यातील आरोग्य आणि पेन्शनची आव्हाने (Aging population, future health and pension challenges):** वृद्धांची वाढती संख्या भविष्यात आरोग्य सेवा आणि पेन्शन योजनांवर ताण निर्माण करेल.
- **D – लोकसंख्याशास्त्रीय असंतुलन (Demographic imbalance):** विषम लिंग गुणोत्तर (skewed sex ratio) आणि प्रादेशिक स्थलांतर यांसारखे लोकसंख्याशास्त्रीय असंतुलन दिसून येते.

२. सरकारी उपाययोजना आणि धोरणे (Government Measures and Policies)

संक्षिप्त रूप: स्टेप्स (STEPS)

लोकसंख्या विषयक समस्यांवर नियंत्रण मिळवण्यासाठी सरकारने केलेल्या प्रमुख उपाययोजना आणि धोरणे खालीलप्रमाणे आहेत:

- **S – कुटुंब नियोजन आणि प्रजनन आरोग्यासाठी योजना (Schemes for family planning and reproductive health):** मिशन परिवार विकास (Mission Parivar Vikas), आशा (ASHA) आणि जननी सुरक्षा (Janani Suraksha) यांसारख्या कुटुंब नियोजन आणि प्रजनन आरोग्यासाठीच्या योजना.
- **T – लक्षित प्रोत्साहन आणि जागरूकता मोहिमा (Targeted incentives and awareness campaigns):** विशिष्ट गटांना लक्ष्य करून देण्यात येणारी आर्थिक प्रोत्साहन आणि लोकसंख्या नियंत्रणाबद्दल जागरूकता मोहिमा.
- **E – महिलांचे सक्षमीकरण (Empowering women):** शिक्षण, विवाहाचे वय वाढवणे आणि आर्थिक संधी उपलब्ध करून देऊन महिलांना सक्षम करणे.
- **P – लोकसंख्या स्थिरीकरण धोरणे (Population stabilization policies):** राष्ट्रीय लोकसंख्या धोरण २००० (National Population Policy 2000) यांसारखी लोकसंख्या स्थिर करण्यासाठीची धोरणे.
- **S – आरोग्य आणि सामाजिक पायाभूत सुविधा बळकट करणे (Strengthening health and social infrastructure):** आरोग्य सेवा आणि इतर सामाजिक पायाभूत सुविधांचा विस्तार आणि बळकटीकरण.

यूपीएससी मागील वर्षांचे प्रश्न (UPSC Previous Year Questions)

प्रश्न	प्रश्नाचे स्वरूप	मुख्य मागणी
प्रादेशिक विषमता म्हणजे काय? ती विविधतेपेक्षा (diversity) कशी वेगळी आहे? भारतातील प्रादेशिक विषमतेचा प्रश्न किती गंभीर आहे? (२०२४)	संकल्पनात्मक + विश्लेषणात्मक	प्रादेशिक विषमता आणि विविधता यांची व्याख्या करा; भारतातील प्रादेशिक विषमतेच्या गंभीरतेचे विश्लेषण करा.
विकासाच्या सामाजिक-आर्थिक समस्यांशी व्यवहार करताना, सरकार, स्वयंसेवी संस्था (NGOs) आणि खाजगी क्षेत्रातील कोणत्या प्रकारचे सहकार्य सर्वाधिक फलदायी ठरू शकते? (२०२४)	विश्लेषणात्मक + सूचक	विकासासाठी सहकार्याचे उत्पादक नमुने (productive models) चर्चा करा.
भारतात मानवी विकास आर्थिक विकासाशी सुसंगत राहण्यात अयशस्वी का झाला? (२०२३)	विश्लेषणात्मक + कारणमीमांसात्मक	मानवी विकास आर्थिक विकासाच्या मागे राहण्याची कारणे विश्लेषण करा.
कोविड-१९ साथीच्या रोगाने भारतातील वर्ग-विषमता (class inequalities) आणि गरिबीला गती दिली. टिप्पणी करा. (२०२०)	टिप्पणी + विश्लेषणात्मक	कोविड-१९ मुळे विषमता आणि गरिबी कशी वाढली यावर टिप्पणी करा.
'भारतात सरकारने गरिबी निर्मूलनासाठी विविध कार्यक्रम राबवूनही, गरिबी अजूनही अस्तित्वात आहे.' कारणे देऊन स्पष्ट करा. (२०१८)	स्पष्टीकरणात्मक + विश्लेषणात्मक	कार्यक्रमांनंतरही गरिबी कायम राहण्याची कारणे स्पष्ट करा.
"गरिबी दूर करण्यासाठी एक आवश्यक अट म्हणजे वंचितांना (deprived) वंचिततेच्या प्रक्रियेतून मुक्त करणे." योग्य उदाहरणे देऊन हे विधान सिद्ध करा. (२०१६)	समर्थन + स्पष्टीकरणात्मक	वंचितता आणि गरिबी निर्मूलन यांच्यातील संबंध उदाहरणांसह स्पष्ट करा.

दारिद्र्य आणि विकासात्मक मुद्दे

प्रस्तावना (Introduction)

दारिद्र्य हे भारतासमोरील सर्वात जुने आणि जटिल आव्हानांपैकी एक आहे, जे ग्रामीण आणि शहरी दोन्ही भागांतील कोट्यवधी लोकांना प्रभावित करते. हे केवळ आर्थिक वंचनाच नव्हे, तर **सामाजिक बहिष्कार (social exclusion)**, मूलभूत सेवांच्या उपलब्धतेचा अभाव आणि **बहुआयामी असुरक्षितता (multidimensional vulnerabilities)** देखील दर्शवते. दारिद्र्याचा सामना करणे हे **समावेशक आणि शाश्वत विकास (inclusive and sustainable development)** सुनिश्चित करण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे आणि ते भारताच्या धोरण आणि नियोजनाचे एक महत्त्वाचे केंद्रबिंदू राहिले आहे.

दारिद्र्याची संकल्पना आणि मोजमाप (Concept and Measurement of Poverty)

व्याख्या (Definitions)

- **निरपेक्ष दारिद्र्य (Absolute Poverty):**
  - अशी स्थिती जिथे व्यक्तीला पुरेसे अन्न, वस्त्र, निवारा आणि आरोग्य सेवा यांसारख्या जीवनावश्यक गरजांची कमतरता असते.
  - हे निश्चित उत्पन्न किंवा उपभोग मर्यादेचा (fixed income or consumption threshold) वापर करून मोजले जाते, ज्याखालील व्यक्ती गरीब मानली जाते.
  - **उदाहरण:** जागतिक बँक अत्यंत दारिद्र्याची व्याख्या प्रतिदिन \$२.१५ (PPP) पेक्षा कमी उत्पन्नावर जगणे अशी करते.
- **सापेक्ष दारिद्र्य (Relative Poverty):**
  - हे समाजातील उत्पन्न किंवा उपभोग वितरणाच्या तुलनेत दारिद्र्याची व्याख्या करते.
  - किमान जीवनमानाऐवजी असमानता आणि सामाजिक बहिष्करणावर लक्ष केंद्रित करते.
  - **उदाहरण:** विकसित देशांमध्ये, ज्या लोकांचे उत्पन्न मध्यक उत्पन्नाच्या (median income) ५०% पेक्षा कमी असते, त्यांना गरीब म्हणून वर्गीकृत केले जाऊ शकते.

मोजमाप पद्धती (Measurement Methods)

- **दारिद्र्य रेषा दृष्टिकोन (Poverty Line Approach):**
  - उत्पन्न किंवा उपभोग मर्यादा, ज्याखालील व्यक्ती गरीब मानली जाते.
  - भारतीय दारिद्र्य रेषा पारंपारिकपणे किमान कॅलरीच्या गरजेवर आधारित होती (ग्रामीण भागात २,४०० किलो कॅलरी, शहरी भागात २,१०० किलो कॅलरी).
- **तेंडुलकर समिती (२००९) (Tendulkar Committee - 2009):**
  - कॅलरी-आधारित निकषातून आरोग्य, शिक्षण आणि इतर बिगर-अन्न गरजांच्या उपभोगासह मिश्रित संदर्भाकडे वळले.
  - ग्रामीण आणि शहरी भागांसाठी समान दारिद्र्य रेषा बास्केट (uniform poverty line baskets) वापरण्याची शिफारस केली, किमतीतील फरकांनुसार समायोजन करून.

- निश्चित दारिद्र्य रेषा (२००४-०५ च्या किमतीनुसार):

- ग्रामीण भागात प्रति व्यक्ती प्रतिदिन ₹२७.२.
- शहरी भागात प्रति व्यक्ती प्रतिदिन ₹३३.३.

- २०११-१२ साठी अंदाजित दारिद्र्य दर: २१.९%.

• रंगराजन समिती (२०१४) (Rangarajan Committee - 2014):

- मूलभूत गरजा अधिक वास्तववादीपणे विचारात घेण्यासाठी उच्च खर्च मानदंड (higher expenditure norms) स्वीकारले.

- निश्चित दारिद्र्य रेषा (२०११-१२ च्या किमतीनुसार):

- ग्रामीण भागात ₹३२.
- शहरी भागात ₹४७.

- २०११-१२ साठी अंदाजित दारिद्र्य दर: २९.५%.

- वस्त्रे, भाडे, वाहतूक, शिक्षण आणि आरोग्य यांसारख्या व्यापक घटकांचा यात समावेश होता.

• बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक (Multidimensional Poverty Index - MPI):

- **यूएनडीपी (UNDP)** आणि **ऑक्सफर्ड पॉव्हर्टी अँड ह्युमन डेव्हलपमेंट इनिशिएटिव्ह (OPHI)** द्वारे सादर.

- केवळ उत्पन्न किंवा उपभोगाऐवजी अनेक आयामांमधील वंचनेच्या (deprivations) आधारावर दारिद्र्य मोजते.

- तीन मुख्य आयाम:

- **आरोग्य (Health):** (पोषण, बालमृत्यू दर).
- **शिक्षण (Education):** (शालेय शिक्षणाची वर्षे, शाळेतील उपस्थिती).
- **जीवनमान (Standard of living):** (वीज, स्वच्छता, पिण्याचे पाणी, गृहनिर्माण, मालमत्ता, स्वयंपाकाचे इंधन यांची उपलब्धता).

• भारतातील MPI कल (India's MPI trends):

- ग्लोबल MPI २०२३ नुसार, सुमारे १६.४% भारतीय बहुआयामी गरीब (multidimensionally poor) होते (२००५-०६ मधील ~५५% वरून घट).

- उत्तर प्रदेश, बिहार, मध्य प्रदेश आणि राजस्थानसारख्या राज्यांमध्ये लक्षणीय प्रगती.

अलीकडील आकडेवारी आणि कल (Recent Data and Trends)

• घटते दारिद्र्य दर (Declining poverty rates):

- नीती आयोगाच्या राष्ट्रीय बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक (National Multidimensional Poverty Index - २०२३ अपडेट) नुसार, भारतातील बहुआयामी दारिद्र्य (Multidimensional poverty) २०१३-१४ मधील २९.१७% वरून २०२२-२३ मध्ये ११.२८% पर्यंत कमी झाले आहे.
- या कालावधीत सुमारे २४.८२ कोटी लोक बहुआयामी दारिद्र्यातून बाहेर पडले.

• ग्रामीण-शहरी दरी कायम (Rural-urban divide persists):

- दारिद्र्य अजूनही ग्रामीण भागात (सुमारे १९.३%) शहरी भागांपेक्षा

(सुमारे ५.३%) जास्त आहे.

• **प्रादेशिक विषमता (Regional disparities):**

- बिहार (३३.८%), झारखंड (२८.८%) आणि उत्तर प्रदेश (२२.९%) या राज्यांमध्ये दारिद्र्याची पातळी सर्वाधिक दिसून येते.
- दक्षिण आणि पश्चिम राज्यांमध्ये दारिद्र्याचे प्रमाण कमी आहे.

• **कोविड-१९ चा परिणाम (Covid-19 impact):** महामारीने जागतिक स्तरावर आणि भारतात दारिद्र्य निर्मूलनाच्या प्रगतीला बाधित केले, ज्यामुळे असुरक्षित लोकसंख्या तात्पुरती दारिद्र्यात ढकलली गेली.

दारिद्र्याचे प्रकार आणि आयाम (Types and Dimensions of Poverty)

ग्रामीण विरुद्ध शहरी दारिद्र्य (Rural vs. Urban Poverty)

• **ग्रामीण दारिद्र्य (Rural Poverty):**

- शेतीवरील अवलंबित्व, हंगामी रोजगार आणि हवामान बदलांच्या धक्क्यांमुळे असुरक्षितता यामुळे दारिद्र्याचे प्रमाण जास्त आहे.
- आरोग्य सेवा, दर्जेदार शिक्षण आणि पायाभूत सुविधांसारख्या मूलभूत सेवांची कमी उपलब्धता.
- **उदाहरण:** नीती आयोगाच्या MPI २०२३ नुसार, ग्रामीण दारिद्र्य १९.३% होते, जे शहरी भागांपेक्षा लक्षणीयरीत्या जास्त आहे.

• **शहरी दारिद्र्य (Urban Poverty):**

- असंघटित क्षेत्रातील रोजगार (informal sector employment), सुरक्षित घरांचा अभाव आणि झोपडपट्ट्यांमधील जीवनमानाशी संबंधित.
- गर्दी, खराब स्वच्छता आणि मर्यादित सामाजिक सुरक्षा हे प्रमुख मुद्दे आहेत.
- **उदाहरण:** मुंबई (धारावी), दिल्ली आणि कोलकातासारख्या शहरांमधील मोठ्या झोपडपट्टीची लोकसंख्या.

दीर्घकालीन विरुद्ध तात्पुरते दारिद्र्य (Chronic vs. Transient Poverty)

• **दीर्घकालीन दारिद्र्य (Chronic Poverty):**

- दीर्घकाळ किंवा पिढ्यानिपट्या टिकणारे दारिद्र्य.
- जातीय भेदभाव, भूमिहीनता आणि शिक्षणाचा अभाव यांसारख्या संरचनात्मक घटकांशी संबंधित.
- **उदाहरण:** ग्रामीण बिहारमधील भूमिहीन दलित मजूर पिढ्यानिपट्या दारिद्र्याच्या चक्रात अडकलेले आहेत.

• **तात्पुरते दारिद्र्य (Transient Poverty):**

- आजारपण, नोकरी गमावणे, नैसर्गिक आपत्त्या किंवा साथीच्या रोगांसारख्या अचानक धक्क्यांमुळे उद्भवणारे तात्पुरते दारिद्र्य.
- परिस्थितीनुसार लोक दारिद्र्य रेषेच्या वर आणि खाली जाऊ शकतात.

- **उदाहरण:** कोविड-१९ लॉकडाऊन दरम्यान अनेक शहरी रोजंदारीवर काम करणारे मजूर तात्पुरत्या दारिद्र्यात सापडले.

प्रादेशिक, जात आणि लैंगिक आयाम (Regional, Caste, and Gender Dimensions)

• **प्रादेशिक आयाम (Regional Dimensions):**

- दारिद्र्य काही विशिष्ट "दारिद्र्यग्रस्त प्रदेशांमध्ये" किंवा **बिमरू (BIMARU) राज्यांमध्ये** (बिहार, मध्य प्रदेश, राजस्थान, उत्तर प्रदेश) केंद्रित आहे.
- दक्षिण आणि पश्चिम राज्यांमध्ये (उदा. केरळ, महाराष्ट्र, गुजरात) चांगल्या विकास निर्देशकांमुळे दारिद्र्याचे प्रमाण कमी आहे.

• **जात आयाम (Caste Dimensions):**

- ऐतिहासिक बहिष्कार आणि मालमत्तेच्या मर्यादित उपलब्धतेमुळे **अनुसूचित जाती (SCs)** आणि **अनुसूचित जमाती (STs)** यांना उच्च दारिद्र्याचा सामना करावा लागतो.
- **उदाहरण:** एसटीमध्ये दारिद्र्य दर सुमारे ४५.९% आहे, तर सामान्य श्रेणीसाठी २५% आहे (विविध सामाजिक-आर्थिक सर्वेक्षणांनुसार).

• **लैंगिक आयाम (Gender Dimensions):**

- **"दारिद्र्याचे स्त्रीकरण" (Feminization of poverty)** — वेतन तफावत (wage gaps), मालमत्ता मालकीतील असमानता आणि बिनपगारी काळजीच्या ओझ्यामुळे (unpaid care burdens) महिलांना दारिद्र्याचा धोका जास्त असतो.
- विधवा, अविवाहित महिला आणि वृद्ध महिला विशेषतः असुरक्षित असतात.
- **उदाहरण:** महिला-प्रमुख घरांना अनेकदा कमी उत्पन्न सुरक्षितता आणि संसाधनांपर्यंत कमी पोहोच मिळते.

बहुआयामी वंचना (Multidimensional Deprivation): दारिद्र्य केवळ उत्पन्नाबद्दल नाही, तर जीवनमानाच्या गुणवत्तेवर परिणाम करणाऱ्या अनेक, छेदनबिंदूमधील वंचनांचा समावेश यात होतो.

• **शिक्षण वंचना (Education Deprivation):**

- कमी साक्षरता दर (low literacy rates), शाळेतून गळती (school dropout) आणि कमी शिक्षण निष्पत्तीमुळे (poor learning outcomes) मानवी भांडवल निर्मितीला (human capital formation) अडथळा येतो.
- **उदाहरण:** ASER अहवाल दर्शवितात की, ५ व्या इयत्तेतील ५०% पेक्षा जास्त ग्रामीण मुलांना दुसरीच्या स्तरावरील मजकूर वाचता येत नाही.

• **आरोग्य वंचना (Health Deprivation):**

- आरोग्य सेवांची मर्यादित उपलब्धता, कुपोषणाचे उच्च दर आणि माता व बाल आरोग्याच्या खराब निष्पत्ती.
- **उदाहरण:** NFHS-५ च्या अहवालानुसार, पाच वर्षाखालील ३५% मुले खुंटलेली (stunted) आहेत आणि १९% कुपोषित

(wasted) आहेत.

- **जीवनमान वंचना (Living Standards Deprivation):**

- अपुरे गृहनिर्माण, असुरक्षित पिण्याचे पाणी, स्वच्छतेचा अभाव, वीज आणि स्वच्छ स्वयंपाकाचे इंधन यांचा अभाव.
- **उदाहरण:** सुमारे ५०% ग्रामीण घरांना स्वच्छ स्वयंपाकाचे इंधन उपलब्ध नाही (NFHS-५).

भारतातील दारिद्र्याची कारणे (Causes of Poverty in India)

भारतात दारिद्र्य हे अनेक ऐतिहासिक, संरचनात्मक आणि सामाजिक-आर्थिक कारणामुळे एक जटिल समस्या बनले आहे.

- **ऐतिहासिक आणि संरचनात्मक असमानता (Historical and Structural Inequalities)**

- **वसाहतवादी शोषणाच्या** वारशामुळे विऔद्योगिकीकरण (deindustrialization), हस्तकलांचा नाश आणि शेतीत स्थिरता आली.
- **जमीनदारी (Zamindari)** आणि जमीनदार प्रणालीमुळे जमीन काही लोकांकडे केंद्रित झाली आणि शेतकऱ्यांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर **भूमिहीनता** वाढली.
- स्वातंत्र्यानंतरही, शिक्षण, आरोग्य आणि संधीच्या असमान उपलब्धतेमुळे **संरचनात्मक असमानता (structural inequalities)** कायम राहिली.
- **उदाहरण:** दलित आणि आदिवासींचे ऐतिहासिक उपेक्षितकरण अजूनही त्यांच्या सामाजिक-आर्थिक गतिशीलतेला मर्यादित करते.

- **बेरोजगारी आणि अल्प-रोजगार (Unemployment and Underemployment)**

- शेतीत मोठ्या प्रमाणात **प्रच्छन्न बेरोजगारी (disguised unemployment)** आहे, जिथे गरजेपेक्षा जास्त कामगार गुंतलेले असतात, ज्यामुळे कमी उत्पादकता आणि कमी उत्पन्न मिळते.
- ग्रामीण तरुणांसाठी पुरेशा बिगर-शेती नोकरीच्या संधींचा अभाव; शहरी भागातील **असंगतित क्षेत्रातील** नोकऱ्या अनेकदा कमी पगारवाल्या आणि असुरक्षित असतात.
- शिक्षित तरुणांमध्ये वाढती बेरोजगारी (सुमारे १८%, पीएलएफएस डेटा), जी कौशल्य विसंगती (skill mismatch) आणि औपचारिक नोकरी निर्मितीतील धीमेपणा दर्शवते.
- **उदाहरण:** शहरांमध्ये स्थलांतरित होणारे ग्रामीण कामगार अनेकदा सुरक्षितता नसलेल्या प्रासंगिक, रोजंदारीच्या नोकऱ्यांमध्ये अडकतात.

- **कमी मालमत्ता मालकी आणि भूमिहीनता (Low Asset Ownership and Landlessness)**

- जमीन, पशुधन किंवा भांडवल यांसारख्या उत्पादक मालमत्तांपर्यंत मर्यादित किंवा कोणताही प्रवेश नसल्यामुळे उत्पन्न-निर्मितीची क्षमता प्रतिबंधित होते.

- **भू-सुधारणा (Land reforms)** असमान आणि खराब पद्धतीने लागू केल्या गेल्या आहेत, विशेषतः बिहार आणि उत्तर प्रदेशसारख्या राज्यांमध्ये.

- **कूळ लागवडीवरील (tenant farming)** उच्च अवलंबित्व आणि अल्पभूधारक शेतीमुळे ग्रामीण कुटुंबे दारिद्र्याच्या चक्रात अडकतात.

- **उदाहरण:** ५६% पेक्षा जास्त ग्रामीण कुटुंबांकडे कोणतीही जमीन नाही (एन.एस.एस.ओ. डेटा), ज्यामुळे त्यांना कमी वेतनावर काम करण्यास भाग पाडले जाते.

- **प्रादेशिक असंतुलन आणि विकासात्मक विषमता (Regional Imbalance and Development Disparities)**

- आर्थिक वाढ काही विशिष्ट राज्ये आणि शहरी केंद्रांमध्ये केंद्रित झाली आहे, ज्यामुळे तीव्र विषमता निर्माण झाली आहे.
- **बिमरू (BIMARU)** राज्ये (बिहार, मध्य प्रदेश, राजस्थान, उत्तर प्रदेश) पायाभूत सुविधा, औद्योगिकीकरण आणि मानवी विकास निर्देशकांमध्ये मागे आहेत.
- सामाजिक आणि भौतिक पायाभूत सुविधांमध्ये अपुरी गुंतवणूक मागासलेपणा कायम ठेवते.
- **उदाहरण:** बिहारमधील दरडोई उत्पन्न महाराष्ट्र किंवा गुजरातसारख्या राज्यांच्या एक तृतीयांश आहे.

- **सामाजिक बहिष्कार (जात, जमात, लिंग) (Social Exclusion - Caste, Tribe, Gender)**

- **जाती-आधारित भेदभाव (Caste-based discrimination)** अनुसूचित जाती (SCs) आणि अनुसूचित जमाती (STs) साठी संसाधने, शिक्षण आणि रोजगाराच्या संधी मर्यादित करतो.
- विकास प्रकल्प आणि संसाधन उतखननामुळे आदिवासी लोकसंख्येला विस्थापनाचा (displacement) सामना करावा लागतो, ज्यामुळे त्यांच्या पारंपरिक उपजीविका नष्ट होतात.
- **लैंगिक असमानता (Gender inequality)** महिलांचा शिक्षण, वारसा, मालमत्ता आणि चांगल्या रोजगाराच्या संधींपर्यंतचा प्रवेश मर्यादित करते, परिणामी **दारिद्र्याचे स्त्रीकरण (feminization of poverty)** होते.
- **उदाहरण:** अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींमध्ये दारिद्र्य दर जास्त आहेत (एसटी दारिद्र्य ~४६%) आणि मानवी विकासाची निष्पत्ती कमी आहे.
- **उदाहरण:** भारतातील केवळ १३% कार्यान्वित जमीन धारकांमध्ये महिलांची मालकी आहे (कृषी जनगणना २०१५-१६).

दारिद्र्याशी संबंधित विकासात्मक मुद्दे (Developmental Issues Related to Poverty)

दारिद्र्य केवळ आर्थिक कमतरता दर्शवत नाही, तर ते अनेक विकासात्मक समस्यांनाही जन्म देते, ज्यामुळे समाजाचा सर्वांगीण विकास खुंटतो.

- **कुपोषण आणि भूक (Malnutrition and Hunger)**

- दारिद्र्यामुळे पुरेसे आणि पौष्टिक अन्न मिळण्यास मर्यादा येतात, ज्यामुळे दीर्घकालीन कुपोषण (chronic malnutrition) आणि अपुरी पोषण (undernourishment) मोठ्या प्रमाणात दिसून येते.
- **एनएफएचएस-५ (NFHS-5) डेटा:**
  - पाच वर्षाखालील ३५.५% मुले **खुंटलेली (stunted)** आहेत (वयानुसार कमी उंची).
  - १९.३% मुले **कृश (wasted)** आहेत (उंचीनुसार कमी वजन).
  - ५७% महिला आणि २५% पुरुष **अॅनिमियाग्रस्त (anemic)** आहेत.
- बालकांच्या शारीरिक आणि संज्ञानात्मक विकासाला (cognitive development) बाधा आणून, त्यांच्या भविष्यातील उत्पादकतेवर परिणाम करून, भूक पिढ्यानपिढ्या दारिद्र्य वाढवते.
- **उदाहरण:** २०२४ च्या जागतिक भूक निर्देशांकात (Global Hunger Index - GHI), भारताचा १२७ देशांपैकी १०५ वा क्रमांक आहे, ज्यामध्ये २७.३ गुणांसह "गंभीर" भुकेची पातळी दर्शविली आहे.

- **दरजेदार शिक्षण आणि कौशल्य विकासाचा अभाव (Lack of Quality Education and Skill Development)**

- गरीब कुटुंबे अनेकदा मुलांच्या शिक्षणापेक्षा त्वरित उत्पन्नाला प्राधान्य देतात, ज्यामुळे उच्च **गळतीचे प्रमाण (dropout rates)** दिसून येते, विशेषतः मुलींमध्ये आणि उपेक्षित गटांमध्ये.
- अपुरी पायाभूत सुविधा, शिक्षकांची कमतरता आणि शिक्षणाच्या निकृष्ट निष्पत्तीमुळे (poor learning outcomes) परिस्थिती आणखी बिघडते.
- **असर (ASER) २०२२ अहवाल:** पाचव्या इयत्तेतील ५०% पेक्षा जास्त ग्रामीण मुलांना दुसऱ्या इयत्तेच्या स्तरावरील मजकूर वाचता येत नाही.
- व्यावसायिक आणि बाजारपेठेशी संबंधित कौशल्यांच्या अभावामुळे कमी रोजगारक्षमता (employability) आणि **अल्प-रोजगार (underemployment)** होतो, ज्यामुळे लोकांना असंघटित, कमी वेतनाच्या नोकऱ्यांमध्ये अडकून राहावे लागते.

- **निकृष्ट आरोग्य सेवा उपलब्धतेचा अभाव (Poor Healthcare Access)**

- दारिद्र्यग्रस्त कुटुंबांकडे प्रतिबंधात्मक किंवा उपचारात्मक आरोग्य सेवेसाठी आर्थिक क्षमता नसते.
- उच्च **खिशातून खर्च (out-of-pocket expenditures)** (एकूण आरोग्य खर्चाच्या सुमारे ५५%) कुटुंबांना कर्जात खोलवर ढकलतो.

- ग्रामीण आणि आदिवासी भागांमध्ये आरोग्य सेवा सुविधा आणि व्यावसायिकांची कमतरता बहिष्कार आणखी वाढवते.
- **उदाहरण:** अनेक गरीब महिलांना संस्थात्मक प्रसूती आणि माता आरोग्य सेवा मिळत नाहीत, ज्यामुळे उच्च **मातृ मृत्यू दरात (maternal mortality)** वाढ होते.

- **घरांची कमतरता आणि शहरी झोपडपट्ट्या (Housing Shortages and Urban Slums)**

- ग्रामीण दारिद्र्यामुळे शहरांकडे होणारे स्थलांतर मूलभूत सुविधा नसलेल्या अनौपचारिक वस्त्या आणि झोपडपट्ट्यांच्या विस्तारास कारणीभूत ठरते.
- सुमारे २४% शहरी कुटुंबे झोपडपट्ट्यांमध्ये राहतात (जनगणना २०११), जिथे खराब स्वच्छता, अति गर्दी आणि असुरक्षित जमिनीचा हक्क (insecure tenure) आहे.
- परवडणाऱ्या घरांच्या अभावामुळे निष्कासन (eviction), रोगांचा उद्रेक आणि आपल्यांना असुरक्षितता वाढते.
- **उदाहरण:** मुंबईतील **धारावी (Dharavi)** ही आशियातील सर्वात मोठी झोपडपट्टी आहे, जिथे सुमारे १ दशलक्ष लोक अत्यंत दाटीवाटीच्या परिस्थितीत राहतात.

- **पाणी आणि स्वच्छतेची आव्हाने (Water and Sanitation Challenges)**

- दारिद्र्यामुळे सुरक्षित पिण्याचे पाणी आणि सुधारित स्वच्छता सुविधांपर्यंतचा प्रवेश प्रतिबंधित होतो, ज्यामुळे रोगांचा भार वाढतो.
- **एनएफएचएस-५ (NFHS-5) डेटा:**
  - केवळ ७०% घरांना सुधारित स्वच्छता सुविधा उपलब्ध आहेत.
  - सुमारे ४३% ग्रामीण कुटुंबे असंरक्षित (unimproved) किंवा सामायिक पाण्याच्या स्रोतांवर अवलंबून आहेत.
- पाणी गोळा करण्याच्या कामामुळे महिला आणि मुलींना अनेकदा जास्त अडचणींना सामोरे जावे लागते, ज्यात सुरक्षिततेचे धोके आणि वेळेचा बोजा यांचा समावेश आहे.

- **डिजिटल दरी आणि बहिष्कार (Digital Divide and Exclusion)**

- गरीब घरांकडे डिजिटल उपकरणे, इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी आणि डिजिटल साक्षरतेचा अभाव असतो, ज्यामुळे शिक्षण, आरोग्य माहिती आणि आर्थिक संधींमध्ये मोठी दरी निर्माण होते.
- केवळ ३३% भारतीय महिलांना मोबाईल इंटरनेट उपलब्ध आहे (GSMA मोबाईल लैंगिक दरी अहवाल, २०२२), ज्यामुळे लैंगिक बहिष्कार (gendered exclusion) अधोरेखित होतो.
- मर्यादित डिजिटल प्रवेशामुळे टेलिमेडिसिन, ई-लर्निंग आणि डिजिटल पेमेंटसारख्या ऑनलाइन सेवांपर्यंत पोहोचण्यात अडथळे येतात, ज्यामुळे गरीब लोक आणखी एकाकी पडतात.
- **उदाहरण:** कोविड-१९ दरम्यान, अनेक गरीब कुटुंबांतील मुले ऑनलाइन वर्गापासून वंचित राहिली, ज्यामुळे शैक्षणिक

भारतातील दारिद्र्य आणि भूक यांच्यातील संबंध (Relationship Between Poverty and Hunger in India)

भारतातील दारिद्र्य आणि भूक हे एकमेकांशी घट्ट जोडलेले आहेत. दारिद्र्य हे भूक आणि अन्न असुरक्षिततेचे (food insecurity) एक प्राथमिक कारण आहे, तर भूक आरोग्य, उत्पादकता आणि आर्थिक क्षमतेवर परिणाम करून दारिद्र्य वाढवते. त्यांच्यातील संबंधाचे सविस्तर विश्लेषण खालीलप्रमाणे आहे:

दारिद्र्य हे भुकेचे कारण म्हणून (Poverty as a Cause of Hunger)

- **मर्यादित क्रयशक्ती (Limited Purchasing Power):** दारिद्र्य पुरेसे आणि पौष्टिक अन्न मिळवण्यावर मर्यादा घालते. २०२२-२३ च्या घरगुती उपभोग खर्च सर्वेक्षणानुसार, ग्रामीण भागातील सर्वात गरीब ५% लोक दररोज केवळ १,५६४ किलो कॅलरी (आवश्यक: २,१७२ किलो कॅलरी) आणि शहरी भागातील १,६०७ किलो कॅलरी (आवश्यक: २,१३५ किलो कॅलरी) अन्न सेवन करतात. नीती आयोगाच्या २०२३ च्या अहवालानुसार, कमी उत्पन्नामुळे भारतातील ७४.१% लोकसंख्येला निरोगी आहार परवडत नाही.
- **आर्थिक असमानता (Economic Inequality):** देशाच्या एकूण संपत्तीपैकी ७७% संपत्ती १०% श्रीमंत लोकांकडे आहे, आणि १% श्रीमंत लोकांकडे ७३% संपत्ती आहे (ऑक्सफॉर्म अहवाल). ही असमानता गरिबांसाठी अन्न उपलब्धतेवर मर्यादा घालते, ज्यामुळे भूक वाढते. ग्रामीण भागातील ग्राहकांच्या खर्चात वार्षिक १०% घट झाली आहे, तर शहरी भागात ४% घट झाली आहे, ज्यामुळे चांगल्या दर्जाच्या अन्नाची उपलब्धता कमी झाली आहे.
- **बेरोजगारी आणि कमी वेतन (Unemployment and Low Wages):** दारिद्र्य अनेकदा बेरोजगारी किंवा कमी वेतनामुळे निर्माण होते, विशेषतः ग्रामीण भागांत जिथे ७.२% लोकसंख्या अत्यंत दारिद्र्यात (२०२२-२३) जगते. यामुळे कुटुंबांची पुरेसे अन्न खरेदी करण्याची क्षमता मर्यादित होते, ज्यामुळे **अपुरी पोषण (undernourishment)** होते (लोकसंख्येच्या १३.७%, GHI २०२४).
- **सामाजिक आणि प्रादेशिक विषमता (Social and Regional Disparities):** उपेक्षित गट (उदा. अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती) आणि नैसर्गिक आपत्त्यांना बती असलेले प्रदेश (उदा. आसाम, बिहार) यांना उच्च दारिद्र्य दरांचा सामना करावा लागतो, ज्यामुळे भुकेची पातळीही जास्त असते. उदाहरणार्थ, ग्रामीण भागांत बहुआयामी दारिद्र्य (११.३%, MPI २०२४) जास्त आहे, ज्यामुळे पोषणविषयक परिणाम अधिक वाईट होतात.

भूक हे दारिद्र्याचे कारण म्हणून (Hunger as a Contributor to Poverty)

- **आरोग्य आणि उत्पादकता कमी होणे (Health and Productivity Loss):** भुकेमुळे कुपोषण होते, ज्यामुळे शारीरिक आणि संज्ञानात्मक विकासाला (cognitive development) बाधा येते. २०२४ च्या GHI अहवालानुसार, १८.७% बालकांमध्ये कृशता (child wasting) आणि ३५.५% बालकांमध्ये खुंटलेपणा (child stunting) आहे, जे जागतिक स्तरावर सर्वाधिक आहे. कुपोषित मुले शिक्षण पूर्ण करण्याची किंवा चांगल्या वेतनाची नोकरी मिळवण्याची शक्यता कमी असते, ज्यामुळे दारिद्र्याचे चक्र (poverty cycle) कायम राहते.
- **पिढ्यानपिढ्या चालणारे दारिद्र्य (Intergenerational Poverty):** मातांमधील कुपोषण (उदा. १५-४९ वयोगटातील ५१.४% महिला अॅनिमियाग्रस्त आहेत, NFHS-५) कमी जन्माचे वजन आणि मुलांमध्ये आरोग्याच्या समस्या निर्माण करते, ज्यामुळे त्यांच्या भविष्यातील कमाईची क्षमता मर्यादित होते आणि कुटुंबे दारिद्र्यात अडकतात.
- **कमी झालेली आर्थिक उत्पादकता (Reduced Economic Productivity):** कुपोषण (१८९.२ दशलक्ष लोक, FAO २०२०) कार्यबलाची उत्पादकता कमी करते, विशेषतः शेतीवर अवलंबून असलेल्या ग्रामीण भागांमध्ये, जिथे कमी ऊर्जा सेवनामुळे शारीरिक श्रमाला अडथळा येतो, ज्यामुळे दारिद्र्य आणखी खोलवर रुजते.

सामान्य संरचनात्मक घटक (Common Structural Factors)

- **अकार्यक्षम अन्न प्रणाली (Inefficient Food Systems):** सार्वजनिक वितरण प्रणालीला (Public Distribution System - PDS) गळती (leakages) आणि वगळण्याच्या चुकांचा (exclusion errors) सामना करावा लागतो, ज्यामुळे ९० दशलक्षांहून अधिक पात्र लोकांना अन्न हक्क मिळत नाहीत. याचा गरिबांवर असमानपणे परिणाम होतो, ज्यामुळे भूक अधिक बिघडते.
- **शेतीतील आव्हाने (Agricultural Challenges):** कमी कृषी उत्पादकता आणि खराब पायाभूत सुविधांमुळे काढणीपश्चात ४०% नुकसान होते, ज्यामुळे अन्नाची उपलब्धता मर्यादित होते. याचा दारिद्र्यावर (शेतकऱ्यांचे उत्पन्न कमी झाल्यामुळे) आणि भुकेवर (अन्न पुरवठा कमी झाल्यामुळे) दोन्हीवर परिणाम होतो.
- **हवामानातील असुरक्षितता (Climate Vulnerability):** हवामान बदलामुळे उद्भवणाऱ्या घटना (उदा. दुष्काळ आणि पूर) कृषी उत्पादनात व्यत्यय आणतात, ज्यामुळे ग्रामीण उपजीविका (rural livelihoods) आणि अन्नाची उपलब्धता प्रभावित होते, विशेषतः \$३/दिवस दारिद्र्यरेषेखाली (२०२२-२३) जगणाऱ्या ५.३% लोकांसाठी.
- **सामाजिक असमानता (Social Inequalities):** जात, लिंग आणि प्रादेशिक विषमता दारिद्र्य आणि भूक दोन्ही वाढवतात. उदाहरणार्थ, उपेक्षित समुदायांना शिक्षण, रोजगार आणि अन्न उपलब्धतेमध्ये अडथळांचा सामना करावा लागतो, ज्यामुळे हे दुष्टचक्र (vicious cycle) अधिक मजबूत होते.

दुष्टचक्र (Vicious Cycle)

दारिद्र्य पौष्टिक अन्नाच्या उपलब्धतेवर मर्यादा घालते, ज्यामुळे भूक आणि कुपोषण होते. यामुळे आरोग्य, शिक्षण आणि उत्पादकतेवर परिणाम होतो, ज्यामुळे दारिद्र्य आणखी खोलवर रुजते. उदाहरणार्थ, पाच वर्षांखालील ३२% मुले कमी वजनाची आहेत (NFHS-५), ज्यामुळे त्यांची भविष्यातील आर्थिक क्षमता कमी होते आणि पिढ्यानपिढ्या दारिद्र्य कायम राहते.

दारिद्र्याचे दुष्टचक्र

भारतातील दारिद्र्य आणि भूक निवारणासाठी सरकारी हस्तक्षेप (Government Interventions to Address Poverty and Hunger in India)

भारतामध्ये दारिद्र्य आणि भूक हे जवळून जोडलेले आहेत. दारिद्र्यामुळे अन्न असुरक्षितता (food insecurity) वाढते, तर भूक आरोग्य आणि उत्पादकता कमी करून दारिद्र्य कायम ठेवते. भारत सरकारने या दोन्ही समस्यांवर उपाययोजना करण्यासाठी व्यापक कार्यक्रम राबवले आहेत. खाली प्रमुख हस्तक्षेपांचे, त्यांच्या परिणामांचे आणि आव्हानांचे एकत्रित विहंगावलोकन दिले आहे:

१. अन्न सुरक्षा आणि अनुदानित अन्न वितरण (Food Security and Subsidized Food Distribution)

- **राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदा (NFSA), २०१३ (National Food Security Act - NFSA, 2013):**
  - **उद्दिष्ट:** सार्वजनिक वितरण प्रणाली (Public Distribution System - PDS) द्वारे ग्रामीण लोकसंख्येच्या ७५% आणि शहरी लोकसंख्येच्या ५०% लोकांना अनुदानित अन्नधान्य (तांदूळ ₹३/किलो, गहू ₹२/किलो, भरड धान्य ₹१/किलो) पुरवणे.
  - **परिणाम:** ८० कोटींहून अधिक लोकांना याचा लाभ मिळतो, ज्यामुळे कुपोषणात (१३.७%, GHI २०२४) घट झाली आहे आणि दररोज फक्त १,५६४ kcal (ग्रामीण) आणि १,६०७ kcal (शहरी, २०२२-२३) उपभोग घेणाऱ्या सर्वात गरीब ५% लोकांना आधार मिळतो. यामुळे दारिद्र्य कमी होण्यास (५.१%, \$३/दिवस, २०२३-२४) हातभार लागतो.
  - **आव्हाने:** गळती (leakages), भ्रष्टाचार आणि वगळण्याच्या चुकांमुळे (exclusion errors) ९ कोटींहून अधिक पात्र लाभार्थी वगळले जातात. तसेच, धान्याची निकृष्ट गुणवत्ता आणि दुर्गम भागांमध्ये अनियमित पुरवठा या समस्या आहेत.

• एक राष्ट्र, एक रेशन कार्ड (ONORC) (One Nation, One Ration Card - ONORC):

- **उद्दिष्ट:** स्थलांतरित मजुरांना देशभरात PDS लाभांपर्यंत पोहोचण्यास सक्षम करणे, ज्यामुळे फिरत्या, दारिद्र्यग्रस्त लोकांमधील भुकेची समस्या दूर होते.
- **परिणाम:** ३२ राज्ये/केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये लागू करण्यात आले आहे, ज्यामुळे कोविड-१९ सारख्या आर्थिक संकटांदरम्यान लाखो स्थलांतरितांना विशेषतः फायदा झाला.
- **आव्हाने:** तांत्रिक अडचणी, अपूर्ण पोर्टेबिलिटी (portability) आणि लाभाध्यांमध्ये कमी जागरूकता.

• प्रधानमंत्री गरीब कल्याण अन्न योजना (PMGKAY) (Pradhan Mantri Garib Kalyan Anna Yojana - PMGKAY):

- **उद्दिष्ट:** संकटाच्या काळात NFSA लाभाध्यांना अतिरिक्त मोफत अन्नधान्य (५ किलो/व्यक्ती/महिना) पुरवणे.
- **परिणाम:** ८० कोटींहून अधिक लोकांना (२०२०-२३) मदत मिळाली, ज्यामुळे आर्थिक धक्क्यांदरम्यान भुकेची तीव्रता कमी झाली.
- **आव्हाने:** तात्पुरते स्वरूप आणि दुर्गम भागांमध्ये लॉजिस्टिक्सच्या समस्यांमुळे दीर्घकाळ चालणारा परिणाम मर्यादित असतो.

२. उत्पन्न निर्मिती आणि रोजगार (Income Generation and Employment)

• महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा (MGNREGA) (Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act - MGNREGA):

- **उद्दिष्ट:** ग्रामीण कुटुंबांना अकुशल शारीरिक कामासाठी वर्षातून १०० दिवसांच्या मजुरीची हमी देणे, ज्यामुळे दारिद्र्य आणि भूक कमी करण्यासाठी उत्पन्न वाढते.
- **परिणाम:** २०२२-२३ मध्ये ५.५ कोटींहून अधिक कुटुंबांना रोजगार मिळाला, ज्यामुळे ग्रामीण भागातील क्रयशक्ती वाढली (७.२% अत्यंत दारिद्र्यात, २०२२-२३) आणि अन्न असुरक्षितता कमी झाली.
- **आव्हाने:** मजुरीच्या वेळेवर न मिळणारे पैसे, काही प्रदेशांमध्ये कामाची मर्यादित उपलब्धता आणि प्रशासकीय अकार्यक्षमता.

• दीनदयाळ अंत्योदय योजना - राष्ट्रीय ग्रामीण उपजीविका अभियान (DAY-NRLM) (Deendayal Antyodaya Yojana - National Rural Livelihoods Mission - DAY-NRLM):

- **उद्दिष्ट:** विशेषतः महिलांसाठी, स्वयंसहाय्यता गटांमार्फत (Self-Help Groups - SHGs) स्वयंरोजगार आणि कौशल्य विकासाला प्रोत्साहन देणे, जेणेकरून शाश्वत उपजीविका (sustainable livelihoods) निर्माण होतील.

- **परिणाम:** ८ कोटींहून अधिक महिलांना SHGs मध्ये संघटित केले, ज्यामुळे घरगुती उत्पन्न वाढले आणि बहुआयामी दारिद्र्यात (११.३%, MPI २०२४) घट झाली.
- **आव्हाने:** राज्यांमध्ये असमान अंमलबजावणी आणि SHG उत्पादनांसाठी मर्यादित बाजारपेठ जोडणी.
- **दीनदयाळ अंत्योदय योजना - राष्ट्रीय शहरी उपजीविका अभियान (DAY-NULM) (Deendayal Antyodaya Yojana - National Urban Livelihoods Mission - DAY-NULM):**
  - **उद्दिष्ट:** शहरी गरिबांना, ज्यात झोपडपट्टीवासी आणि रस्त्यावरील विक्रेत्यांचा समावेश आहे, कौशल्य प्रशिक्षण (skill training), सूक्ष्म-पत (microcredit) आणि रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे.
  - **परिणाम:** १० लाखांहून अधिक शहरी गरिबांना उपजीविकेत मदत मिळाली, ज्यामुळे शहरी दारिद्र्याची समस्या (शहरी खर्चात वार्षिक ४% घट) दूर होण्यास मदत झाली.
  - **आव्हाने:** जलद शहरीकरणामुळे कार्यक्रमाच्या व्याप्तीला (coverage) मर्यादा येतात, ज्यामुळे असंघटित क्षेत्रातील कामगार असुरक्षित राहतात.

३. पोषण-विशिष्ट हस्तक्षेप (Nutrition-Specific Interventions)

- **पोषण अभियान (राष्ट्रीय पोषण अभियान) (Poshan Abhiyaan - National Nutrition Mission):**
  - **उद्दिष्ट:** बालके, गर्भवती महिला आणि स्तनदा मातांमधील कुपोषण, खुंटलेपणा (३५.५%, GHI २०२४), कृशता (१८.७%) आणि ॲनिमिया (महिलांमध्ये ५१.४%, NFHS-५) कमी करणे.
  - **परिणाम:** अंगणवाडी केंद्रांच्या माध्यमातून लाखो लोकांपर्यंत पोहोचले, पूरक पोषण आणि आरोग्य शिक्षण प्रदान करून आरोग्य-संबंधित दारिद्र्य आणि भुकेच्या कारणांवर लक्ष केंद्रित केले.
  - **आव्हाने:** निधीची अपुरी उपलब्धता, असमान अंमलबजावणी आणि प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांची कमतरता.
- **एकात्मिक बाल विकास सेवा (ICDS) (Integrated Child Development Services - ICDS):**
  - **उद्दिष्ट:** ६ वर्षाखालील बालके आणि गर्भवती/स्तनदा महिलांना पूरक पोषण, आरोग्य तपासणी आणि पूर्व-शालेय शिक्षण प्रदान करणे.
  - **परिणाम:** १० कोटींहून अधिक लाभार्थ्यांना समाविष्ट करते, बालकांमधील कमी वजनाचे प्रमाण (३२%, NFHS-५) कमी करते आणि बालपणीच्या विकासाला (early childhood development) आधार देते.
  - **आव्हाने:** खराब पायाभूत सुविधा, अन्नाचा अनियमित पुरवठा आणि ग्रामीण भागात कर्मचारी वर्गाची कमतरता.
- **माध्यान्ह भोजन योजना (MDM) (Mid-Day Meal Scheme - MDM):**

- **उद्दिष्ट:** पोषण आणि शाळेतील उपस्थिती सुधारण्यासाठी शालेय मुलांना मोफत भोजन प्रदान करणे, ज्यामुळे भूक आणि शिक्षणाचे अडथळे दूर होतात.
- **परिणाम:** दररोज १२ कोटींहून अधिक मुलांना भोजन पुरवते, बालकांमधील कृशता कमी करते आणि गरिबांमध्ये नावनोंदणी (enrollment) वाढवते.
- **आव्हाने:** जेवणाच्या गुणवत्तेत सातत्य नसणे, स्वच्छतेच्या समस्या आणि शाळा बंद असताना व्यत्यय.

४. कृषी आणि अन्न पुरवठा वृद्धी (Agricultural and Food Supply Enhancement)

- **प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना (PMKSY) (Pradhan Mantri Krishi Sinchayee Yojana - PMKSY):**
  - **उद्दिष्ट:** सिंचन आणि कृषी उत्पादकता सुधारणे, जेणेकरून अन्न उपलब्धता सुनिश्चित होईल आणि भूक कमी होईल.
  - **परिणाम:** २० लाख हेक्टरहून अधिक क्षेत्रासाठी सिंचन सुविधा वाढवली, ज्यामुळे अन्नधान्य उत्पादनाला (३३० दशलक्ष टन, २०२२-२३) आधार मिळाला.
  - **आव्हाने:** अंमलबजावणीतील मंद गती आणि मान्सूनवरील अवलंबित्व.
- **राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान (NFSM) (National Food Security Mission - NFSM):**
  - **उद्दिष्ट:** तांदूळ, गहू, कडधान्ये आणि भरड धान्याचे उत्पादन वाढवणे, जेणेकरून गरिबांसाठी अन्नाची परवड वाढेल.
  - **परिणाम:** कडधान्य उत्पादनात २०% वाढ (२०१६-२३) झाली, ज्यामुळे प्रथिनयुक्त अन्नाची उपलब्धता सुधारली.
  - **आव्हाने:** खराब साठवणूक आणि पायाभूत सुविधांमुळे काढणीपश्चात नुकसान (काही पिकांसाठी ४०%) होते.
- **प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी (PM-KISAN) (Pradhan Mantri Kisan Samman Nidhi - PM-KISAN):**
  - **उद्दिष्ट:** लहान आणि सीमांत शेतकऱ्यांना वार्षिक ₹६,००० प्रदान करणे, ज्यामुळे कृषी कुटुंबांची अन्न सुरक्षा आणि उत्पन्न वाढेल.
  - **परिणाम:** ११ कोटींहून अधिक शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचले, ज्यामुळे अन्न उपलब्धता आणि ग्रामीण उत्पन्न वाढले.
  - **आव्हाने:** भूमिहीन कृषी कामगारांना वगळले जाते, जो एक अत्यंत अन्न-असुरक्षित गट आहे.

५. पोषण आणि दारिद्र्य कमी करण्यासाठी आरोग्य आणि स्वच्छता (Health and Sanitation for Nutrition and Poverty Reduction)

- **आयुष्मान भारत - प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना (PMJAY) (Ayushman Bharat - Pradhan Mantri Jan Arogya Yojana - PMJAY):**

- **उद्दिष्ट:** ५० कोटींहून अधिक लोकांना दरवर्षी प्रति कुटुंब ₹५ लाखांपर्यंत रुग्णालयात दाखल करण्यासाठी सुविधा प्रदान करणे, ज्यामुळे आरोग्य-संबंधित दारिद्र्य आणि भूक टाळता येते.
- **परिणाम:** २०२३ पर्यंत ६ कोटींहून अधिक रुग्णालयात दाखल झालेल्यांना समाविष्ट केले, ज्यामुळे दारिद्र्य वाढवणारे **खिशातून होणारे आरोग्य खर्च (out-of-pocket healthcare costs)** कमी झाले.
- **आव्हाने:** बाह्यरुग्ण सेवेची (outpatient care) मर्यादित उपलब्धता आणि ग्रामीण आरोग्य सेवा पायाभूत सुविधांची अपुरीता.
- **राष्ट्रीय आरोग्य अभियान (NHM) (National Health Mission - NHM):**
  - **उद्दिष्ट:** माता आणि बाल आरोग्य सुधारणे, दारिद्र्याशी संबंधित कुपोषण आणि अंनिमियावर लक्ष केंद्रित करणे.
  - **परिणाम:** पाच वर्षांखालील मृत्यूदर २.९% पर्यंत कमी झाला (GHI २०२४), ज्यामुळे आर्थिक उत्पादकतेला आधार मिळाला.
  - **आव्हाने:** आरोग्य कर्मचाऱ्यांची कमतरता आणि दुर्गम भागांमध्ये असमान उपलब्धता.
- **स्वच्छ भारत अभियान (Swachh Bharat Mission):**
  - **उद्दिष्ट:** स्वच्छता आणि स्वच्छ पाण्याची उपलब्धता सुनिश्चित करणे, ज्यामुळे पोषण शोषणाला (nutrition uptake) बाधा आणणारे आणि दारिद्र्य वाढवणारे रोग कमी होतील.
  - **परिणाम:** २०१९ पर्यंत ग्रामीण भागांना १००% **हागणदारीमुक्त (open defecation-free)** दर्जा प्राप्त झाला, ज्यामुळे पोषण शोषण आणि आरोग्य परिणाम सुधारले.
  - **आव्हाने:** सुविधांची देखभाल आणि काही प्रदेशांमध्ये पाण्याची कमतरता.

६. शिक्षण आणि कौशल्य विकास (Education and Skill Development)

- **समग्र शिक्षा अभियान (Samagra Shiksha Abhiyan):**
  - **उद्दिष्ट:** मानवी भांडवल (human capital) सुधारून दारिद्र्य-भूक चक्र तोडण्यासाठी ६-१४ वयोगटातील मुलांना मोफत शिक्षण प्रदान करणे.
  - **परिणाम:** नावनोंदणी वाढली आणि बहुआयामी दारिद्र्य २४.८५% (२०१५-१६) वरून १४.९६% (२०१९-२१) पर्यंत कमी झाले.
  - **आव्हाने:** ग्रामीण भागात खराब पायाभूत सुविधा आणि शिक्षकांची कमतरता.
- **प्रधानमंत्री कौशल्य विकास योजना (PMKVY) (Pradhan Mantri Kaushal Vikas Yojana - PMKVY):**
  - **उद्दिष्ट:** तरुणांना रोजगारक्षमता आणि अन्न उपलब्धतेसाठी उत्पन्न सुधारण्यासाठी कौशल्य प्रशिक्षण (skill training) प्रदान करणे.

- **परिणाम:** २०२३ पर्यंत १.४ कोटींहून अधिक तरुणांना प्रशिक्षित केले, ज्यामुळे शहरी आणि ग्रामीण उपजीविकांना आधार मिळाला.
- **आव्हाने:** कौशल्ये आणि बाजारपेठेतील मागणी यांच्यात जुळणी नसणे आणि उपेक्षित गटांपर्यंत मर्यादित पोहोच.

७. गृहनिर्माण आणि आर्थिक समावेशन (Housing and Financial Inclusion)

- **प्रधानमंत्री आवास योजना (PMAY) (Pradhan Mantri Awas Yojana - PMAY):**
  - **उद्दिष्ट:** शहरी आणि ग्रामीण गरिबांना परवडणारी घरे उपलब्ध करून देऊन जीवनमान सुधारणे.
  - **परिणाम:** २०२३ पर्यंत ४ कोटींहून अधिक घरांचे बांधकाम झाले, ज्यामुळे अपुरे गृहनिर्माण (inadequate housing) यासारखे बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशक (multidimensional poverty indicators) कमी झाले.
  - **आव्हाने:** बांधकामातील विलंब, जमीन अधिग्रहणाचे मुद्दे आणि शहरी-ग्रामीण विषमता (urban-rural disparities).
- **प्रधानमंत्री जन धन योजना (PMJDY) (Pradhan Mantri Jan Dhan Yojana - PMJDY):**
  - **उद्दिष्ट:** गरिबांसाठी बँक खाती, कर्ज आणि विमा यांद्वारे **आर्थिक समावेशन (financial inclusion)** वाढवणे.
  - **परिणाम:** २०२३ पर्यंत ५० कोटींहून अधिक खाती उघडली गेली, ज्यामुळे ३४ लाख कोटी रुपयांच्या **थेट लाभ हस्तांतरणास (direct benefit transfers - DBTs)** मदत झाली आणि दारिद्र्य व भूक कमी करण्यात हातभार लागला.
  - **आव्हाने:** कमी आर्थिक साक्षरता (financial literacy) आणि सर्वांत गरिबांसाठी मर्यादित कर्ज उपलब्धता.

मूल्यवर्धन (Value Addition)

महत्त्वाची मराठी संज्ञा (Keywords in Marathi)

- Poverty: दारिद्र्य
- Absolute poverty: निरपेक्ष दारिद्र्य
- Relative poverty: सापेक्ष दारिद्र्य
- Multidimensional poverty: बहुआयामी दारिद्र्य
- Poverty line: दारिद्र्य रेषा
- Consumption expenditure: उपभोग खर्च
- Malnutrition: कुपोषण
- Hunger: भूक
- Unemployment: बेरोजगारी
- Underemployment: अल्प-रोजगार
- Landlessness: भूमिहीनता
- Regional disparity: प्रादेशिक विषमता
- Social exclusion: सामाजिक बहिष्कार

- Gender inequality: लैंगिक असमानता
- Rural poverty: ग्रामीण दारिद्र्य
- Urban poverty: शहरी दारिद्र्य
- Chronic poverty: दीर्घकालीन दारिद्र्य
- Transient poverty: तात्पुरते दारिद्र्य
- Health deprivation: आरोग्य वंचना
- Education deprivation: शिक्षण वंचना
- Slums: झोपडपट्ट्या
- Food security: अन्न सुरक्षा
- Skill development: कौशल्य विकास
- Social security: सामाजिक सुरक्षा
- Inclusive development: समावेशक विकास

यूपीएससी मुख्य परीक्षा सराव प्रश्न (UPSC Mains Practice Questions)

१. भारतातील दारिद्र्य (poverty) हे प्रामुख्याने वंचनेचा परिणाम आहे की कमी आर्थिक वाढीचा परिणाम आहे, याचे चिकित्सक परीक्षण (critically examine) करा.
२. दारिद्र्याच्या बहुआयामी स्वरूपाची चर्चा करा आणि शाश्वत विकासध्येये साध्य करण्यासाठी त्याचे काय परिणाम आहेत हे स्पष्ट करा.
३. भारतातील दारिद्र्य पातळीतील ग्रामीण-शहरी विषमतेचे भारताच्या विकास नियोजनावर होणारे परिणाम विश्लेषण करा.
४. हवामान बदल सीमांत शेतकऱ्यांमधील दारिद्र्य कसे वाढवतो याची चर्चा करा.
५. भारतातील दारिद्र्याच्या लैंगिक आयामांचे विश्लेषण करा आणि त्यावर उपाययोजना सुचवा.

संक्षिप्त रूपे (Acronyms)

भारतातील दारिद्र्याचे स्वरूप आणि प्रकार (Nature and Types of Poverty in India)

संक्षिप्त रूप: ह्युमन फेस (HUMAN FACE)

- भारतातील दारिद्र्याची प्रमुख वैशिष्ट्ये आणि प्रकार खालीलप्रमाणे आहेत:
- H – छुपे दारिद्र्य (Hidden poverty): (अल्प-रोजगार, असंगठित क्षेत्रातील कामगार)
  - U – शहरी दारिद्र्य (Urban poverty): (झोपडपट्ट्या, अनौपचारिक वस्त्या)
  - M – बहुआयामी दारिद्र्य (Multidimensional poverty): (शिक्षण, आरोग्य, जीवनमान)
  - A – निरपेक्ष दारिद्र्य (Absolute poverty): (किमान जीवनमानाखालील स्थिती)

- N – पोषण दारिद्र्य (Nutritional poverty): (कुपोषण, भूक)
- F – महिला दारिद्र्य (Female poverty): (दारिद्र्याचे स्त्रीकरण)
- A – मालमत्ता-आधारित दारिद्र्य (Asset-based poverty): (जमीन, उत्पादक मालमत्तेचा अभाव)
- C – दीर्घकालीन दारिद्र्य (Chronic poverty): (पिढ्यानपिढ्या चालणारे, सातत्यपूर्ण)
- E – बहिष्करण-आधारित दारिद्र्य (Exclusion-based poverty): (अनुसूचित जाती/जमाती, अल्पसंख्याक, दिव्यांग)

दारिद्र्याची कारणे (Causes of Poverty)

संक्षिप्त रूप: लॅक रूट्स (LACK ROOTS)

दारिद्र्याची प्रमुख कारणे खालीलप्रमाणे आहेत:

- L – शेतीत कमी उत्पादकता (Low productivity in agriculture)
- A – मालमत्तेतील असमानता (Asset inequality): (जमीन, कर्ज, कौशल्ये)
- C – वसाहतवादी वारसा आणि ऐतिहासिक घटक (Colonial legacy and historical factors)
- K – ज्ञान आणि शिक्षणामध्ये कमतरता (Knowledge and education deficits)
- R – प्रादेशिक विषमता (Regional disparities)
- O – असंगठित क्षेत्रावरील जास्त अवलंबित्व (Overdependence on informal sector)
- O – कालबाह्य सामाजिक नियम (Outdated social norms): (जात, लिंग आधारित अडथळे)
- T – तांत्रिक मागासलेपण (Technological backwardness)
- S – संरचनात्मक बेरोजगारी (Structural unemployment)

दारिद्र्याशी संबंधित विकासात्मक मुद्दे (Developmental Issues Linked to Poverty)

संक्षिप्त रूप: गॅप्स वायडन (GAPS WIDEN)

दारिद्र्यामुळे निर्माण होणारे प्रमुख विकासात्मक मुद्दे खालीलप्रमाणे आहेत:

- G – लैंगिक असमानता आणि महिलांचा कमी सहभाग (Gender inequality and low women's participation)
- A – आरोग्य आणि शिक्षण सेवांची उपलब्धता (Access to health and education services)
- P – निकृष्ट पायाभूत सुविधा (Poor infrastructure): (रस्ते, वीज, गृहनिर्माण)
- S – असुरक्षित गटांचे सामाजिक बहिष्कार (Social exclusion of vulnerable groups)
- W – कमकुवत मानवी भांडवल निर्मिती (Weak human capital formation)
- I – उत्पन्न असमानता वाढत आहे (Income inequality rising)

- D – विपरित स्थलांतर आणि शहरी झोपडपट्ट्या (Distress migration and urban slums)
- E – पर्यावरणीय ऱ्हास आणि संसाधनांचा ऱ्हास (Environmental degradation and resource depletion)
- N – पोषण असुरक्षितता (Nutritional insecurity)

यूपीएससी मागील वर्षांचे प्रश्न (UPSC Previous Year Questions)

प्रश्न	प्रश्नाचे स्वरूप	मुख्य मागणी
भारतीय महानगरांमधील शहरीकरणामुळे गरिबांचे अधिक विलगीकरण (segregation) आणि/किंवा सीमांतीकरण (marginalization) होते का? (२०२३)	विश्लेषणात्मक + गंभीर	शहरीकरणाचा गरिबांच्या विलगीकरण आणि सीमांतीकरणावरील परिणामाचे विश्लेषण करा.
उपभोग संस्कृतीच्या (culture of consumption) वाढीशी संबंधित नवीन मध्यमवर्गाच्या उदयाशी टियर-२ शहरांची वाढ कशी संबंधित आहे? (२०२२)	विश्लेषणात्मक + कारणमीमांसात्मक	टियर-२ शहरांची वाढ, नवीन मध्यमवर्ग आणि ग्राहक संस्कृती यांच्यातील संबंध स्पष्ट करा.
भारतातील प्रमुख शहरांमध्ये माहिती तंत्रज्ञान (IT) उद्योगांच्या विकासामुळे निर्माण होणारे मुख्य सामाजिक-आर्थिक परिणाम कोणते आहेत? (२०२१)	विश्लेषणात्मक + परिणामात्मक	शहरी भारतातील माहिती तंत्रज्ञान उद्योगांच्या सामाजिक-आर्थिक परिणामांवर चर्चा करा.
"माहिती तंत्रज्ञान केंद्रांच्या (I.T. hubs) रूपात शहरांच्या वाढीमुळे रोजगाराच्या नवीन संधी निर्माण झाल्या आहेत, परंतु त्यामुळे नवीन समस्याही निर्माण झाल्या आहेत." योग्य उदाहरणांसह हे विधान सिद्ध करा. (२०१७)	समर्थन + स्पष्टीकरणात्मक	माहिती तंत्रज्ञान केंद्रांच्या चांगल्या आणि वाईट बाजूंची उदाहरणांसह पुष्टी करा.
भारतातील शहरी जीवनाच्या गुणवत्तेची थोडक्यात पार्श्वभूमी देऊन, 'स्मार्ट सिटी कार्यक्रमाची' उद्दिष्ट्ये आणि धोरण स्पष्ट करा. (२०१६)	वर्णनात्मक + धोरणात्मक	शहरी जीवनाची पार्श्वभूमी द्या; स्मार्ट सिटी कार्यक्रमाची उद्दिष्ट्ये आणि धोरण स्पष्ट करा.
स्मार्ट शहरे स्मार्ट गावांच्या मदतीशिवाय टिकू शकत नाहीत. ग्रामीण-शहरी एकात्मतेच्या पार्श्वभूमीवर या विधानावर चर्चा करा. (२०१५)	चर्चा + एकात्मता विश्लेषण	शाश्वत स्मार्ट शहरांसाठी ग्रामीण-शहरी एकात्मतेची गरज चर्चा करा.
भारतातील जलद शहरीकरण प्रक्रियेमुळे निर्माण झालेल्या विविध सामाजिक समस्यांवर चर्चा करा. (२०१३)	चर्चा + विश्लेषणात्मक	भारतातील वेगाने शहरीकरणामुळे उद्भवणाऱ्या सामाजिक समस्यांवर चर्चा करा.

शहरीकरण, त्यांच्या समस्या आणि उपाय

प्रस्तावना (Introduction)

शहरीकरण (Urbanization) म्हणजे ग्रामीण लोकसंख्येचे शहरी भागात स्थलांतरित होण्याची प्रक्रिया, ज्यामुळे लोकसंख्याशास्त्रीय, आर्थिक आणि सामाजिक परिदृश्यांमध्ये बदल होतात. भारतात, शहरीकरण हे आर्थिक वाढ आणि आधुनिकीकरण या दोहोंचे सूचक आणि चालक आहे, जे उपजीविका, आकांक्षा आणि जीवनशैलीतील बदलांना प्रतिबिंबित करते.

२०११ च्या जनगणनेनुसार, भारताची सुमारे ३१% लोकसंख्या शहरी भागात राहते आणि २०२५ पर्यंत हा वाटा ४०% पेक्षा जास्त वाढण्याचा अंदाज आहे (संयुक्त राष्ट्र जागतिक शहरीकरण शक्यता). जलद शहरी वाढीमुळे नवीन संधी निर्माण झाल्या आहेत — औद्योगिक विस्तार, तांत्रिक केंद्रे आणि एक गतिमान सेवा क्षेत्र — तरीही यामुळे असमानता, पर्यावरणीय न्हास आणि पायाभूत सुविधांवरील ताण वाढला आहे.

भारतीय शहरीकरणाची वैशिष्ट्ये (Characteristics of Indian Urbanization)

- **असमान आणि अविकसित वाढ (Lopsided and uneven growth):**
  - भारतातील शहरीकरण काही मोठ्या शहरांमध्ये आणि मेट्रो प्रदेशांमध्ये अत्यंत केंद्रित आहे.
  - **उदाहरण:** मुंबई, दिल्ली, बेंगळूरू आणि चेन्नई शहरी अर्थव्यवस्था आणि लोकसंख्येचा मोठा वाटा उचलतात, तर अनेक लहान शहरे अविकसित राहिली आहेत.
- **महानगर वर्चस्व आणि मोठ्या शहरांचा उदय (Metropolitan dominance and rise of mega-cities):**
  - १ दशलक्षाहून अधिक लोकसंख्या असलेल्या शहरांची संख्या १९९१ मधील २३ वरून २०११ मध्ये ५३ पर्यंत वाढली आहे.
  - **उदाहरण:** दिल्ली एनसीआर (NCR) ३० दशलक्षाहून अधिक लोकसंख्येसह जगातील सर्वात मोठ्या शहरी समूहांपैकी (urban agglomerations) एक बनले आहे.
- **टीअर-२ आणि टीअर-३ शहरांचा उदय (Emergence of Tier-2 and Tier-3 cities):**
  - अलीकडील कल पुणे, लखनऊ, जयपूर, कोईम्बतूर आणि इंदूर यांसारख्या मध्यम आकाराच्या शहरांमध्ये वाढ दर्शवतात, जे माहिती तंत्रज्ञान (IT), उत्पादन आणि सेवा क्षेत्रांमुळे घडत आहे.
- **स्थलांतर-प्रेरित शहरीकरण (Migration-driven urbanization):**
  - अनेक पाश्चात्य देशांमध्ये शहरीकरण औद्योगिकीकरणामुळे झाले, याउलट भारतात, ग्रामीण-ते-शहरी स्थलांतर (शेतीतील संकट आणि प्रतिकूल घटकांमुळे (push factors)) हे एक प्रमुख कारण आहे.
  - **उदाहरण:** बिहार आणि ओडिशासारख्या पूर्वेकडील राज्यांतून दिल्ली आणि मुंबईसारख्या शहरांकडे होणारे हंगामी स्थलांतर.
- **असंगठित अर्थव्यवस्थेचे प्राबल्य (Predominance of informal economy):**

○ शहरी कामगारांचा मोठा भाग अनौपचारिक (informal), असुरक्षित, कमी-वेतनावर आणि सामाजिक संरक्षण नसलेल्या नोकऱ्यांमध्ये गुंतलेला आहे.

○ **उदाहरण:** रस्त्यावरील विक्रेते, बांधकाम मजूर, घरगुती कामगार, गिग इकॉनॉमी (gig economy) कामगार.

• शहरी दारिद्र्य आणि झोपडपट्ट्यांची वाढ (Urban poverty and slum proliferation):

○ जवळपास २४% शहरी कुटुंबे झोपडपट्ट्यांमध्ये किंवा अनौपचारिक वस्त्यांमध्ये राहतात (जनगणना २०११), ज्यांची वैशिष्ट्ये म्हणजे अपुरे गृहनिर्माण, खराब स्वच्छता आणि मूलभूत सेवांचा अभाव.

• भौगोलिक आणि सामाजिक असमानता (Spatial and social inequality):

○ श्रीमंत गेटेड कम्युनिटीज (gated communities) आणि उपेक्षित वस्त्यांमध्ये तीव्र विरोधाभास अस्तित्वात आहेत.

○ **उदाहरण:** गुरुग्राम आणि मुंबईसारख्या शहरांमध्ये, उच्च श्रेणीतील अपार्टमेंट्स मोठ्या झोपडपट्टी समूहांसोबत अस्तित्वात आहेत.

• लिंग-आधारित शहरी अनुभव (Gendered urban experience):

○ छेडछाडीच्या धोक्यांमुळे आणि लिंग-संवेदनशील पायाभूत सुविधांच्या अभावामुळे शहरी जागा अनेकदा महिलांसाठी असुरक्षित आणि बहिष्कृत (exclusionary) राहतात.

○ **उदाहरण:** सुरक्षित सार्वजनिक वाहतुकीच्या मर्यादित उपलब्धतेमुळे महिलांची गतिशीलता आणि कार्यबलातील सहभाग प्रतिबंधित होतो.

• पर्यावरणीय ताण आणि पायाभूत सुविधांची कमतरता (Environmental stress and infrastructure deficits):

○ जलद शहरी विस्तारामुळे गर्दी, प्रदूषण, कचरा व्यवस्थापन संकटे आणि हिरव्यागार जागांचा न्हास झाला आहे.

○ **उदाहरण:** दिल्लीतील तीव्र वायू प्रदूषण संकट; तलाव आणि पाणथळ जागांवर अतिक्रमण केल्यामुळे बेंगळूरूमध्ये पूर.

• सांस्कृतिक बहुलता आणि वैश्विकता (Cultural pluralism and cosmopolitanism):

○ शहरे विविध भाषिक, सांस्कृतिक आणि धार्मिक गटांचे मेलिंग पॉट (melting pots) बनले आहेत, ज्यामुळे समृद्ध सांस्कृतिक देवाणघेवाण आणि सामाजिक तणाव दोन्ही निर्माण झाले आहेत.

भारतातील शहरीकरणाची कारणे (Causes of Urbanization in India)

भारतातील शहरीकरण हे ग्रामीण भागातील ढकलणारे घटक (rural push factors) आणि शहरी भागातील खेचणारे घटक (urban pull factors) यांच्या संयोगातून घडते, तसेच आर्थिक आणि धोरणात्मक बदलांमुळे ते गतिमान होते.

ग्रामीण भागातील ढकलणारे घटक (Rural Push Factors)

- **कृषी संकट आणि शेती उत्पन्नात घट (Agrarian distress and decline in farm incomes):**
  - शेतीचे लहान तुकड्यांमध्ये विभाजन, स्थिर कृषी उत्पादकता आणि वारंवार होणारे पीक नुकसान यामुळे ग्रामीण लोकसंख्या शहरांमध्ये चांगल्या उपजीविकेच्या शोधात स्थलांतरित होते.
  - **उदाहरण:** महाराष्ट्र आणि आंध्र प्रदेशातील दुष्काळग्रस्त भागांतील शेतकरी मुंबई आणि हैदराबादला स्थलांतरित होतात.
- **ग्रामीण भागात रोजगाराच्या संधींचा अभाव (Lack of rural employment opportunities):**
  - मर्यादित बिगर-शेती कामाचे पर्याय आणि शेतीत असलेली प्रच्छन्न बेरोजगारी (**disguised unemployment**) यामुळे ग्रामीण तरुणांना शहरी केंद्रांकडे स्थलांतर करण्यास भाग पाडले जाते.
- **अपुन्या ग्रामीण पायाभूत सुविधा आणि सेवा (Inadequate rural infrastructure and services):**
  - गावांमध्ये खराब आरोग्य सेवा, शिक्षण आणि स्वच्छतेच्या सुविधांमुळे कुटुंबे चांगल्या जीवनमानासाठी शहरांकडे जातात.

शहरी भागातील खेचणारे घटक (Urban Pull Factors)

- **उत्तम रोजगाराच्या संधी (Better employment opportunities):**
  - शहरे उत्पादन, बांधकाम, सेवा आणि गिग इकॉनॉमी (gig economy) मध्ये विविध प्रकारच्या नोकऱ्या देतात, ज्यामुळे ग्रामीण स्थलांतरित आकर्षित होतात.
  - **उदाहरण:** दिल्ली, बेंगळूरू आणि मुंबईतील बांधकाम आणि सेवा क्षेत्रातील नोकऱ्या.
- **दर्जेदार शिक्षण आणि आरोग्य सेवांची उपलब्धता (Access to quality education and healthcare):**
  - प्रतिष्ठित शाळा, महाविद्यालये आणि प्रगत वैद्यकीय सुविधांची उपलब्धता कुटुंबांना शहरी भागांकडे खेचते.
- **उच्च जीवनमान आणि आकांक्षा (Higher standards of living and aspirations):**
  - शहरी केंद्रे आधुनिक जीवनशैली, उत्तम सुविधा आणि अधिक सामाजिक गतिशीलतेचे प्रतीक आहेत, ज्यामुळे आकांक्षा-प्रेरित स्थलांतर वाढते.

आर्थिक संरचनात्मक बदल (Economic Structural Changes)

- **सेवा आणि आयटी क्षेत्राची वाढ (Growth of service and IT sectors):**
  - माहिती तंत्रज्ञान (IT), वित्त, किरकोळ व्यापार (retail), आदरातिथ्य (hospitality) आणि इतर सेवा क्षेत्रांच्या जलद विस्तारामुळे शहरी रोजगार बाजारपेठा केंद्रित झाल्या आहेत.
  - **उदाहरण:** बेंगळूरू, हैदराबाद, पुणे आणि गुरुग्राममध्ये आयटी

केंद्रांचा उदय.

- **औद्योगिकीकरण आणि उदारीकरण (Industrialization and liberalization):**
  - १९९१ नंतरच्या आर्थिक सुधारणांनी खाजगी क्षेत्राची वाढ आणि परदेशी गुंतवणुकीला गती दिली, ज्यामुळे शहरी औद्योगिक कॉरिडॉर आणि विशेष आर्थिक क्षेत्रे (SEZs - Special Economic Zones) विकसित झाली.
- **शहर-केंद्रित पायाभूत सुविधा आणि गुंतवणूक (Urban-centric infrastructure and investments):**
  - मोठे-मोठे पायाभूत सुविधा प्रकल्प आणि शहर-केंद्रित विकास धोरणे शहरांवर आधारित आर्थिक वाढीला बळकटी देतात.
  - **उदाहरण:** स्मार्ट सिटीज मिशन (Smart Cities Mission), मेट्रो रेल प्रकल्प, औद्योगिक कॉरिडॉर.

जागतिकीकरण आणि आर्थिक सुधारणांमुळे स्थलांतर (Migration Due to Globalization and Economic Reforms)

- **जागतिक बाजारपेठांशी वाढलेले एकीकरण (Increased integration with global markets):**
  - शहरी क्षेत्रे निर्यात-केंद्रित उद्योग आणि जागतिक सेवा आउटसोर्सिंगचे (outsourcing) केंद्र बनली आहेत, ज्यामुळे कामगार आणि प्रतिभावान व्यक्ती आकर्षित होतात.
- **सांस्कृतिक संपर्क आणि ग्राहकवाद (Cultural exposure and consumerism):**
  - जागतिक माध्यम आणि दळणवळण नेटवर्कने आकांक्षांना आकार दिला आहे, ज्यामुळे आधुनिक जीवनशैलीसाठी शहरी "जागतिक" जागांकडे स्थलांतर करण्यास प्रोत्साहन मिळते.

शहरीकरणाचे सकारात्मक परिणाम (Positive Impacts of Urbanization)

- **आर्थिक गतिमानता आणि विविधीकरण (Economic Dynamism and Diversification)**
  - शहरीकरणामुळे जलद आर्थिक वाढ होते, ज्यामुळे शहरे उद्योग, सेवा आणि नवोपक्रमाची (innovation) केंद्रे बनतात.
  - पारंपारिक शेतीमधून उत्पादन, माहिती तंत्रज्ञान, वित्त, किरकोळ व्यापार आणि सर्जनशील उद्योगांमध्ये विविधीकरण झाल्याने एकूण आर्थिक लवचिकता (resilience) वाढते.
  - **उदाहरण:** मुंबई भारताची आर्थिक राजधानी म्हणून; बेंगळूरू एक जागतिक आयटी आणि स्टार्ट-अप (start-up) केंद्र म्हणून.
- **नवीन रोजगाराच्या संधींचा उदय (Emergence of New Employment Avenues)**
  - औपचारिक (formal) आणि असंघटित (informal) क्षेत्रांच्या विस्तारामुळे ग्रामीण स्थलांतरित आणि शहरी रहिवाशांसाठी विविध रोजगाराच्या संधी निर्माण होतात.

- माहिती तंत्रज्ञान सेवा, ई-कॉमर्स, आदरातिथ्य, गिग इकॉनॉमी आणि सर्जनशील उद्योगांसारख्या नवीन क्षेत्रांच्या वाढीमुळे तरुण आणि कुशल कामगारांना सक्षम केले जाते.
- उदाहरण: महानगर क्षेत्रांमध्ये ऑप-आधारित गिग नोकऱ्यांचा उदय (उदा. डिलिव्हरी पार्टनर, राईड-शेअरिंग चालक).
- **पायाभूत सुविधा विकास आणि आधुनिकीकरण (Infrastructure Development and Modernization)**
  - शहरीकरणामुळे वाहतूक नेटवर्क, गृहनिर्माण, पाणी पुरवठा, स्वच्छता, ऊर्जा प्रणाली आणि दळणवळण तंत्रज्ञानामध्ये गुंतवणूक वाढते.
  - मेट्रो प्रणाली, स्मार्ट रस्ते, शहरी उड्डाणपूल आणि सुधारित विमानतळांची निर्मिती होते, ज्यामुळे शहरांचे स्वरूप बदलते.
  - उदाहरण: दिल्ली मेट्रो शहरी गतिशीलतेचा कणा बनली आहे, ज्यामुळे प्रवासाचा वेळ आणि उत्सर्जन कमी झाले आहे.
- **अधिक सामाजिक आणि सांस्कृतिक संवाद (Greater Social and Cultural Interaction)**
  - शहरे संस्कृतीचे मेल्टिंग पॉट्स (melting pots) म्हणून कार्य करतात, ज्यामुळे बहुलता (pluralism), नवोपक्रम आणि वैश्विक जीवनशैली वाढते.
  - विविध कल्पना आणि पद्धतींच्या संपर्कात आल्याने सहिष्णुता (tolerance) आणि सामाजिक गतिशीलता वाढते.
  - उदाहरण: मुंबईतील गणेश चतुर्थी आणि दिल्लीतील दुर्गा पूजा हे सण प्रादेशिक सीमांच्या पलीकडील विविध समुदायांकडून साजरे केले जातात.
- **सेवांपर्यंत सुधारित पोहोच (Improved Access to Services)**
  - ग्रामीण भागांच्या तुलनेत शहरी रहिवाशांना शिक्षण, आरोग्य सेवा, बँकिंग आणि दळणवळण सेवांपर्यंत अधिक चांगली पोहोच असते.
  - मानवी भांडवल विकासासाठी सुलभ करते आणि जीवनमानाची गुणवत्ता वाढवते.
  - उदाहरण: दिल्लीतील एम्स (AIIMS) सारखी शीर्ष रुग्णालये आणि शहरी केंद्रांमध्ये आयआयटी (IITs) आणि आयआयएम (IIMs) सारख्या शैक्षणिक संस्थांची उपस्थिती.
- **तांत्रिक आणि सामाजिक नवोपक्रमासाठी उत्प्रेरक (Catalyst for Technological and Social Innovation)**
  - शहरी वातावरण प्रशासन, सेवा वितरण आणि तंत्रज्ञान स्वीकारण्यामध्ये प्रयोग करण्यास प्रोत्साहित करते.
  - उदाहरण: कचरा व्यवस्थापन, वाहतूक नियंत्रण आणि सार्वजनिक सेवांसाठी डिजिटल सोल्युशन्स समाकलित करणारे स्मार्ट सिटी प्रकल्प.

जलद शहरीकरणामुळे उद्भवणाऱ्या सामाजिक समस्या (Social Problems Originating from Rapid Urbanization)

- भारतातील जलद शहरीकरणाने आर्थिक प्रगती साधली असली तरी, यामुळे अनेक गंभीर सामाजिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत, ज्यांचा परिणाम शहरांमधील जीवनाच्या गुणवत्तेवर होतो.
- **झोपडपट्ट्या आणि अनौपचारिक वस्त्यांची वाढ (Proliferation of Slums and Informal Settlements)**
    - जलद स्थलांतर आणि घरांच्या परवडणाऱ्या दराच्या अभावामुळे गरीब स्थलांतरित झोपडपट्ट्या आणि बेकायदेशीर वस्त्यांमध्ये ढकलले जातात.
    - झोपडपट्ट्यांमध्ये स्वच्छ पाणी, स्वच्छता, कचरा विल्हेवाट, वीज आणि सुरक्षित जमिनीचा हक्क यांसारख्या मूलभूत सुविधांचा अभाव असतो.
    - झोपडपट्ट्यांमधील अति गर्दीमुळे (overcrowding) आरोग्याचे धोके, संसर्गजन्य रोग आणि आपत्त्यांना (उदा. पूर, आग) असुरक्षितता वाढते.
    - उदाहरण: मुंबईतील धारावी (Dharavi), आशियातील सर्वात मोठी झोपडपट्टी, अत्यंत दाटीवाटीच्या परिस्थितीत सुमारे १ दशलक्ष लोकांना सामावून घेते.
  - **वाढती असमानता आणि झोपडपट्टीकरण (Rising Inequality and Ghettoization)**
    - शहरांमधील आर्थिक वाढीचा फायदा अनेकदा मध्यम आणि उच्च वर्गांना होतो, तर असंघटित कामगार उपेक्षित राहतात.
    - भौगोलिक विलगीकरण (spatial segregation) तीव्र होते, जिथे आलिशान गेटेड कम्युनिटीज (gated communities) आणि व्यावसायिक जिल्हे झोपडपट्ट्या आणि अनौपचारिक क्षेत्रांच्या शेजारीच अस्तित्वात असतात.
    - सामाजिक आणि आर्थिक दरी वाढते, ज्यामुळे शहरी गरिबांमध्ये बहिष्कार आणि असंतोष निर्माण होतो.
    - उदाहरण: गुरुग्रामच्या जलद विकासामुळे काचेच्या दर्शनी भागाच्या उंच इमारती आणि स्थलांतरित कामगारांच्या वस्त्यांमध्ये तीव्र विभाजन निर्माण झाले आहे.
  - **शहरी गरिबांचे उपेक्षितकरण आणि विलगीकरण (Marginalization and Segregation of Urban Poor)**
    - असंघटित कामगारांना सार्वजनिक सेवा, कायदेशीर घरे आणि सामाजिक सुरक्षा मिळवण्यात भेदभावाला सामोरे जावे लागते.
    - निष्कासन (evictions) आणि झोपडपट्ट्यांच्या तोडफोडीमुळे (slum demolitions) गरिबांना शहराच्या परिघावर ढकलले जाते, ज्यामुळे त्यांचा रोजगार केंद्रांशी संपर्क तुटतो.
    - राजकीय प्रतिनिधित्वाची मर्यादित उपलब्धता शहरी प्रशासन आणि नियोजनाच्या निर्णयांमध्ये त्यांचा आवाज कमी करते.
  - **आरोग्य सेवा आणि शैक्षणिक सुविधांवर ताण (Overburdened Healthcare and Educational Facilities)**
    - स्थलांतरितांचा ओघ आणि जलद लोकसंख्या वाढ यामुळे सध्याच्या सार्वजनिक आरोग्य आणि शिक्षण पायाभूत सुविधांवर ताण येतो.

- यामुळे रुग्णालयांमध्ये अति गर्दी (overcrowded), डॉक्टर आणि आरोग्य कर्मचाऱ्यांची कमतरता आणि शहरी प्राथमिक आरोग्य केंद्रांची अपुरी उपलब्धता होते.
  - शाळांमध्ये उच्च विद्यार्थी-शिक्षक गुणोत्तर, खराब पायाभूत सुविधा आणि झोपडपट्टीतील मुलांमध्ये उच्च गळतीचे प्रमाण (dropout rates) दिसून येते.
  - **उदाहरण:** कोविड-१९ दरम्यान, महानगर रुग्णालये पूर्णपणे भरलेली होती, ज्यामुळे पायाभूत सुविधांच्या असुरक्षितता अधोरेखित झाली.
  - **गुन्हेगारी आणि सामाजिक तणावात वाढ (Increased Crime and Social Tensions)**
    - उच्च बेरोजगारी आणि शहरी गरिबांमध्ये सामाजिक सुरक्षा जाळ्यांच्या अभावामुळे लहान गुन्हे (petty crimes) आणि हिंसाचाराला हातभार लागू शकतो.
    - गृहनिर्माण आणि नोकऱ्यांसारख्या मर्यादित संसाधनांसाठी स्पर्धा जातीय आणि प्रादेशिक तणाव वाढवते.
    - **उदाहरण:** दिल्ली आणि मुंबईसारख्या मोठ्या शहरांमध्ये चोरी, अंमली पदार्थांचे सेवन आणि टोळी-संबंधित गुन्हेगारीच्या वाढलेल्या घटना नोंदवल्या गेल्या आहेत.
  - **जीवनशैलीशी संबंधित रोग आणि मानसिक आरोग्याच्या समस्यांमध्ये वाढ (Rise in Lifestyle Diseases and Mental Health Issues)**
    - शहरी भागांमध्ये बैठी जीवनशैली (sedentary lifestyles), प्रदूषण आणि प्रक्रिया केलेल्या अन्नाच्या सेवनामुळे मधुमेह, उच्च रक्तदाब, लठ्ठपणा आणि हृदय व रक्तवाहिन्यासंबंधी रोगांचा (cardiovascular diseases) धोका वाढतो.
    - जलद शहरी जीवन, नोकरीची असुरक्षितता आणि सामाजिक एकाकीपणामुळे उच्च तणाव पातळी चिंता आणि नैराश्याला कारणीभूत ठरते.
    - बहुतेक भारतीय शहरांमध्ये मर्यादित मानसिक आरोग्य सेवा या आव्हानांना आणखी वाढवतात.
    - **उदाहरण:** एनसीआरबी (NCRB) डेटा शहरी भागांमध्ये वाढलेला आत्महत्या दर दर्शवतो, जो अनेकदा आर्थिक आणि सामाजिक दबावांशी जोडलेला असतो.
  - **लिंग-आधारित आव्हाने: सुरक्षितता आणि असंघटित क्षेत्रातील शोषण (Gendered Challenges: Safety and Informal Sector Exploitation)**
    - सार्वजनिक वाहतूक, रस्त्यांवर आणि कामाच्या ठिकाणी वारंवार होणाऱ्या छेडछाडीमुळे शहरी जागा महिलांसाठी अनेकदा असुरक्षित असतात.
    - महिला असंघटित क्षेत्रातील कामगारांचा (उदा. घरगुती कामगार, विक्रेते) एक महत्त्वाचा वाटा आहेत, ज्यांना अनेकदा सामाजिक संरक्षण आणि योग्य मजुरी मिळत नाही.
  - खराब शहरी पायाभूत सुविधा (प्रकाशाचा अभाव, सार्वजनिक शौचालये) महिलांची गतिशीलता आणि आर्थिक सहभाग प्रतिबंधित करते.
  - **उदाहरण:** असुरक्षित शहरी वातावरणामुळे महिलांचा कमी श्रमशक्ती सहभाग दर (female labor force participation rate) (~२०-२५%) अंशतः दिसून येतो.
- पर्यावरणीय आणि पायाभूत सुविधांशी संबंधित समस्या (Environmental and Infrastructural Issues)**
- भारतातील जलद शहरीकरणामुळे अनेक गंभीर पर्यावरणीय आणि पायाभूत सुविधांशी संबंधित आव्हाने निर्माण झाली आहेत, ज्यामुळे शहरांमधील जीवनाच्या गुणवत्तेवर आणि शाश्वततेवर परिणाम होतो.
- **हवा, पाणी आणि भू-प्रदूषण (Air, Water, and Land Pollution)**
    - **हवा प्रदूषण (Air pollution):**
      - वाहनांची उच्च घनता, औद्योगिक उत्सर्जन, बांधकामातील धूळ आणि कचरा जाळल्यामुळे शहरी हवेची गुणवत्ता बिघडते.
      - दिल्ली, मुंबई आणि कोलकातासारख्या प्रमुख शहरांमध्ये अनेकदा **ए.क्यू.आय. (AQI - Air Quality Index)** पातळी "गंभीर" श्रेणीत नोंदवली जाते.
      - आरोग्यावर होणारे परिणाम म्हणजे दमा, फुफ्फुसाचे आजार आणि हृदय व रक्तवाहिन्यासंबंधी समस्यांमध्ये (cardiovascular problems) वाढ.
    - **पाणी प्रदूषण (Water pollution):**
      - अशुद्ध सांडपाणी आणि औद्योगिक कचरा नद्या आणि तलावांमध्ये सोडल्यामुळे शहरी जलसाठे दूषित होतात.
      - **उदाहरण:** दिल्लीजवळील यमुना नदीत शहराचे सुमारे ७०% अशुद्ध सांडपाणी सोडले जाते.
    - **जमीन आणि मृदा प्रदूषण (Land and soil pollution):**
      - घनकचरा उघड्यावर टाकल्यामुळे माती आणि भूगर्भातील पाणी दूषित होते.
      - कचराभूमीतून (landfill sites) निघणारे विषारी **लिचेट (leachate)** आसपासच्या समुदायांसाठी गंभीर आरोग्याचा धोका निर्माण करते.
  - **कचरा व्यवस्थापन संकटे (Waste Management Crises)**
    - जलद शहरीकरणामुळे मोठ्या प्रमाणात घनकचरा निर्माण होतो – संपूर्ण शहरी भारतात दररोज अंदाजे १.५ लाख मेट्रिक टन कचरा निर्माण होतो.
    - अपुरी विलगिकरण (segregation), खराब पुनर्वापर प्रणाली आणि ओव्हरलोड झालेल्या कचराभूमीमुळे हे संकट आणखी वाढते.
    - **उदाहरण:** दिल्लीतील गाझीपूर कचराभूमी, जी १७ मजली इमारतीपेक्षा उंच वाढत आहे, हे या आव्हानाचे प्रतीक आहे.

- असंघटित कचरा वेचणारे (informal waste pickers) अनेकदा सुरक्षा उपकरणांशिवाय काम करतात, ज्यामुळे त्यांना गंभीर आरोग्याचे धोके असतात.
- **वाहतूक कोंडी आणि अपुरी सार्वजनिक वाहतूक (Traffic Congestion and Inadequate Public Transport)**
  - खाजगी वाहनांच्या मालकीमध्ये वाढ आणि खराब नियोजन केलेल्या रस्त्यांमुळे तीव्र वाहतूक कोंडी (traffic jams) आणि प्रवासाचा जास्त वेळ लागतो.
  - वाढलेला जीवाश्म इंधनाचा वापर हवा प्रदूषण आणि हरितगृह वायू उत्सर्जनास (greenhouse gas emissions) वाढवतो.
  - कार्यक्षम, विश्वसनीय आणि परवडणाऱ्या सार्वजनिक वाहतूकीच्या अभावामुळे शहरी गरीब आणि महिलांवर असमानपणे परिणाम होतो.
  - **उदाहरण:** बेंगळूरूमधील प्रवासी दररोज सरासरी २-३ तास वाहतूक कोंडीत अडकतात, ज्यामुळे उत्पादकता आणि मानसिक आरोग्यावर परिणाम होतो.
- **शहरी हिरव्यागार जागांचा न्हास (Depletion of Urban Green Spaces)**
  - काँक्रीटच्या पायाभूत सुविधांच्या विस्तारामुळे उद्याने, पाणथळ जागा, तलाव आणि शहरी जंगलांवर अतिक्रमण होते.
  - हिरव्यागार आवरणाच्या (green cover) नुकसानीमुळे उष्णतेच्या लाटा (heatwaves), पूर आणि हवा प्रदूषणास शहरी प्रतिकारशक्ती कमी होते.
  - **उदाहरण:** बेंगळूरूची तलाव प्रणाली, जी एकेकाळी तिच्या परिसंस्थेचे वैशिष्ट्य होती, तिच्यावर मोठ्या प्रमाणावर अतिक्रमण झाले आहे, ज्यामुळे वारंवार शहरी पूर येतात.
- **पाण्याची टंचाई आणि अति-उत्खनन (Water Scarcity and Over-extraction)**
  - उच्च शहरी पाण्याच्या मागणीमुळे भूगर्भातील पाण्याचा अति-उत्खनन (over-extraction) होतो आणि स्थानिक जलसाठे कमी होतात.
  - अनेक शहरे दूरच्या पाण्याच्या स्रोतांवर अवलंबून असतात, ज्यामुळे प्रादेशिक पर्यावरणीय आणि राजकीय संघर्ष निर्माण होतात.
  - **उदाहरण:** चेन्नईला २०१९ मध्ये "डे झिरो" (Day Zero) चा सामना करावा लागला, जेव्हा प्रमुख जलाशये कोरडी पडली, ज्यामुळे लाखो लोकांना फटका बसला.
- **अपुरे गृहनिर्माण आणि मूलभूत पायाभूत सुविधा (Inadequate Housing and Basic Infrastructure)**
  - परवडणाऱ्या घरांच्या कमतरतेमुळे गरीब स्थलांतरित अनौपचारिक वस्त्या आणि झोपडपट्ट्यांमध्ये ढकलले जातात.
  - खराब स्वच्छता, अनियमित पाणीपुरवठा आणि निचरा प्रणालीच्या अभावामुळे आरोग्यास धोका निर्माण होतो आणि शहरी पूर येतात.
- **उदाहरण:** मुंबईतील वार्षिक मान्सून पूर अंशतः झोपडपट्ट्यांचे वर्चस्व असलेल्या सखल भागांतील अपुऱ्या निचरा प्रणालीमुळे होतात.
- **शहरी उष्णता बेट प्रभाव (Urban Heat Island Effect)**
  - दाट बांधलेल्या वस्त्या, कमी झाडेझुडपे आणि उष्णता टिकवून ठेवणारे बांधकाम साहित्य यामुळे शहरे आसपासच्या ग्रामीण भागापेक्षा लक्षणीयरीत्या जास्त गरम होतात.
  - यामुळे असुरक्षित लोकसंख्येसाठी, विशेषतः उन्हाळ्याच्या महिन्यांत आरोग्याचे धोके तीव्र होतात.
- **उपाय आणि धोरणात्मक हस्तक्षेप (Remedies and Policy Interventions)**

भारतातील शहरीकरणाच्या समस्यांवर मात करण्यासाठी आणि शाश्वत शहरी विकास साधण्यासाठी अनेक धोरणात्मक उपाययोजना आणि हस्तक्षेप आवश्यक आहेत.

  - **शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे सक्षमीकरण आणि सहभागात्मक नियोजन (Strengthening Urban Local Governance and Participatory Planning)**
    - विकेंद्रित निर्णय घेण्याची प्रक्रिया सुनिश्चित करण्यासाठी ७४ व्या घटनादुरुस्तीनुसार **शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांना (Urban Local Bodies - ULBs)** सक्षम करणे.
    - नियोजन आणि देखरेखीत नागरिक गट, रहिवासी कल्याण संघटना आणि उपेक्षित समुदायांना सहभागी करून घेणे.
    - **उदाहरण:** बेंगळूरूमधील प्रभाग समित्या (Ward committees) आणि क्षेत्र सभा (area sabhas) स्थानिक समस्या सोडवण्यासाठी सक्षम करत आहेत.
  - **सर्वसमावेशक गृहनिर्माण धोरणे आणि झोपडपट्टी पुनर्वसन (Promoting Inclusive Housing Policies and Slum Rehabilitation)**
    - झोपडपट्ट्यांची वाढ कमी करण्यासाठी **प्रधानमंत्री आवास योजना (Pradhan Mantri Awas Yojana - PMAY)** सारख्या परवडणाऱ्या गृहनिर्माण योजनांची अंमलबजावणी करणे.
    - सक्तीने होणारे निष्कासन (forced evictions) टाळण्यासाठी आणि समुदाय एकीकरण (community integration) वाढवण्यासाठी सुरक्षित जमिनीच्या हक्कासह **जागेवरच झोपडपट्टी पुनर्विकास (in-situ slum redevelopment)** स्वीकारणे.
    - स्थलांतरित आणि असंघटित कामगारांसाठी भाड्याच्या घरांना (rental housing) प्रोत्साहन देणे.
    - **उदाहरण:** धारावी पुनर्विकास मॉडेल (आव्हाने असूनही) हे झोपडपट्टी समुदायांना समाकलित करण्याचा एक प्रयत्न आहे.
  - **शहरी सार्वजनिक वाहतूक आणि हरित गतिशीलता उपायांमध्ये सुधारणा (Improving Urban Public Transport and Green Mobility Solutions)**

- मेट्रो रेल, बस रॅपिड ट्रान्झिट (BRT) प्रणाली आणि शेवटच्या टप्प्यापर्यंतची जोडणी (last-mile connectivity) यांचा विस्तार आणि आधुनिकीकरण करणे.
- गैर-मोटारयुक्त वाहतूक पायाभूत सुविधांना (पदपथ, सायकल मार्ग) प्रोत्साहन देणे.
- अनुदान आणि धोरणात्मक पाठिंब्याद्वारे इलेक्ट्रिक वाहने आणि कमी उत्सर्जन करणाऱ्या वाहतुकीला प्रोत्साहन देणे.
- **उदाहरण:** दिल्ली मेट्रोची वाढती वाहन गर्दी आणि उत्सर्जन कमी करण्यात यश.
- **आरोग्य, शिक्षण आणि समाज कल्याण सेवा मजबूत करणे (Strengthening Health, Education, and Social Welfare Services)**
  - झोपडपट्टी आणि स्थलांतरित लोकसंख्येसाठी शहरी प्राथमिक आरोग्य केंद्रे आणि मोबाइल दवाखान्यांमध्ये गुंतवणूक वाढवणे.
  - शहरी गरिबांना औपचारिक अर्थव्यवस्थेत समाकलित करण्यासाठी महानगरपालिका शाळांची गुणवत्ता आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण सुधारणे.
  - PDS (सार्वजनिक वितरण प्रणाली), शहरी रोजगार हमी कार्यक्रम आणि अनुदानित बालसंगोपन सुविधांसारख्या सामाजिक सुरक्षा योजनांचा विस्तार करणे.
- **कचरा व्यवस्थापन आणि पर्यावरणीय शाश्वतता वाढवणे (Enhancing Waste Management and Environmental Sustainability)**
  - स्रोतावरच घनकचऱ्याचे कठोर विलगीकरण लागू करणे, पुनर्वापराला प्रोत्साहन देणे आणि वैज्ञानिक कचराभूमी व्यवस्थापन विकसित करणे.
  - शहरी हिरव्यागार जागांना प्रोत्साहन देणे, तलाव आणि पाणथळ जागांचे पुनरुज्जीवन करणे आणि कठोर अतिक्रमणविरोधी उपाययोजना लागू करणे.
  - **उदाहरण:** इंदूरची समुदाय-नेतृत्वाखालील कचरा व्यवस्थापन सुधारणांद्वारे "स्वच्छ शहर" दर्जा प्राप्त करण्याची यशस्वी गाथा.
- **स्मार्ट सिटीज मिशन आणि अमृत शाश्वत पायाभूत सुविधांसाठी (Smart Cities Mission and AMRUT for Sustainable Infrastructure)**
  - **स्मार्ट सिटीज मिशन (Smart Cities Mission)** शहरी प्रशासन, आयसीटी-सक्षम सेवा वितरण (ICT-enabled service delivery) आणि पायाभूत सुविधांच्या सुधारणांवर लक्ष केंद्रित करते.
  - **अमृत (AMRUT - Atal Mission for Rejuvenation and Urban Transformation)** सार्वत्रिक पाणी पुरवठा, सांडपाणी व्यवस्थापन आणि हिरव्यागार जागांवर भर देते.
  - **उदाहरण:** पुणे स्मार्ट सिटी उपक्रम, ज्यात स्मार्ट बस व्यवस्थापन आणि एकात्मिक कमांड केंद्रे समाविष्ट आहेत.

- **स्थलांतराचा दबाव कमी करण्यासाठी संतुलित प्रादेशिक विकासाला प्रोत्साहन देणे (Encouraging Balanced Regional Development to Reduce Migration Pressure)**
  - महानगरांमधील अति गर्दी कमी करण्यासाठी टीअर-२ आणि टीअर-३ शहरांना पर्यायी आर्थिक आणि रोजगार केंद्रे म्हणून विकसित करणे.
  - **मनरेगा (MGNREGA)** आणि ग्रामीण कौशल्य अभियानांसारख्या योजनांद्वारे ग्रामीण पायाभूत सुविधा मजबूत करणे आणि बिगर-शेती रोजगार निर्माण करणे.
  - मागासलेल्या राज्यांमध्ये प्रादेशिक औद्योगिक कॉरिडॉर आणि आर्थिक समूहांना (economic clusters) प्रोत्साहन देणे.

मूल्यवर्धन (Value Addition)

महत्त्वाची मराठी संज्ञा (Keywords in Marathi)

- Urban growth: शहरी वाढ
- Slums: झोपडपट्ट्या
- Informal settlements: अनौपचारिक वस्त्या
- Infrastructure deficit: पायाभूत सुविधांची कमतरता
- Urban poverty: शहरी दारिद्र्य
- Pollution: प्रदूषण
- Waste management: कचरा व्यवस्थापन
- Traffic congestion: वाहतूक कोंडी
- Affordable housing: परवडणारे गृहनिर्माण
- Public transport: सार्वजनिक वाहतूक
- Environmental degradation: पर्यावरणीय न्हास
- Urban inequality: शहरी असमानता
- Smart cities: स्मार्ट शहरे
- AMRUT: अमृत (अटल मिशन फॉर रिजुव्हेनेशन अँड अर्बन ट्रान्सफॉर्मेशन)
- Green mobility: हरित गतिशीलता
- Urban governance: शहरी प्रशासन
- Inclusive planning: समावेशक नियोजन
- Social services: सामाजिक सेवा
- Urban health: शहरी आरोग्य
- Urban heat islands: शहरी उष्णता बेटे
- Water scarcity: पाण्याची टंचाई
- Regional disparities: प्रादेशिक विषमता
- Sustainable development: शाश्वत विकास

यूपीएससी मुख्य परीक्षा सराव प्रश्न (UPSC Mains Practice Questions)

१. भारतातील जलद शहरीकरणामुळे (rapid urbanization) निर्माण होणाऱ्या प्रमुख आव्हानांचे परीक्षण (examine) करा.

२. अपुन्या शहरी पायाभूत सुविधा सामाजिक असमानता कशा वाढवतात, याची चर्चा करा.

३. शहरी विस्ताराचा (urban sprawl) शेतजमीन आणि पर्यावरणावर होणाऱ्या परिणामांचे विश्लेषण करा.

४. शहरी वस्त्यांमधील अति गर्दीशी संबंधित सार्वजनिक आरोग्य समस्या कोणत्या आहेत? त्यावर उपाय सुचवा.

५. वाहतूक कोंडीचा शहरी उत्पादकतेवर कसा परिणाम होतो, आणि ती कमी करण्यासाठी कोणती उपाययोजना करता येतील?

६. शहरी कचरा व्यवस्थापनाच्या अपयशाचे परिणाम तपासा आणि उपचारात्मक धोरणे प्रस्तावित करा.

- R – शहरी प्रशासनात सुधारणा (Revamp urban governance): (नगरपालिकांना सक्षम करणे, ७४ वी घटनादुरुस्ती)
- T – तंत्रज्ञान-आधारित उपाय (Technology-based solutions): (स्मार्ट शहरे, ई-प्रशासन)
- P – सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी (Public-private partnerships - PPP models)
- L – स्थानिक कचरा व्यवस्थापन आणि हरित उपक्रम (Localized waste management and green initiatives)
- A – पायाभूत सुविधांसाठी वित्त वाढवणे (Augment infrastructure finance): (अमृत, मेट्रो प्रकल्प)
- N – शहरी गरिबांसाठी नवीन कौशल्य विकास (New skill development for urban poor)

संक्षिप्त रूपे (Acronyms)

शहरीकरणाच्या समस्या (Problems of Urbanization)

संक्षिप्त रूप: चोकस (CHOKES)

शहरीकरणाच्या प्रमुख समस्या खालीलप्रमाणे आहेत:

- C – कोंडी आणि वाहतूकीच्या समस्या (Congestion and traffic woes)
- H – घरांची कमतरता आणि झोपडपट्ट्या (Housing shortage and slums)
- O – नागरी सुविधांवर अतिरिक्त ताण (Overstressed civic amenities): (पाणी, सांडपाणी, वीज)
- K – स्थलांतरितांमध्ये ज्ञान आणि कौशल्याचा ताळमेळ नसणे (Knowledge and skill mismatch among migrants)
- E – पर्यावरणीय ऱ्हास (Environmental degradation): (हवा, पाणी, कचरा)
- S – सामाजिक विभाजन आणि गुन्हेगारीत वाढ (Social fragmentation and crime rise)

उपाय आणि धोरणात्मक उपाययोजना (Remedies and Policy Measures)

संक्षिप्त रूप: स्मार्ट प्लॅन (SMART PLAN)

शहरीकरणाच्या समस्यांवर उपाययोजना करण्यासाठी प्रमुख धोरणात्मक उपाय खालीलप्रमाणे आहेत:

- S – शाश्वत शहरी वाहतूक (Sustainable urban transport): (मेट्रो, ई-मोबिलिटी)
- M – मिश्र-वापर आणि सर्वसमावेशक झोनिंग धोरणे (Mixed-use and inclusive zoning policies)
- A – परवडणाऱ्या गृहनिर्माण योजना (Affordable housing projects): (पीएमएवाय-यू, भाड्याच्या घरांच्या योजना)

यूपीएससी मागील वर्षांचे प्रश्न (UPSC Previous Year Questions)

प्रश्न	प्रश्नाचे स्वरूप	मुख्य मागणी
समानता आणि सामाजिक न्यायासाठी सर्वसमावेशक धोरणे असूनही, संविधानाने परिकल्पित सकारात्मक कृतीचे पूर्ण लाभ वंचित घटकांना अजूनही मिळालेले नाहीत. टिप्पणी करा. (२०२४)	टिप्पणी + विश्लेषणात्मक	धोरणांनंतरही मर्यादित सकारात्मक कृतीची कारणे यावर टिप्पणी करा.
उत्तर-उदारीकरण अर्थव्यवस्थेचा वांशिक अस्मिता आणि सांप्रदायिकतेवर होणाऱ्या परिणामावर चर्चा करा. (२०२३)	विश्लेषणात्मक + परिणाम-आधारित	उत्तर-उदारीकरण अर्थव्यवस्थेचा वांशिक ओळख आणि सांप्रदायिकतेवरील परिणामावर चर्चा करा.
सहिष्णुता, एकत्रीकरण आणि बहुलवाद हे भारतीय धर्मनिरपेक्षतेचे मुख्य घटक आहेत का? तुमच्या उत्तराचे समर्थन करा. (२०२२)	समर्थन + विश्लेषणात्मक	भारतीय धर्मनिरपेक्षतेमध्ये सहिष्णुता, एकत्रीकरण, बहुलवादाच्या भूमिकेचे समर्थन करा.
भारतात प्रादेशिकता वाढत्या सांस्कृतिक दृढतेचा परिणाम असल्याचे तुम्हाला मान्य आहे का? युक्तिवाद करा. (२०२०)	युक्तिवादात्मक + विश्लेषणात्मक	प्रादेशिकता सांस्कृतिक दृढतेमुळे उद्भवते का, यावर युक्तिवाद करा.
भारतातील डिजिटल उपक्रमांनी देशातील शिक्षण प्रणालीच्या कार्यपद्धतीमध्ये कसे योगदान दिले आहे? तुमच्या उत्तराचे सविस्तर स्पष्टीकरण द्या. (२०२०)	सविस्तर स्पष्टीकरण + विश्लेषणात्मक	शिक्षण प्रणालीवरील डिजिटल उपक्रमांच्या प्रभावाचे सविस्तर स्पष्टीकरण द्या.
धर्मनिरपेक्षतेच्या नावाने आपल्या सांस्कृतिक पद्धतींसमोरील आव्हाने कोणती आहेत? (२०१९)	विश्लेषणात्मक + गंभीर	धर्मनिरपेक्षतेमुळे सांस्कृतिक प्रथांना निर्माण झालेल्या आव्हानांचे विश्लेषण करा.
भारतीय धर्मनिरपेक्षतेची संकल्पना पाश्चिमात्य धर्मनिरपेक्षतेच्या मॉडेलपेक्षा कशी वेगळी आहे? चर्चा करा. (२०१८)	तुलनात्मक + विश्लेषणात्मक	भारतीय आणि पाश्चिमात्य धर्मनिरपेक्षतेमधील फरकावर चर्चा करा.
'सांप्रदायिकता एकतर सत्तेसाठीच्या धडपडीतून किंवा सापेक्ष वंचितेतून उद्भवते.' योग्य उदाहरणे देऊन युक्तिवाद करा. (२०१८)	युक्तिवादात्मक + स्पष्टीकरणात्मक	उदाहरणांसह सांप्रदायिकतेची कारणे सांगा.
स्वातंत्र्यापासून अनुसूचित जमातींवरील (Scheduled Tribes - STs) भेदभावाला संबोधित करण्यासाठी राज्याने केलेल्या दोन प्रमुख कायदेशीर उपाययोजना कोणत्या आहेत? (२०१७)	वर्णनात्मक + धोरणात्मक	स्वातंत्र्यापासून अनुसूचित जमातींसाठीच्या दोन प्रमुख कायदेशीर उपाययोजनांचे वर्णन करा.

धार्मिकता आणि सांप्रदायिकता यांच्यात फरक स्पष्ट करा, पूर्वीचे (धार्मिकता) स्वतंत्र भारतात नंतरच्यात (सांप्रदायिकता) कसे रूपांतरित झाले याचे एक उदाहरण द्या. (२०१७)	संकल्पनात्मक + स्पष्टीकरणात्मक	धार्मिकता आणि सांप्रदायिकता यात फरक स्पष्ट करा; रूपांतराचे उदाहरण द्या.
भारतातील आदिवासींना 'अनुसूचित जमाती' असे संविधानात का संबोधले जाते? त्यांच्या उन्नतीसाठी भारताच्या संविधानातील प्रमुख तरतुदी सांगा. (२०१६)	वर्णनात्मक + घटनात्मक	'अनुसूचित जमाती' संज्ञा स्पष्ट करा; उन्नतीसाठी घटनात्मक तरतुदी नमूद करा.
प्रादेशिकतेचा आधार काय आहे? विकासाच्या लाभांचे प्रादेशिक आधारावर असमान वाटप अखेरीस प्रादेशिकतेला प्रोत्साहन देते का? तुमच्या उत्तराचे समर्थन करा. (२०१६)	समर्थन + विश्लेषणात्मक	असमान विकास प्रादेशिकतेला प्रोत्साहन देतो का, याचे समर्थन करा.
पाश्चिमात्य देशांतील धर्मनिरपेक्षतेवरील चर्चापेक्षा भारतातील धर्मनिरपेक्षतेवरील चर्चा कशा वेगळ्या आहेत? (२०१४)	तुलनात्मक + विश्लेषणात्मक	भारत आणि पाश्चिमात्य देशांतील धर्मनिरपेक्षतेवरील चर्चाची तुलना करा.
प्रादेशिकतेची वाढती भावना स्वतंत्र राज्याच्या मागणीच्या निर्मितीमध्ये एक महत्त्वाचा घटक आहे. चर्चा करा. (२०१३)	चर्चा + विश्लेषणात्मक	प्रादेशिकता स्वतंत्र राज्याच्या मागणीला कशी खतपाणी घालते, यावर चर्चा करा.

सामाजिक सक्षमीकरण (Social Empowerment)

प्रस्तावना (Introduction)

सामाजिक सक्षमीकरण म्हणजे व्यक्तींना आणि उपेक्षित समुदायांना त्यांच्या जीवनावर नियंत्रण मिळवण्यास, त्यांचे हक्क बजावण्यास आणि सामाजिक, आर्थिक व राजकीय क्षेत्रांमध्ये सक्रियपणे सहभागी होण्यास सक्षम करण्याची प्रक्रिया. हे प्रणालीगत अडथळे दूर करण्यावर, असमानता कमी करण्यावर आणि एक समावेशक समाज निर्माण करण्यावर लक्ष केंद्रित करते, जिथे प्रत्येक व्यक्ती सन्मानाने आणि आत्म-सन्मानाने जगू शकेल. भारतीय संदर्भात, न्याय, समानता आणि बंधुत्वाच्या घटनात्मक आदर्शांची पूर्तता करण्यासाठी आणि समावेशक व सामंजस्यपूर्ण समाजाची संकल्पना साकार करण्यासाठी सामाजिक सक्षमीकरण अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

सामाजिक सक्षमीकरणाचे घटक (Components of Social Empowerment)

सामाजिक सक्षमीकरण हे अनेक महत्त्वाच्या घटकांवर आधारित आहे, जे एकत्रितपणे व्यक्ती आणि समुदायांना सक्षम करतात:

- **शिक्षण आणि जागरूकता (Education and Awareness)**
  - उच्च आणि व्यावसायिक शिक्षणासह, दर्जेदार शिक्षणापर्यंत सार्वत्रिक पोहोच.
  - रोजगारक्षमता वाढवण्यासाठी आणि आत्मनिर्भरतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी कौशल्य विकास कार्यक्रम.
  - लोकांना त्यांचे हक्क आणि हक्कांबद्दल जागरूक करण्यासाठी कायदेशीर साक्षरता उपक्रम.
  - समानता, सहिष्णुता आणि घटनात्मक नैतिकतेसारख्या मूल्यांना प्रोत्साहन देणे.
- **आर्थिक सक्षमीकरण (Economic Empowerment)**
  - जमीन, कर्ज आणि तंत्रज्ञान यांसारख्या उत्पादक संसाधनांपर्यंत पोहोच.
  - स्वयंसहाय्यता गट, सहकारी संस्था आणि सूक्ष्मवित्त उपक्रमांद्वारे उद्योजकतेला प्रोत्साहन.
  - रोजगार निर्मिती आणि आर्थिक समावेशक उपायांचा विस्तार.
  - असुरक्षित गटांसाठी सामाजिक सुरक्षा आणि उपजीविका समर्थन प्रणाली मजबूत करणे.
- **राजकीय सक्षमीकरण (Political Empowerment)**
  - राजकीय आणि निर्णय घेणाऱ्या संस्थांमध्ये उपेक्षित गटांचे अधिक प्रतिनिधित्व.
  - महिला आणि वंचित समुदायांसाठी आरक्षण धोरणांची अंमलबजावणी.
  - सहभागात्मक लोकशाही मजबूत करणे आणि स्थानिक शासन संरचनांना सक्षम करणे.
  - सक्रिय नागरिक सहभाग आणि नेतृत्व विकासाला प्रोत्साहन देणे.
- **आरोग्य आणि कल्याण (Health and Well-being)**
  - मानसिक आरोग्याच्या सेवेसह, परवडणाऱ्या आणि दर्जेदार आरोग्य सेवांपर्यंत पोहोच.

- पोषण सुरक्षा, सुरक्षित पिण्याचे पाणी आणि सुधारित स्वच्छता सुविधा सुनिश्चित करणे.
- माता आणि बाल आरोग्यासह समुदाय-विशिष्ट आरोग्य समस्या सोडवणे.
- प्रतिबंधात्मक आरोग्य सेवा आणि जागरूकता मोहिमांना प्रोत्साहन देणे.

• कायदेशीर आणि हक्क-आधारित सक्षमीकरण (Legal and Rights-Based Empowerment)

- भेदभाव, हिंसाचार आणि शोषणापासून मजबूत कायदेशीर संरक्षण.
- न्यायापर्यंत सुधारित पोहोच आणि प्रभावी तक्रार निवारण यंत्रणा.
- आदिवासी आणि आदिवासी समुदायांच्या जमीन, सांस्कृतिक आणि अस्मिता हक्कांचे संरक्षण करणे.
- मानवाधिकार शिक्षणाचे बळकटीकरण आणि जबाबदारी यंत्रणांना प्रोत्साहन देणे.

भारतात सामाजिक सक्षमीकरणाची गरज (Need for Social Empowerment in India)

भारतात सामाजिक सक्षमीकरण हे केवळ एक धोरणात्मक उद्दिष्ट नाही, तर ते एक ऐतिहासिक आणि सामाजिक गरज आहे. अनेक दशकांपासून अस्तित्वात असलेल्या असमानता दूर करण्यासाठी आणि एक न्यायपूर्ण, समावेशक समाज घडवण्यासाठी हे आवश्यक आहे.

• ऐतिहासिक असमानता दूर करणे (Addressing Historical Inequalities)

- शतकानुशतके चालत आलेला जाती (caste), लिंग (gender) आणि वर्ग-आधारित भेदभाव समाजातील मोठ्या वर्गाला उपेक्षित ठेवत आहे.
- ऐतिहासिक सामाजिक संरचनांमुळे दलित, आदिवासी, महिला आणि अल्पसंख्याकांना संसाधने, शिक्षण आणि निर्णय प्रक्रियेत समान प्रवेश नाकारला गेला आहे.

• दारिद्र्य आणि आर्थिक असुरक्षितता कमी करणे (Reducing Poverty and Economic Vulnerabilities)

- सामाजिक सक्षमीकरणामुळे उपेक्षित समुदायांना कौशल्ये, शिक्षण आणि संधी मिळतात, ज्यामुळे ते दारिद्र्याचे चक्र तोडू शकतात.
- उदाहरण: स्वयंसहाय्यता गटांद्वारे (Self-Help Groups - SHGs) ग्रामीण महिलांना सक्षम केल्याने त्यांची आर्थिक स्वतंत्रता आणि घरगुती कल्याण वाढते.

• समावेशक वाढ सुनिश्चित करणे (Ensuring Inclusive Growth)

- सामाजिक सक्षमीकरणाशिवाय होणारी आर्थिक वाढ असमान विकास आणि सामाजिक तणाव निर्माण करते.
- खऱ्या समावेशकतेसाठी (true inclusivity) समाजातील सर्व घटकांनी वाढीच्या प्रक्रियेत सहभागी होऊन त्याचा लाभ घेणे आवश्यक आहे.

- उदाहरण: उच्च जीडीपी वाढ असूनही, सातत्यपूर्ण सामाजिक बहिष्करणामुळे भारत अजूनही मानव विकास निर्देशांकात खालच्या क्रमांकावर आहे.
- **लोकशाही आणि सामाजिक न्याय मजबूत करणे (Strengthening Democracy and Social Justice)**
  - सक्षम नागरिक लोकशाही प्रक्रियेत सक्रियपणे सहभागी होतात आणि संस्थांना जबाबदार धरतात.
  - सामाजिक सक्षमीकरणामुळे हक्क आणि कर्तव्यांबद्दल जागरूकता वाढते, ज्यामुळे अधिक समानतावादी समाज तयार होतो.
  - उदाहरण: आरक्षण धोरणांनंतर पंचायती राज संस्थांमध्ये (Panchayati Raj institutions) महिलांचा वाढलेला सहभाग.
- **लैंगिक असमानतेशी लढा देणे (Combating Gender Inequality)**
  - महिलांना शिक्षण, आरोग्य, रोजगार आणि राजकीय प्रतिनिधित्वात अनेक अडथळ्यांना सामोरे जावे लागते.
  - लैंगिक समानता साध्य करण्यासाठी आणि समानतेच्या घटनात्मक वचनबद्धता पूर्ण करण्यासाठी सामाजिक सक्षमीकरण आवश्यक आहे.
  - उदाहरण: बालविवाह आणि हुंडाविरोधी मोहिमांनी हानिकारक प्रथा कमी केल्या आहेत, परंतु त्यासाठी पुढील सक्षमीकरण प्रयत्नांची गरज आहे.
- **सामाजिक सलोखा वाढवणे आणि संघर्ष कमी करणे (Enhancing Social Cohesion and Reducing Conflicts)**
  - उपेक्षितकरण आणि बहिष्करणामुळे सामाजिक अशांतता, हिंसाचार आणि अतिरेकी प्रवृत्ती वाढू शकतात.
  - समावेशक सामाजिक धोरणे आणि सक्षमीकरण कार्यक्रम विश्वास निर्माण करतात, तक्रारी कमी करतात आणि सलोखा वाढवतात.
  - उदाहरण: आदिवासी समुदायांच्या सक्षमीकरणामुळे त्यांचे एकलकोंडेपण कमी होते आणि त्यांना मुख्य प्रवाहात समाकलित होण्यास मदत मिळते.
- **घटनात्मक आणि जागतिक वचनबद्धता पूर्ण करणे (Meeting Constitutional and Global Commitments)**
  - संविधानातील अनुच्छेद १५, १७ आणि ४६ सामाजिक आणि शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या वर्गांच्या हितांचे संरक्षण आणि संवर्धन करण्याचे बंधन घालतात.
  - हे शाश्वत विकास ध्येयांशी (Sustainable Development Goals - SDGs) सुसंगत आहे, विशेषतः एसडीजी ५ (लिंग समानता) आणि एसडीजी १० (असमानता कमी करणे).
- **खोलवर रुजलेले सामाजिक पूर्वग्रह आणि रूढी (Deep-rooted social prejudices and stereotypes):**
  - घटनात्मक हमी असूनही, जाती-आधारित भेदभाव, अस्पृश्यता आणि सामाजिक बहिष्कार अजूनही भारताच्या अनेक भागांमध्ये प्रचलित आहेत.
  - पितृसत्ताक मानसिकता महिलांच्या शिक्षण, कार्यबल आणि निर्णय घेण्यातील सहभागास मर्यादित करते.
  - त्याचप्रमाणे, अल्पसंख्याक, एलजीबीटीक्यू+ (LGBTQ+) समुदाय आणि दिव्यांग व्यक्तींविरुद्धच्या रूढी त्यांच्या समाजात पूर्ण एकीकरणास अडथळा आणतात आणि त्यांना समान संधी नाकारतात.
- **धोरणे आणि कायद्यांची अप्रभावी अंमलबजावणी (Ineffective implementation of policies and laws):**
  - प्रगतिशील धोरणे आणि कायदेशीर चौकट अस्तित्वात असली तरी, नोकरशाहीतील उदासीनता, भ्रष्टाचार आणि लाभाधर्यांमध्ये जागरूकतेच्या अभावामुळे त्यांची जमिनीवरील अंमलबजावणी कमकुवत राहते.
  - अनेक कल्याणकारी योजना सर्वात उपेक्षित लोकांपर्यंत पोहोचत नाहीत आणि तक्रार निवारण यंत्रणा अनेकदा दुर्गम किंवा अप्रभावी असतात, ज्यामुळे प्रणालीवरील विश्वास कमी होतो.
- **आर्थिक असमानता (Economic inequalities):**
  - संपत्ती आणि उत्पन्नाच्या वितरणातील सातत्यपूर्ण विषमता सामाजिक श्रेणीबद्धतेला बती देते आणि उपेक्षित गटांसाठी दर्जेदार शिक्षण, आरोग्य सेवा आणि रोजगाराची उपलब्धता प्रतिबंधित करते.
  - वंचित पार्श्वभूमीतील अनेक व्यक्ती असंघटित क्षेत्रात कमी-वेतनावर आणि असुरक्षित नोकऱ्यांमध्ये अडकतात, ज्यामुळे दारिद्र्य आणि अवलंबून राहण्याचे चक्र कायम राहते.
- **डिजिटल दरी आणि तांत्रिक अडथळे (Digital divide and technological barriers):**
  - डिजिटल प्रशासन आणि सेवांकडे वेगाने झालेल्या बदलामुळे ग्रामीण लोकसंख्येचा मोठा भाग आणि उपेक्षित समुदाय इंटरनेटचा अभाव, अपुरी पायाभूत सुविधा आणि कमी डिजिटल साक्षरतेमुळे वगळले गेले आहेत.
  - ही डिजिटल दरी शिक्षण, आर्थिक समावेशन आणि सरकारी लाभांपर्यंत पोहोचण्याच्या संधींना आणखी मर्यादित करते.
- **उपेक्षित गटांवरील हिंसाचार आणि अत्याचार (Violence and atrocities against marginalized groups):**
  - जाती-आधारित हिंसाचार, ऑनर किलिंग, लिंग-आधारित हिंसाचार आणि कार्यकर्त्यांवरील हल्ल्यांचे उच्च प्रमाण उपेक्षित समुदायांना त्यांचे हक्क मांडण्यापासून परावृत्त करते.
  - प्रतिशोध आणि सामाजिक बहिष्कार यांच्या भीतीमुळे त्यांना अनेकदा शांत राहण्यास भाग पाडले जाते आणि त्यांचे दमन कायम राहते.

सामाजिक सक्षमीकरणासमोरील आव्हाने (Challenges to Social Empowerment)

भारतात सामाजिक सक्षमीकरण (Social Empowerment) साध्य करण्याच्या मार्गात अनेक जटिल आणि खोलवर रुजलेली आव्हाने आहेत.

- राष्ट्रीय गुन्हे नोंदणी ब्युरो (NCRB) च्या आकडेवारीनुसार, अनुसूचित जातींवरील गुन्हे २०२० मध्ये ५०,२९१ होते, जे २०२१ मध्ये ५०,९०७ पर्यंत वाढले. तसेच, महिलांवरील गुन्हे २०२१ मध्ये ४,२८,२७८ होते. (टीप: २०२४-२५ चा थेट डेटा उपलब्ध नाही, त्यामुळे मागील वर्षांचे आकडे वापरले आहेत.)
- **शहरी-ग्रामीण आणि प्रादेशिक विषमता (Urban-rural and regional disparities):**
  - शहरी आणि ग्रामीण भागांमध्ये, तसेच वेगवेगळ्या प्रदेशांमध्ये विकासात्मक असंतुलन आरोग्य, शिक्षण आणि उपजीविकेच्या संधींमध्ये समान प्रवेशास अडथळा आणते.
  - मागासलेल्या प्रदेशांमध्ये खराब पायाभूत सुविधा आणि मर्यादित राज्य क्षमता सामाजिक बहिष्करण वाढवते आणि गतिशीलता प्रतिबंधित करते.
- **कमी राजकीय सहभाग आणि प्रतिनिधित्व (Low political participation and representation):**
  - उपेक्षित समुदाय आणि महिलांचे राजकीय संस्था आणि निर्णय घेणाऱ्या संस्थांमध्ये प्रतिनिधित्व कमी आहे.
  - प्रतिनिधित्व असले तरी, त्यांना अनेकदा केवळ दिखावा म्हणून सामोरे जावे लागते आणि त्यांच्या जीवनावर परिणाम करणाऱ्या धोरणांवर आणि निर्णयांवर प्रभाव टाकण्याची खरी शक्ती त्यांच्याकडे नसते.
  - सध्याच्या लोकसभेत (२०२४ पर्यंत), महिला खासदारांची संख्या केवळ ७८ (१४.३९%) आहे, तर अनुसूचित जातींसाठी ८४ जागा आणि अनुसूचित जमातींसाठी ४७ जागा आरक्षित आहेत, तरीही त्यांची लोकसंख्येच्या प्रमाणात थेट भागीदारी कमी आहे.

उपक्रमांना प्रोत्साहन देणे.

- परवडणाऱ्या आरोग्य सेवा आणि सामाजिक संरक्षण प्रणालींपर्यंत पोहोच सुधारणे.
- समावेशक समाज निर्माण करण्यासाठी आंतरसांस्कृतिक संवाद आणि समुदाय सलोख्याला प्रोत्साहन देणे.

पुढील मार्ग (Way Forward)

सामाजिक सक्षमीकरणासमोरील आव्हानांना तोंड देण्यासाठी एक बहुआयामी आणि समन्वित दृष्टिकोन आवश्यक आहे:

- कल्याणकारी योजनांची आणि कायदेशीर संरक्षणाची प्रभावी अंमलबजावणी आणि देखरेख मजबूत करणे.
- उपेक्षित समुदायांवर विशेष लक्ष केंद्रित करून समावेशक आणि दर्जेदार शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे.
- आर्थिक असमानता कमी करण्यासाठी कौशल्य विकास आणि उपजीविकेच्या संधींचा विस्तार करणे.
- पायाभूत सुविधा विकास आणि डिजिटल साक्षरता उपक्रमांद्वारे डिजिटल दरी कमी करणे.
- उपेक्षित गटांचा राजकीय प्रतिनिधित्व आणि अर्थपूर्ण सहभाग वाढवणे.
- समुदाय-स्तरीय संस्था मजबूत करणे आणि स्थानिक शासन संरचनांना सक्षम करणे.
- रूढींना आव्हान देण्यासाठी आणि समानतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी सामाजिक जागरूकता मोहिमांना गती देणे.
- सामाजिक सक्षमीकरणाच्या प्रयत्नांना पाठिंबा देण्यासाठी खाजगी क्षेत्र आणि सीएसआर (CSR - Corporate Social Responsibility)

सांप्रदायिकता (Communalism)

प्रस्तावना (Introduction)

सांप्रदायिकता हे भारताच्या सामाजिक सलोख्याला आणि राष्ट्रीय एकात्मतेला भेडसावणारे सर्वात महत्त्वाचे आव्हान आहे. ऐतिहासिक विभागणीत रुजलेले आणि राजकीय व सामाजिक घटकांद्वारे टिकून राहिलेले हे आव्हान अनेकतेतील एकतेच्या आणि धर्मनिरपेक्षतेच्या भारतीय संविधानात अंतर्भूत असलेल्या आदर्शांना धोका देते. वसाहतवादी काळापासून ते समकालीन समाजापर्यंत, सांप्रदायिक तणावामुळे अनेकदा हिंसाचार भडकलेला आहे, ज्यामुळे लोकशाही मूल्यांचे नुकसान झाले आहे आणि समुदायांमध्ये खोलवर अविश्वास निर्माण झाला आहे. म्हणूनच, एक समावेशक, शांततापूर्ण आणि लवचिक समाज घडवण्यासाठी सांप्रदायिकतेला सामोरे जाणे अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

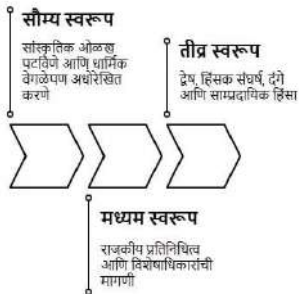
सांप्रदायिकतेचा अर्थ आणि संकल्पना (Meaning and Concept of Communalism)

सांप्रदायिकता ही एक राजकीय आणि सामाजिक विचारसरणी आहे जी एका धार्मिक समुदायाच्या हितांना इतरांपेक्षा जास्त प्राधान्य देते, ज्यामुळे अनेकदा संघर्ष आणि फूट निर्माण होते. ती जटिल सामाजिक ओळखींना एकाच धार्मिक ओळखीत कमी करते आणि विविध धार्मिक समुदायांना विरोधी हितसंबंध असलेले स्वतंत्र, असंगत गट म्हणून पाहते.

सांप्रदायिकता सहसा खालील टप्प्यांमध्ये विकसित होते:

- **सौम्य स्वरूप (Mild form):** याची सुरुवात सांस्कृतिक ओळख अधोरेखित करण्यापासून आणि सामाजिक व सांस्कृतिक बाबींमध्ये धार्मिक भिन्नत्वावर भर देण्यापासून होते.
- **मध्यम स्वरूप (Moderate form):** हे स्वतंत्र राजकीय प्रतिनिधित्वाची आणि विशेष हक्कांची मागणी करण्यामध्ये विकसित होते, ज्यामुळे राजकीय विखंडन निर्माण होते.
- **अति तीव्र स्वरूप (Extreme form):** यामुळे द्वेष, हिंसक संघर्ष, दंगली आणि सांप्रदायिक हिंसाचार होऊ शकतो, ज्यामुळे राष्ट्रीय अखंडता आणि सामाजिक सलोख्याला गंभीर धोका निर्माण होतो.

साम्प्रदायिकतेच्या वाढत्या टप्प्यांचा क्रम

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी (Historical Background)

भारतामध्ये सांप्रदायिकतेची (Communalism) मुळे खोलवर रुजलेली आहेत, ज्याला अनेक ऐतिहासिक घटना आणि ब्रिटिश वसाहतवादी धोरणांनी खतपाणी घातले आहे.

- **वसाहतवादी 'फोडा आणि राज्य करा' धोरणे (Colonial policies of divide and rule):** ब्रिटिश वसाहतवादी प्रशासनाने राष्ट्रीय एकात्मतेची सामूहिक भावना कमकुवत करण्यासाठी आणि

त्यांची सत्ता मजबूत करण्यासाठी धार्मिक समुदायांमध्ये पद्धतशीरपणे फूट पाडण्यास प्रोत्साहन दिले.

- **स्वतंत्र मतदारसंघ (मॉर्ले-मिंटो सुधारणा, १९०९) (Separate electorates - Morley-Minto Reforms, 1909):** मुस्लिमांसाठी स्वतंत्र मतदारसंघांच्या (separate electorates) सुरुवातीमुळे राजकारणात सांप्रदायिक विभागणी संस्थागत झाली, ज्यामुळे सामायिक राष्ट्रीय ओळखीऐवजी सांप्रदायिक प्रतिनिधित्वाचा (communal representation) पाया रचला गेला.
- **बंगालची फाळणी (१९०५) (Partition of Bengal - 1905):** प्रशासकीय सोयीसाठी केली गेली असली तरी, या कृतीला हिंदू आणि मुस्लिमांना विभाजित करण्याचा प्रयत्न मानले गेले, ज्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर निषेध झाले आणि सांप्रदायिक भावना अधिक तीव्र झाल्या.
- **सांप्रदायिक निवाडा (कम्युनल अवॉर्ड, १९३२) (Communal Award - 1932):** ब्रिटिश पंतप्रधान रामसे मॅकडोनाल्ड यांनी घोषित केलेल्या या निवाड्यात दलित वर्गांना स्वतंत्र मतदारसंघ देण्यात आले, ज्यामुळे भारतीय समाजात सांप्रदायिक आधारावर आणखी विभाजन झाले.
- **फाळणीचा वारसा (१९४७) (Legacy of Partition - 1947):** धार्मिक आधारावर भारत आणि पाकिस्तानची हिंसक विभागणी झाल्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर विस्थापन, सांप्रदायिक हत्याकांड आणि समुदायांमध्ये चिरस्थायी अविश्वास निर्माण झाला, ज्यामुळे खोल सामाजिक आणि मानसिक जखमा राहिल्या.
- **स्वातंत्र्योत्तर सांप्रदायिक तणाव (Post-independence communal tensions):** घटनात्मक संरक्षणात्मक उपाय असूनही, स्वतंत्र भारतामध्ये वेळोवेळी सांप्रदायिक दंगली आणि हिंसाचार (उदा. १९८४ मधील शीखविरोधी दंगली, १९९२ मधील बाबरी मशीद विध्वंस, २००२ मधील गुजरात दंगली) दिसून आले, जे ऐतिहासिक सांप्रदायिक विभाजनांचा दीर्घकाळ चाललेला परिणाम दर्शवतात.

भारतातील सांप्रदायिकतेची कारणे (Causes of Communalism in India)

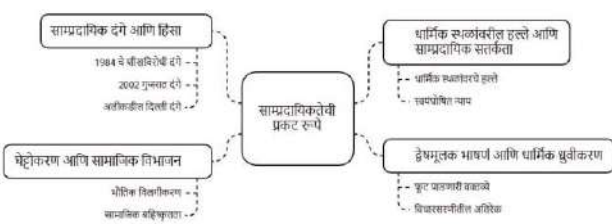
भारतातील सांप्रदायिकतेची वाढ अनेक गुंतागुंतीच्या आणि एकमेकांशी जोडलेल्या कारणामुळे झाली आहे:

- **ऐतिहासिक आणि राजकीय हाताळणी (Historical and political manipulation):** वसाहतवादी धोरणे आणि राजकीय कलाकारांकडून धार्मिक भावनांचा सातत्याने होणारा वापर यामुळे सांप्रदायिक ओळख आणि विभाजन अधिक दृढ झाले आहे.
- **व्होट-बँक राजकारण आणि निवडणूक ध्रुवीकरण (Vote-bank politics and electoral polarization):** राजकीय पक्ष निवडणुकीतील फायदा मिळवण्यासाठी धार्मिक आधारावर समुदायांना एकत्र करतात, ज्यामुळे सांप्रदायिक विचारसरणीला प्रोत्साहन मिळते आणि जातीय विभाजन वाढते.
- **सामाजिक-आर्थिक असमानता आणि उपेक्षितकरण (Socio-economic inequalities and marginalization):** काही

धार्मिक गटांमधील आर्थिक आणि शैक्षणिक मागासलेपणामुळे वंचनेची भावना निर्माण होते आणि असंतोषाला खतपाणी मिळते, ज्यामुळे ते सांप्रदायिक एकत्रीकरणासाठी अधिक संवेदनशील बनतात.

- **रूढी, पूर्वाग्रह आणि आंतर-समुदाय संवादाचा अभाव (Stereotypes, prejudices, and lack of inter-community dialogue):** समुदायांमध्ये सतत असलेले गैरसमज आणि सामाजिक संवादाच्या अभावामुळे अविश्वास आणि शत्रुत्व वाढते.
- **माध्यमांची भूमिका आणि चुकीची माहिती (Role of media and misinformation):** सनसनाटीकरण, पक्षपाती वार्ताकन आणि सोशल मीडियावर अफवांचा अनियंत्रित प्रसार भीती, द्वेष आणि हिंसाचाराला उत्तेजित करतो.
- **सांप्रदायिक इतिहासलेखन आणि पक्षपाती शिक्षण (Communal historiography and biased education):** पाठ्यपुस्तकांमधील आणि सार्वजनिक कथनांमधील इतिहासाचे विकृत अर्थ लावले जातात, ज्यात सामायिक सांस्कृतिक वारशाऐवजी अनेकदा संघर्षानाच हायलाइट केले जाते, ज्यामुळे विभाजनवादी भावना अधिक दृढ होतात.
- **कमकुवत कायद्याची अंमलबजावणी आणि राजकीय आश्रय (Weak law enforcement and political patronage):** सांप्रदायिक गुन्हेगारांना शिक्षा न करणे आणि अतिरेकी गटांना राजकीय पाठिंब्यामुळे सांप्रदायिक घटकांना बळकटी मिळते आणि हिंसाचार कायम राहतो.
- **धार्मिक कट्टरतावाद आणि कट्टरता (Religious fundamentalism and radicalization):** जहाल विचारसरणीची वाढ आणि धर्माच्या कठोर व्याख्या सहिष्णुता कमी करतात आणि सांप्रदायिक विशिष्टतेला प्रोत्साहन देतात.
- **आर्थिक स्पर्धा आणि संसाधन संघर्ष (Economic competition and resource conflicts):** नोकऱ्या, जमीन आणि सरकारी फायद्यांसारख्या मर्यादित संसाधनांसाठीची स्पर्धा ओळखीचे राजकारण केले जाते तेव्हा सांप्रदायिक वळण घेऊ शकते.
- **घेट्टोयझेशन आणि स्थानिक विलगीकरण (Ghettoization and spatial segregation):** समुदायांचे विशेष वस्त्यांमध्ये शारीरिक पृथक्करण सामाजिक एकीकरणाला मर्यादित करते आणि सांप्रदायिक ओळख अधिक दृढ करते.

साम्प्रदायिकतेची प्रकट रूपे

सांप्रदायिकतेचे परिणाम (Impact of Communalism)

भारतातील सांप्रदायिकता (Communalism) देशाच्या सामाजिक सलोख्याला आणि विकासाला गंभीरपणे बाधित करते. याचे अनेक दूरगामी आणि नकारात्मक परिणाम दिसून येतात.

- **राष्ट्रीय एकता आणि अखंडतेला धोका (Threat to National Unity and Integrity)**
  - सांप्रदायिकता भारताच्या अनेकतेतील एकतेच्या मूलभूत तत्वांना कमजोर करते, ज्यामुळे संविधानाने अपेक्षित असलेल्या धर्मनिरपेक्ष संरचनेला धोका निर्माण होतो.
  - ती फुटीरतावादी प्रवृत्तींना आणि प्रादेशिक तणावांना खतपाणी घालते, ज्यामुळे सामाजिक सलोखा अस्थिर होतो.
  - **उदाहरण:** दिल्ली (२०२० च्या दंगली) सारख्या प्रदेशांमध्ये वारंवार होणाऱ्या सांप्रदायिक संघर्षामुळे आंतर-समुदाय संबंध ताणले जातात आणि समाज ध्रुवीकृत होतो.
- **धर्मनिरपेक्ष मूल्यांचे क्षरण (Erosion of Secular Values)**
  - संविधानाच्या प्रस्तावनेत नमूद केलेल्या धर्मनिरपेक्षता आणि बहुधर्माच्या घटनात्मक आदर्शांना कमजोर करते.
  - धार्मिक आधारावर होणारे राजकीय एकत्रीकरण लोकशाही चर्चांना बाधित करते आणि ओळख-आधारित राजकारणाला प्रोत्साहन देते.
  - **उदाहरण:** निवडणुकीच्या प्रचारात धार्मिक भावनांचा वापर केल्याने विकासात्मक मुद्द्यांवर लक्ष केंद्रित करण्याऐवजी ध्रुवीकरण होते.
- **सामाजिक विभाजन आणि अविश्वास (Social Fragmentation and Distrust)**
  - समुदायांमधील फूट आणखी खोल करते, ज्यामुळे संशय आणि भीतीचे वातावरण निर्माण होते.
  - शेजार, शाळा आणि कामाच्या ठिकाणांसारख्या सामायिक जागांमध्ये सामाजिक संवाद आणि आंतर-समुदाय सहकार्य प्रतिबंधित करते.
  - **उदाहरण:** अहमदाबाद आणि मुंबईच्या काही भागांमध्ये असलेल्या घेट्टो (Ghettos) किंवा समुदाय-विशिष्ट वस्त्या भौगोलिक आणि सामाजिक विभाजनाचे स्पष्ट उदाहरण आहेत.
- **हिंसाचार आणि जीवित व मालमत्तेचे नुकसान (Violence and Loss of Life and Property)**
  - सांप्रदायिक दंगली आणि लक्षित हिंसाचारामुळे जीवितहानी, मालमत्तेचा विध्वंस आणि मोठ्या प्रमाणावर विस्थापन होते.
  - आर्थिक क्रियाकलाप विस्कळीत होतात आणि बाधित लोकांमध्ये दीर्घकाळ टिकणारा आघात निर्माण होतो.
  - **उदाहरण:** २००२ च्या गुजरात दंगलींमध्ये १,००० हून अधिक लोकांचा मृत्यू झाला आणि मोठ्या प्रमाणात मालमत्तेचे नुकसान झाले. (या आकडेवारीनुसार, राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाने (NHRC) २००२ च्या गुजरात दंगलींमध्ये अधिकृतपणे २५४ हिंदू आणि ७९० मुस्लिम नागरिकांचा मृत्यू झाल्याची नोंद केली आहे, असे विविध अहवाल सांगतात. मालमत्तेच्या नुकसानीचा निश्चित आकडा देणे कठीण आहे परंतु तो मोठा होता.)
- **आर्थिक परिणाम (Economic Consequences)**
  - हिंसाचारग्रस्त प्रदेशांमध्ये गुंतवणूकदारांच्या आत्मविश्वासात घट

होते आणि स्थानिक अर्थव्यवस्था विस्कळीत होते.

- राहत, पुनर्वसन आणि कायदा व सुव्यवस्था राखण्यासाठी सार्वजनिक संसाधनांवर वाढीव भार पडतो.
- **उदाहरण:** ज्या राज्यांना सांप्रदायिकदृष्ट्या अस्थिर मानले जाते, तेथील व्यवसाय आणि पर्यटन यांना अनेकदा फटका बसतो.
- **अल्पसंख्याक समुदायांचे उपेक्षितकरण (Marginalization of Minority Communities)**
  - शिक्षण, रोजगार आणि गृहनिर्माणात अल्पसंख्याक गटांविरुद्ध सामाजिक बहिष्कार आणि भेदभाव होतो.
  - यामुळे एकलकोडेपणा (alienation) आणि राष्ट्रीय एकात्मतेच्या प्रयत्नांना कमजोर करणारा मानसिक परिणाम होतो.
  - **उदाहरण:** प्रमुख शहरांमध्ये काही विशिष्ट समुदायांच्या सदस्यांना घरे भाड्याने देण्यास घरमालकांकडून होणारा विरोध.
- **मानव विकासाला अडथळा (Hindrance to Human Development)**
  - सांप्रदायिक संघर्षामुळे मुलांचे शिक्षण, आरोग्य सेवांपर्यंत पोहोच आणि उपजीविका विस्कळीत होतात.
  - बाधित समुदायांमध्ये पिढ्यानपिढ्या नुकसान होते, ज्यामुळे दारिद्र्य आणि अविकसितता वाढते.

धार्मिकता (Religiousness/Religiosity) आणि सांप्रदायिकता (Communalism) यांच्यातील फरक स्पष्ट करा

पैलू (Aspect)	धार्मिकता (Religiousness / Religiosity)	सांप्रदायिकता (Communalism)
अर्थ (Meaning)	एखाद्या व्यक्तीची किंवा समुदायाची वैयक्तिक श्रद्धा, भक्ती आणि आध्यात्मिक पद्धती.	एक राजकीय आणि सामाजिक विचारसरणी जी एका धार्मिक समुदायाचे हित इतरांपेक्षा श्रेष्ठ मानते, ज्यामुळे अनेकदा संघर्ष निर्माण होतो.
स्वरूप (Nature)	वैयक्तिक आणि आध्यात्मिक स्वरूपाची; नैतिक आणि वैचारिक विकासावर भर देते.	सामूहिक आणि राजकीय; इतर समुदायांबद्दल विशेषत्व आणि शत्रुत्व वाढवते.
इतर धर्मांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन (Approach to other religions)	सामान्यतः सहिष्णु आणि जुळवून घेणारा; सहअस्तित्व आणि बहुलवादाचा आदर करतो.	असहिष्णु आणि फूट पाडणारा; इतर धार्मिक समुदायांना शत्रू मानतो.
समाजावरील परिणाम (Impact on society)	वैयक्तिक नैतिक मूल्यांना प्रोत्साहन देतो, सामाजिक सलोखा आणि सामुदायिक सेवा वाढवतो.	सामाजिक फूट, हिंसा निर्माण करतो आणि राष्ट्रीय एकता व धर्मनिरपेक्षतेला धोका निर्माण करतो.
राजकारणाशी संबंध (Relation to politics)	सहसा अपराजकीय; राजकीय एकत्रीकरणाऐवजी आध्यात्मिक उन्नतीवर लक्ष केंद्रित करतो.	अत्यंत राजकीय; धार्मिक आधारावर सत्ता मिळवण्यासाठी आणि मतांचे एकत्रीकरण करण्यासाठी वापरला जातो.

उदाहरणे (Examples)	प्रार्थना, उपवास, दानधर्म, आध्यात्मिक उद्देशाने केलेली तीर्थयात्रा यांसारख्या प्रथा.	जातीय दंगली, स्वतंत्र मतदारसंघांची मागणी, धार्मिक द्वेषपूर्ण भाषणे.
--------------------	--	---

सांप्रदायिकता रोखण्यासाठी उपाययोजना

- **धर्मनिरपेक्ष मूल्यांचे आणि घटनात्मक संरक्षणाचे बळकटीकरण:** शिक्षण, सार्वजनिक चर्चा आणि राज्य धोरणांद्वारे संविधानात नमूद केलेल्या धर्मनिरपेक्षता, समानता आणि बंधुत्वाच्या तत्वांना प्रोत्साहन देणे.
- **द्वेषपूर्ण भाषण आणि हिंसाचाराविरोधी कायद्यांची प्रभावी अंमलबजावणी:** सांप्रदायिक द्वेष पसरवण्यात, हिंसा भडकावण्यात किंवा भेदभावपूर्ण प्रथांमध्ये गुंतलेल्या व्यक्ती आणि गटांविरुद्ध कठोर कारवाई करणे.
- **सर्वसमावेशक आणि निःपक्षपाती शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे:** शाळेच्या अभ्यासक्रमात सामायिक सांस्कृतिक वारसा, बहुलवाद आणि घटनात्मक नीतिमत्ता यावर भर देण्यासाठी सुधारणा करणे, ज्यामुळे लहानपणापासूनच पूर्वाग्रह कमी होतील.
- **आंतरधर्मीय संवाद आणि समुदाय-स्तरीय शांतता उपक्रमांना प्रोत्साहन देणे:** विविध धार्मिक समुदाय एकत्र येऊन एकमेकांच्या दृष्टिकोनांना समजून घेतील आणि शांततेने मतभेद मिटवतील अशा मंचांना सुविधा पुरवणे.
- **माध्यमांची जबाबदार भूमिका आणि चुकीच्या माहितीचे नियमन:** माध्यमांची नैतिकता मजबूत करणे, निःपक्षपाती वृत्तांकनाला प्रोत्साहन देणे आणि सांप्रदायिक उद्रेक रोखण्यासाठी सोशल मीडियावर बनावट बातम्या आणि भडकाऊ सामग्रीचे नियमन करणे.
- **सांप्रदायिक एकत्रीकरण कमी करण्यासाठी राजकीय उत्तरदायित्व आणि सुधारणा:** सांप्रदायिक वक्तृत्व करणाऱ्या पक्षांना आणि नेत्यांना शिक्षा करणे आणि ओळख-आधारित प्रचाराला परावृत्त करण्यासाठी निवडणूक सुधारणा स्वीकारणे.
- **स्थानिक स्वराज्य संस्थांना (Local Governance Structures) सक्षम करणे:** तळागाळातील सांप्रदायिक सलोखा वाढवण्यासाठी पंचायती, शहरी स्थानिक संस्था आणि समुदाय नेत्यांना सहभागी करून घेणे.
- **नागरी समाज आणि स्वयंसेवी संस्थांना पाठिंबा देणे:** सांप्रदायिक हिंसाचाराच्या बळींसाठी जागरूकता मोहिमा, शांतता निर्माण करणारे कार्यक्रम आणि कायदेशीर मदत सेवा चालवण्यासाठी अशासकीय संस्थांना प्रोत्साहित करणे.
- **कायदा अंमलबजावणी आणि गुप्तचर नेटवर्क मजबूत करणे:** संभाव्य सांप्रदायिक तणाव आणि हिंसाचार शोधण्याची, प्रतिबंध करण्याची आणि त्यावर त्वरित प्रतिसाद देण्याची क्षमता सुधारणे.
- **आर्थिक आणि सामाजिक समानतेला प्रोत्साहन देणे:** वंचिततेची भावना कमी करण्यासाठी आणि समुदायांना फूट पाडणाऱ्या राजकारणाला बळी पडण्यापासून रोखण्यासाठी मूळ सामाजिक-आर्थिक असमानता दूर करणे.

प्रस्तावना

भारताची धार्मिक आणि सांस्कृतिक विविधतेची समृद्ध वीण सामाजिक सलोखा आणि राष्ट्रीय एकता टिकवण्यासाठी धर्मनिरपेक्षतेचे तत्त्व अत्यंत आवश्यक बनवते. संविधानात समाविष्ट केलेले आणि देशाच्या संस्कृतीत प्रतिबिंबित झालेले धर्मनिरपेक्षता हे बहुलवाद संरक्षित करण्यासाठी, सर्व धर्मांना समान आदर सुनिश्चित करण्यासाठी आणि राष्ट्राची लोकशाही रचना मजबूत करण्यासाठी एक मार्गदर्शक शक्ती म्हणून कार्य करते.

धर्मनिरपेक्षतेचा अर्थ आणि संकल्पना

- धर्मनिरपेक्षता** म्हणजे धर्म आणि राज्य (State) यांना वेगळे ठेवण्याचे आणि सर्व धर्मांना समान वागणूक देण्याचे तत्त्व. याचा उद्देश सरकारी कामकाजात धार्मिक हस्तक्षेप रोखणे आणि याउलट, व्यक्तीच्या सदसद्विवेकबुद्धीचे स्वातंत्र्य (freedom of conscience) आणि समान नागरिकत्व (equal citizenship) वाढवणे हा आहे.

पैलू (Aspect)	भारतीय धर्मनिरपेक्षता (Indian Secularism)	पाश्चात्य धर्मनिरपेक्षता (Western Secularism)
दृष्टिकोन (Approach)	सर्व धर्मांबद्दल समान आदर ("सर्व धर्म समभाव").	राज्य (State) आणि चर्चचे (Church) कठोर विलगीकरण (Strict separation).
राज्याची भूमिका (State's role)	सामाजिक सुधारणा आणि समानता सुनिश्चित करण्यासाठी राज्य धार्मिक बाबींमध्ये हस्तक्षेप करू शकते.	राज्य धार्मिक बाबींपासून पूर्णपणे अलिप्त राहते.
धार्मिक स्वातंत्र्य (Religious freedoms)	धार्मिक अल्पसंख्याकांना संरक्षण देण्यासाठी आणि आंतरधर्मीय सलोखा वाढवण्यासाठी सकारात्मक सहभाग.	धर्मापासून आणि राज्यावर धार्मिक प्रभावापासून व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यावर लक्ष केंद्रित करते.
सांस्कृतिक संदर्भ (Cultural context)	भारताच्या बहु-धार्मिक, बहुलवादी समाजावर आधारित; पूर्ण सहिष्णुता आणि सहअस्तित्वावर भर.	चर्चसोबतच्या ऐतिहासिक संघर्षातून उदयास आले; धर्माच्या पूर्ण खाजगीकरणाने (complete privatization) भर देते.
उदाहरणे (Examples)	हज यात्रेसाठी शासकीय अनुदान, धार्मिक संस्थांचे नियमन, मंदिर प्रवेश सुधारणा.	सार्वजनिक संस्थांमध्ये (उदा. फ्रान्समध्ये शाळांमध्ये हिजाबवर बंदी) धार्मिक चिन्हांवर बंदी.

ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

- धार्मिक सहिष्णुतेच्या प्राचीन परंपरा:** भारतीय समाजाला बहुलवाद आणि विविध श्रद्धांचा आदर करण्याची दीर्घ परंपरा आहे. सम्राट अशोकाच्या शिलालेखांनी कलिंग युद्धानंतर सर्व पंथांसाठी धार्मिक सहिष्णुता आणि आदराला प्रोत्साहन दिले.
- भक्ती आणि सूफी चळवळी:** मध्ययुगीन काळातील या सामाजिक-धार्मिक चळवळींनी प्रेम, करुणा आणि भक्तीवर भर दिला, ज्यामुळे

जातीचे आणि धार्मिकतेचे कठोर बंधन ओलांडले गेले. त्यांनी एक समन्वयी संस्कृतीला प्रोत्साहन दिले आणि आंतरधर्मीय समजूतदारपणा वाढवला.

- वसाहतवादी 'फोडा आणि राज्य करा' धोरण:** ब्रिटिश वसाहतवादी धोरणांनी उदयाला येत असलेल्या राष्ट्रवादी भावना कमकुवत करण्यासाठी हेतुपुरस्सर सांप्रदायिक विभागांना प्रोत्साहन दिले. स्वतंत्र मतदारसंघांची आणि सांप्रदायिक पुरस्कारांची ओळख करून दिल्याने राजकारणात धार्मिक अस्मिताना संस्थात्मक रूप दिले.
- फाळणी आणि सांप्रदायिक तणाव:** १९४७ मध्ये धार्मिक आधारावर भारताची झालेली हिंसक फाळणी राष्ट्रीय मानसिकतेवर खोलवर परिणाम करणारी ठरली आणि विविध समुदायांचे संरक्षण करण्यासाठी धर्मनिरपेक्ष राज्याची गरज अधोरेखित केली.
- स्वातंत्र्योत्तर संविधानात स्वीकार:** स्वातंत्र्यानंतर, भारताने समानतेची खात्री देण्यासाठी आणि सर्व धार्मिक समुदायांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी धर्मनिरपेक्षतेला एक मार्गदर्शक तत्त्व म्हणून जाणीवपूर्वक निवडले. 'धर्मनिरपेक्ष' (secular) हा शब्द १९७६ मध्ये ४२ व्या घटना दुरुस्तीद्वारे (42nd Constitutional Amendment) प्रस्तावनेमध्ये स्पष्टपणे समाविष्ट करून या वचनबद्धतेला पुन्हा दृढ केले.

घटनात्मक तरतुदी (Constitutional Provisions)

कलम/तरतूद (Article/Provision)	वर्णन (Description)
प्रस्तावना (Preamble)	भारताला एक "धर्मनिरपेक्ष" राज्य घोषित करते, नागरिकांमध्ये समानता आणि बंधुत्वावर जोर देते.
अनुच्छेद १४ (Article 14)	कायद्यापुढे समानता आणि कायद्यांचे समान संरक्षण याची हमी देते, धार्मिक भेदभावाला प्रतिबंध करते.
अनुच्छेद १५ (Article 15)	धर्म, वंश, जात, लिंग किंवा जन्मस्थान या कारणांवरून भेदभाव करण्यास प्रतिबंध करते.
अनुच्छेद २५ (Article 25)	सार्वजनिक सुव्यवस्था, नैतिकता आणि आरोग्याच्या अधीन राहून, सदसद्विवेकबुद्धीचे स्वातंत्र्य आणि धर्म मुक्तपणे स्वीकारण्याचा, आचरण्याचा व प्रचार करण्याचा अधिकार हमी देतो.
अनुच्छेद २६ (Article 26)	प्रत्येक धार्मिक पंथाला धार्मिक बाबतीत स्वतःचे व्यवहार व्यवस्थापित करण्याचा अधिकार देतो.
अनुच्छेद २७ (Article 27)	कोणत्याही विशिष्ट धर्माच्या प्रचारासाठी किंवा देखभालीसाठी करांची सक्तीची भरपाई करण्यास प्रतिबंध करतो.
अनुच्छेद २८ (Article 28)	राज्याच्या निधीतून चालवल्या जाणाऱ्या शैक्षणिक संस्थांमध्ये धार्मिक शिक्षणास प्रतिबंध करतो.
अनुच्छेद २९ आणि ३० (Articles 29 & 30)	अल्पसंख्याकांचे सांस्कृतिक आणि शैक्षणिक हक्क संरक्षित करतात, त्यांना त्यांची विशिष्ट ओळख जपण्याची आणि शैक्षणिक संस्था स्थापन करण्याची परवानगी देतात.

भारतातील धर्मनिरपेक्षतेचे महत्त्व

- विविधतेत एकता सुनिश्चित करते:** धर्मनिरपेक्षता भारताच्या विविध धार्मिक, भाषिक आणि सांस्कृतिक समुदायांमध्ये सलोखा राखण्यास

मदत करते, "विविधतेतील एकता" या कल्पनेचे संरक्षण करते.

- **अल्पसंख्याक हक्कांचे संरक्षण करते:** समान वागणूक आणि धार्मिक स्वातंत्र्याची हमी देऊन, धर्मनिरपेक्षता धार्मिक आणि सांस्कृतिक अल्पसंख्याकांचे हक्क आणि हितसंबंध सुरक्षित करते.
- **सामाजिक सलोखा आणि राष्ट्रीय एकात्मतेला प्रोत्साहन देते:** हे सांप्रदायिक तणाव रोखण्यासाठी, धार्मिक संघर्ष कमी करण्यासाठी आणि राष्ट्रीय एकता मजबूत करण्यासाठी एक मजबूत आधार म्हणून कार्य करते.
- **लोकशाही आणि मानवाधिकार जपते:** धर्मनिरपेक्षता समान नागरिकत्व, प्रतिष्ठा आणि भेदभावरहितता सुनिश्चित करते, स्वातंत्र्य, समानता आणि बंधुत्वाच्या मूलभूत लोकशाही मूल्यांशी सुसंगत राहते.
- **सामाजिक सुधारणांना समर्थन देते:** अस्पृश्यता नष्ट करणे किंवा लैंगिक समानतेला प्रोत्साहन देणे यासारख्या सामाजिक न्याय आणि सुधारणांना प्रोत्साहन देण्यासाठी आवश्यक असेल तेव्हा राज्याला धार्मिक प्रथांमध्ये हस्तक्षेप करण्याची परवानगी देते.
- **घटनात्मक नैतिकतेला बळकटी देते:** संकुचित धार्मिक निष्ठापेक्षा घटनात्मक मूल्यांवरील विश्वास वाढवते, ज्यामुळे नागरिकांमध्ये एक सामायिक नागरिक ओळख (civic identity) निर्माण होते.

धर्मनिरपेक्षतेसमोरील आव्हाने

- **सांप्रदायिकतेचा आणि धार्मिक ध्रुवीकरणाचा उदय:** सांप्रदायिक दंगली (उदा. दिल्ली दंगल २०२०, लहान शहरांमधील विविध स्थानिक संघर्ष) आणि तणावाच्या वारंवार घडणाऱ्या घटना दर्शवतात की धार्मिक अस्मितांचा वापर अनेकदा समुदायांना एकमेकांविरुद्ध एकत्र आणण्यासाठी केला जातो, ज्यामुळे सहअस्तित्वाला बाधा येते.
- **असहिष्णुता, द्वेषपूर्ण भाषण आणि जमावाकडून होणारा हिंसाचार:** गोंसंरक्षणाच्या नावाखाली होणारी जमावाकडून मारहाणीची प्रकरणे (mob lynching) आणि नैतिक पोलीसगिरी (moral policing) वाढती असहिष्णुता आणि परस्पर आदराची झीज दर्शवते. इंडियास्पॅडच्या अहवालानुसार, २०१० ते २०१७ दरम्यान गाईंशी संबंधित हिंसाचाराच्या १०० हून अधिक घटना नोंदल्या गेल्या.
- **घेट्टोकरण (Ghettoization) आणि सामाजिक विलगीकरण (Social Segregation):** धार्मिक आधारावर निवासी विलगीकरण सामाजिक संवाद मर्यादित करते आणि संशय वाढवते. उदाहरणार्थ, अहमदाबादमधील जुहापुरा आणि मुंबईतील काही भाग वेगळे धार्मिक वस्ती बनले आहेत.
- **सोशल मीडियाचा गैरवापर आणि चुकीची माहिती:** व्हायरल झालेल्या बनावट बातम्या (fake news) आणि भडकाऊ व्हिडिओमुळे (inflammatory videos) भारतातील अनेक भागांमध्ये स्थानिक सांप्रदायिक तणाव निर्माण झाला आहे. कडक नियमांच्या अभावामुळे अफवा पसरवणे आणि फूट वाढवणे सोपे होते.
- **कायदेशीर संरक्षणांची कमकुवत अंमलबजावणी:** IPC कलम १५३A (गटांमध्ये शत्रुत्व वाढवणे) आणि २९५A (धार्मिक भावना

दुखावणे) यासारख्या कायद्यांची अनेकदा खराब अंमलबजावणी केली जाते, ज्यामुळे द्वेषपूर्ण भाषण आणि चिथावणी अनियंत्रित राहते.

- **प्रशासन आणि न्याय वितरणामध्ये पक्षपातीपणाची भावना:** सांप्रदायिक हिंसाचाराच्या प्रकरणांमध्ये तपास आणि न्याय मिळण्यास होणारा विलंब पक्षपातीपणाची धारणा निर्माण करतो आणि धर्मनिरपेक्ष शासनावरील विश्वास कमी करतो.
- **धार्मिक कट्टरता (Religious Radicalization) आणि अतिरेकी विचारसरणी:** मूलतत्त्ववादी गटांचा वाढता प्रभाव, श्रद्धेचे कठोर अर्थ आणि आक्रमक धर्मातराचे प्रयत्न बहुलवादी परंपरांना धोका देतात आणि विशिष्टवादी विचारसरणीला प्रोत्साहन देतात.
- **सामाजिक-आर्थिक असमानता:** विशिष्ट धार्मिक गटांचे आर्थिक सीमांतीकरण (उदा. सच्चर समितीच्या अहवालात मुस्लिमांसाठी अधोरेखित केल्यानुसार) अलिप्ततेची भावना निर्माण करते आणि सांप्रदायिक कथांना खतपाणी घालते.

पुढील वाटचाल (Way Forward)

- शालेय स्तरापासून व्यापक नागरिक आणि घटनात्मक शिक्षणाद्वारे घटनात्मक मूल्यांना बळकटी देणे.
- सर्व धर्मांचा आदर आणि सामायिक वारसा वाढवण्यासाठी सर्वसमावेशक आणि निःपक्षपाती अभ्यासक्रमांना प्रोत्साहन देणे.
- द्वेषपूर्ण भाषण (hate speech), चिथावणी आणि सांप्रदायिक हिंसाचाराविरोधी कायद्यांची कठोरपणे अंमलबजावणी करून गुन्हेगारांना परावृत्त करणे.
- परस्पर विश्वास आणि सामंजस्य निर्माण करण्यासाठी आंतरधर्मीय संवाद आणि समुदाय-आधारित शांतता उपक्रमांना प्रोत्साहन देणे.
- चुकीची माहिती आणि भडकाऊ सामग्री रोखण्यासाठी सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मच्या नियमांना मजबूत करणे.
- अलिप्तता कमी करण्यासाठी उपेक्षित धार्मिक समुदायांना आर्थिक आणि सामाजिक समावेशनाला प्रोत्साहन देणे.
- विविध गटांमध्ये संवाद वाढवण्यासाठी सामायिक सार्वजनिक जागा आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण कार्यक्रमांना प्रोत्साहन देणे.
- स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि नागरी समाज संघटनांना पहिले प्रतिसादक आणि शांतता निर्माण करणारे म्हणून कार्य करण्यास सक्षम करणे.
- विभाजक कथांना (divisive narratives) विरोध करण्यासाठी आणि सलोख्याच्या कथांना ठळक करण्यासाठी नैतिक आणि जबाबदार पत्रकारितेला प्रोत्साहन देणे.
- स्थानिक तणाव वाढण्यापासून रोखण्यासाठी लवकर इशारा प्रणाली आणि जलद प्रतिसाद यंत्रणा (rapid response mechanisms) विकसित करणे.

प्रादेशिकता (Regionalism)

प्रस्तावना

प्रादेशिकता हे भारतात एक महत्त्वाचे सामाजिक-राजकीय वैशिष्ट्य म्हणून उदयास आले आहे, जे लोकांची त्यांच्या स्थानिक ओळख, भाषा, संस्कृती आणि आर्थिक हितसंबंधांबद्दलची तीव्र निष्ठा दर्शवते. जरी ते सांस्कृतिक संवर्धनाला आणि स्थानिक विकासाला प्रोत्साहन देऊ शकते, तरी अनियंत्रित प्रादेशिकता अनेकदा राष्ट्रीय एकतेला आव्हान देते आणि सहकारी संघराज्याच्या भावनेला धोका देते. त्यामुळे, राष्ट्रीय अखंडता टिकवून प्रादेशिक आकांक्षा पूर्ण करणे भारताच्या लोकशाही आणि बहुलवादी (pluralistic) संरचनेसाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे.

प्रादेशिकतेचा अर्थ आणि संकल्पना

- प्रादेशिकता म्हणजे लोकांची त्यांच्या स्वतःच्या प्रदेशाबद्दलची तीव्र निष्ठा (loyalty) किंवा आसक्ती, ज्यात अनेकदा राष्ट्रीय उद्दिष्टांपेक्षा प्रादेशिक हितसंबंधांना प्राधान्य दिले जाते. जेव्हा लोक संपूर्ण राष्ट्राऐवजी प्रामुख्याने त्यांच्या भाषिक, सांस्कृतिक, आर्थिक किंवा भौगोलिक प्रदेशाशी स्वतःची ओळख जोडतात तेव्हा ती उदयास येते.
- प्रादेशिकता सकारात्मक आणि नकारात्मक अशा दोन्ही स्वरूपात व्यक्त होऊ शकते:
  - सकारात्मक प्रादेशिकता सांस्कृतिक संवर्धन, प्रादेशिक अभिमान आणि घटनात्मक चौकटीत स्थानिक विकासाच्या मागणीवर भर देते. यामुळे स्थानिक शासनाला बळकटी मिळू शकते आणि राष्ट्रीय विविधता समृद्ध होऊ शकते.
  - नकारात्मक प्रादेशिकता विशेषत्वाची भावना, इतर प्रदेशांशी किंवा केंद्र सरकारशी संघर्ष यांना प्रोत्साहन देते आणि फुटीरतावाद किंवा हिंसाचारास कारणीभूत ठरू शकते, ज्यामुळे राष्ट्रीय एकात्मतेला धोका निर्माण होतो.
- भारतात, प्रादेशिकता स्वतंत्र राज्याच्या मागणीसाठीच्या चळवळी, अधिक स्वायत्ततेची (autonomy) मागणी किंवा स्थलांतराला आणि संसाधन वाटपाला विरोध यातून प्रकट होते, जे वैविध्यपूर्ण आणि गुंतागुंतीच्या सामाजिक-राजकीय परिस्थितीचे प्रतिबिंब आहे.

प्रादेशिकतेचे प्रकार Types of Regionalism

प्रकार	वर्णन	उदाहरणे
स्वतंत्र राज्याच्या निर्मितीची मागणी	चांगल्या प्रशासनासाठी, सांस्कृतिक ओळखीसाठी किंवा प्रादेशिक विकासासाठी नवीन राज्य निर्मितीची मागणी करणाऱ्या चळवळी.	तेलंगणा (२०१४), पश्चिम बंगालमधील गोरखालँड चळवळ.
प्रादेशिक स्वायत्ततेची मागणी	अस्तित्वात असलेल्या राज्यात अधिक प्रशासकीय किंवा राजकीय स्वायत्ततेची मागणी करणाऱ्या चळवळी.	आसाममध्ये बोडोलँडची मागणी, ईशान्य भारतातील सहाव्या अनुसूचीतील (Sixth Schedule) स्वायत्त परिषदांची मागणी.

आंतर-राज्यीय विवाद	संसाधने, सीमा किंवा प्रशासकीय बाबींवरून राज्यांमध्ये होणारे संघर्ष.	कर्नाटक आणि तामिळनाडू यांच्यातील कावेरी पाणी वाद; महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमावाद.
भूमिपुत्र चळवळी (Sons-of-the-soil movements)	नोकऱ्या आणि संसाधनांमध्ये स्थानिक रहिवाशांना प्राधान्य देण्याची वकिली करणाऱ्या चळवळी, अनेकदा स्थलांतराला विरोध करतात.	महाराष्ट्रातील मराठी माणसाची चळवळ, बाहेरच्याविरुद्ध आसाममधील आंदोलन.
भाषा दृढीकरण चळवळी (Language assertion movements)	प्रादेशिक भाषांचे संरक्षण आणि संवर्धनावर जोर देणाऱ्या आणि भाषिक हक्कांची मागणी करणाऱ्या चळवळी.	तामिळनाडूमध्ये हिंदी विरोधी आंदोलन, विविध भाषांना अभिजात भाषेचा (classical language) दर्जा देण्याची मागणी.

प्रादेशिकतेची कारणे

- असमान आर्थिक विकास आणि प्रादेशिक विषमता: आर्थिक वाढ, पायाभूत सुविधा आणि औद्योगिकीकरणामधील प्रादेशिक असंतुलनामुळे उपेक्षा आणि वंचितेची भावना निर्माण होते. उदाहरणार्थ, विदर्भ (महाराष्ट्र) आणि बुंदेलखंड (उत्तर प्रदेश आणि मध्य प्रदेश) यांसारख्या प्रदेशांमधील मागासलेपणा स्वतंत्र राज्याच्या किंवा विशेष लक्ष देण्याच्या मागणीला खतपाणी घालतो.
- स्थानिक भाषा आणि संस्कृतीची उपेक्षा: प्रादेशिक भाषा आणि सांस्कृतिक ओळखींना कमी लेखणारी धोरणे असंतोष निर्माण करतात. उदाहरणार्थ, हिंदी भाषिक राज्यांच्या सांस्कृतिक वर्चस्वाच्या भीतीमुळे तामिळनाडूमध्ये हिंदीविरोधी आंदोलने उदयास आली.
- राजकीय एकत्रीकरण आणि ओळख राजकारण: प्रादेशिक नेते आणि पक्ष अनेकदा स्थानिक ओळख आणि केंद्र किंवा इतर राज्यांविरुद्धच्या तक्रारींवर जोर देऊन समर्थन मिळवतात. महाराष्ट्रातील शिवसेनेसारख्या पक्षांचा उदय प्रादेशिक ओळख राजकारणामुळे झाला आहे.
- स्थलांतर आणि संसाधन स्पर्धा: विशिष्ट राज्ये किंवा शहरांमध्ये स्थलांतरितांच्या वाढत्या संख्येमुळे नोकऱ्या, घरे आणि संसाधनांवर स्पर्धा निर्माण होऊ शकते, ज्यामुळे तणाव वाढतो. महाराष्ट्र आणि आसाममधील 'भूमिपुत्र' (sons-of-the-soil) चळवळी याची उदाहरणे आहेत.
- ऐतिहासिक आणि भौगोलिक घटक: संस्थानांचा वारसा (उदा. हैदराबाद) यांसारख्या विशिष्ट ऐतिहासिक वाटचाली आणि भौगोलिक अलगीकरण (उदा. ईशान्येकडील राज्ये) प्रादेशिक जाणीव आणि स्वायत्ततेच्या आकांक्षांना बळकटी देतात.
- प्रशासकीय उपेक्षा आणि प्रशासनाचे अपयश: प्रशासनातील दीर्घकाळ चाललेली उपेक्षा, अपुरा सेवा पुरवठा आणि निर्णय प्रक्रियेतील कमी प्रतिनिधित्व यामुळे परकेपणाची भावना वाढते आणि प्रादेशिकवादी भावनांना खतपाणी मिळते.

प्रादेशिकतेचे परिणाम

- **स्थानिक ओळख आणि सांस्कृतिक संवर्धन मजबूत करते (सकारात्मक पैलू):** प्रादेशिकता स्थानिक भाषा, कला, संस्कृती आणि परंपरांबद्दल अभिमान वाढवू शकते, ज्यामुळे भारताचा वैविध्यपूर्ण वारसा जपण्यास मदत होते. उदाहरणार्थ, तेलुगू आणि तामिळ सारख्या भाषांना प्रोत्साहन देण्याच्या चळवळींनी प्रादेशिक साहित्य आणि कलांना बळकटी दिली आहे.
- **राष्ट्रीय एकात्मता आणि एकतेला धोका (नकारात्मक पैलू):** जेव्हा प्रादेशिकता टोकाला जाते, तेव्हा ती राष्ट्रीय एकात्मता कमी करू शकते आणि फुटीरतावादी प्रवृत्तींना प्रोत्साहन देऊ शकते. पंजाबमधील 'खलिस्तान'ची मागणी आणि गोरखालँडची वारंवार होणारी मागणी हे या धोक्याचे उदाहरण आहे.
- **फुटीरतावादी चळवळी आणि हिंसाचाराचा उदय:** प्रादेशिकतेची अतिरंजित रूपे हिंसक चळवळी किंवा बंडखोरीमध्ये वाढू शकतात, ज्यामुळे अस्थिरता निर्माण होते. उदाहरणार्थ, ईशान्य भारतातील काही भागांमध्ये सशस्त्र बंडखोरी तीव्र प्रादेशिक आणि वांशिक ओळखींमुळे प्रेरित झाली आहे.
- **समान विकासात अडथळा आणि सामाजिक तणाव निर्माण करते:** वारंवार होणारी आंदोलने आणि प्रादेशिक मागण्या लक्ष आणि संसाधने विचलित करतात, आर्थिक क्रियाकलाप विस्कळीत करतात आणि राज्यांमध्ये तणाव निर्माण करतात, ज्यामुळे एकूण राष्ट्रीय विकासावर परिणाम होतो.
- **आंतर-राज्यीय विवादांना प्रोत्साहन देते:** प्रादेशिकता पाणी आणि प्रदेश यांसारख्या संसाधनांवरून होणारे विवाद वाढवू शकते. कर्नाटक आणि तामिळनाडू यांच्यातील कावेरी पाणी वाद आणि कृष्णा नदी पाणी वाद ही प्रमुख उदाहरणे आहेत.
- **घेट्टोकरण (Ghettoization) आणि बहिष्कृत पद्धतींना (Exclusionary Practices) प्रोत्साहन देते:** महाराष्ट्रातील 'भूमिपुत्र' सारख्या चळवळींमुळे स्थलांतरितांविरुद्ध भेदभाव वाढला आहे, ज्यामुळे सामाजिक फूट निर्माण झाली आहे आणि आर्थिक गतिशीलतेवर मर्यादा आल्या आहेत.

प्रादेशिकतेवर उपाययोजना

- **संतुलित प्रादेशिक विकास आणि सर्वसमावेशक आर्थिक धोरणे:** संसाधनांचे न्याय्य वाटप, मागासलेल्या प्रदेशांमध्ये लक्षित गुंतवणूक (उदा. ईशान्येकडील राज्यांसाठी विशेष आर्थिक पॅकेजेस), आणि पायाभूत सुविधा व रोजगाराच्या संधींमध्ये सुधारणा करून विषमता कमी करणे.
- **सहकारी संघराज्याला (Cooperative Federalism) बळकटी देणे:** आंतर-राज्य परिषद आणि धोरणात्मक बाबींवर नियमित सल्लामसलत यांसारख्या यंत्रणांद्वारे केंद्र आणि राज्यांमध्ये अधिक सहकार्य आणि विश्वास वाढवणे.
- **आंतर-राज्यीय सांस्कृतिक देवाणघेवाणीला (Inter-state Cultural Exchanges) प्रोत्साहन:** विविध प्रदेशांमध्ये परस्पर

सामंजस्य आणि आदर वाढवण्यासाठी सांस्कृतिक देवाणघेवाण कार्यक्रम, शैक्षणिक दौरे आणि उत्सव आयोजित करणे.

- **घटनात्मक संरक्षणांची प्रभावी अंमलबजावणी:** अनुच्छेद ३७१ (विशिष्ट राज्यांसाठी विशेष तरतुदी) यांसारख्या तरतुदींचे योग्य कार्य सुनिश्चित करणे आणि घटनात्मक चौकटीत प्रादेशिक आकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी सांस्कृतिक आणि भाषिक हक्कांचे संरक्षण करणे.
- **प्रशासनात प्रादेशिक प्रतिनिधित्वाला बळकटी देणे:** केंद्रीय निर्णय घेणाऱ्या संस्थांमध्ये वेगवेगळ्या प्रदेशांना योग्य प्रतिनिधित्व देणे आणि नियोजन व विकास प्रक्रियेत स्थानिक सहभाग सुनिश्चित करणे.
- **स्थानिक शासनाला सक्षम करणे आणि विकेंद्रीकरण:** स्थानिक गरजा प्रभावीपणे पूर्ण करण्यासाठी पंचायती राज संस्था आणि शहरी स्थानिक संस्थांना बळकटी देणे आणि प्रशासनात लोकांना अधिक वाटा देणे.
- **स्थलांतराशी संबंधित तणाव दूर करणे:** स्थलांतराचा दबाव कमी करण्यासाठी आणि स्थानिक नागरिक व स्थलांतरित यांच्यात सलोखा निर्माण करण्यासाठी कौशल्य विकास आणि रोजगार निर्मितीसाठी धोरणे राबवणे.

मूल्यवर्धन Value Addition

मुख्य शब्द (Keywords):

- सामाजिक सक्षमीकरण (Social empowerment)
- सर्वसमावेशक वाढ (Inclusive growth)
- वंचित/उपेक्षित समुदाय (Marginalized communities)
- घटनात्मक मूल्ये (Constitutional values)
- जातीय भेदभाव (Caste discrimination)
- लैंगिक समानता (Gender equality)
- आर्थिक असमानता (Economic disparities)
- सहकारी संघराज्य (Cooperative federalism)
- सांप्रदायिकता (Communalism)
- धर्मनिरपेक्षता (Secularism)
- धार्मिक सहिष्णुता (Religious tolerance)
- सांप्रदायिक हिंसाचार (Communal violence)
- राष्ट्रीय एकात्मता (National integration)
- प्रादेशिकता (Regionalism)
- सांस्कृतिक ओळख (Cultural identity)
- भाषिक दृढीकरण (Linguistic assertion)
- मतपेटीचे राजकारण (Vote bank politics)
- आंतरधर्मीय संवाद (Interfaith dialogue)
- सामाजिक न्याय (Social justice)
- विविधतेतील एकता (Unity in diversity)

UPSC मुख्य परीक्षा सराव प्रश्न

१. भारतातील असमानता आणि सीमांतीकरण दूर करण्यासाठी सामाजिक सक्षमीकरण उपक्रम कसे मदत करू शकतात?

२. समाजातील वंचित घटकांना सक्षम करण्यामध्ये शिक्षण आणि कौशल्य विकासाची भूमिका विश्लेषण करा.

३. सांप्रदायिकता भारताच्या सामाजिक सलोख्याला आणि राष्ट्रीय एकात्मतेला कसा धोका निर्माण करते, यावर चर्चा करा.

४. प्रादेशिकता भारतातील राजकीय चर्चा आणि सार्वजनिक धोरणाच्या निष्पत्तीला कसे आकार देते?

५. प्रादेशिक सांस्कृतिक ओळखीचे राष्ट्रीय एकात्मतेवर होणारे सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम चर्चा करा.

६. भारतातील धर्मनिरपेक्षतेसमोरील आव्हानांचे मूल्यांकन करा आणि ती जपण्यासाठी व्यावहारिक उपाय सुचवा.

७. नागरी समाज आणि कायदेशीर यंत्रणा भारतात धर्मनिरपेक्ष मूल्यांना कोणत्या प्रकारे बळकटी देऊ शकतात?

- D — 'फोडा आणि राज्य करा' या वसाहतवादी धोरणे (Divide-and-rule colonial policies)
- P — मतांसाठी राजकीय एकत्रीकरण (Political mobilization for votes)
- O — संधीसाधू नेतृत्व आणि द्वेषपूर्ण प्रचार (Opportunistic leadership and hate propaganda)
- L — आंतरधर्मीय संवाद आणि नागरिक शिक्षणाचा अभाव (Lack of interfaith dialogue and civic education)
- I — संस्थात्मक अपयश (पक्षपाती पोलीसिंग, विलंबित न्याय) (Institutional failures (biased policing, delayed justice))
- T — लक्षित हिंसाचार आणि भीती निर्माण करणे (Targeted violence and fear creation)
- I — समाजात अज्ञान आणि रूढीवादी विचार (Ignorance and stereotypes in society)
- C — माध्यमांमध्ये सांप्रदायिक कथा (Communal narratives in media)
- S — वस्ती आणि शाळांमध्ये सामाजिक विलगीकरण (Social segregation in neighbourhoods and schools)

संक्षिप्त रूपे Acronyms

१. सामाजिक सक्षमीकरणाचे घटक (Components of Social Empowerment)

"HERES"

- H — आरोग्य आणि पोषण सुरक्षा (Health and nutrition security)
- E — शैक्षणिक उपलब्धता आणि समानता (Educational access and equity)
- R — हक्कांबद्दल जागरूकता आणि कायदेशीर सक्षमीकरण (Rights awareness and legal empowerment)
- E — आर्थिक संधी (उपजीविका, उद्योजकता, भूमी हक्क) (Economic opportunities (livelihoods, entrepreneurship, land rights))
- S — सामाजिक समावेश आणि प्रतिष्ठा (भेदभाव समाप्त करणे, प्रतिनिधित्व) (Social inclusion and dignity (ending discrimination, representation))

२. सांप्रदायिकतेची कारणे (Causes of Communalism)

"HERD POLITICS"

- H — ऐतिहासिक तक्रारी आणि फाळणीचा वारसा (Historical grievances and partition legacy)
- E — समुदायांमध्ये आर्थिक स्पर्धा (Economic competition among communities)
- R — धार्मिक कट्टरतावाद आणि मूलगामीकरण (Religious fundamentalism and radicalization)

३. प्रादेशिकतेचे परिणाम (Impacts of Regionalism)

"FRACTURES"

- F — संघराज्यीय तणाव आणि केंद्र-राज्य संघर्ष (Federal tensions and center-state conflicts)
- R — प्रादेशिक पक्षांचा उदय आणि स्थानिक ओळख राजकारण (Rise of regional parties and local identity politics)
- A — परकेपणा आणि फुटीरतावादी मागण्या (उदा. गोरखालँड, बोडोलँड) (Alienation and separatist demands (e.g., Gorkhaland, Bodoland))
- C — राष्ट्रीय एकता आणि एकात्मतेला आव्हाने (Challenges to national unity and integration)
- T — संसाधन वाटप आणि रोजगारावरून तणाव (Tensions over resource sharing and employment)
- U — केवळ स्थानिक समस्यांवर लक्ष केंद्रित केल्याने असमान विकास (Uneven development focus shifting to local issues only)
- R — प्रादेशिक भाषा आणि सांस्कृतिक राष्ट्रवाद (Regional language and cultural chauvinism)
- E — आर्थिक विखंडन (व्यापार, स्थलांतर यांना अडथळे) (Economic fragmentation (barriers to trade, migration))
- S — सामाजिक अशांतता आणि आंदोलने (Social unrest and protests)

४. धर्मनिरपेक्षतेसमोरील आव्हाने (Challenges to Secularism)

"BIGOT IDEAS"

- B — पक्षपाती राजकीय वक्तृत्व आणि बहुसंख्याकवाद (Biased political rhetoric and majoritarianism)
- I — संस्थात्मक कमजोरी आणि निवडक कायद्याची अंमलबजावणी (Institutional weakness and selective law enforcement)
- G — मूलतत्त्ववादाची वाढ (Growth of fundamentalism)
- O — धार्मिक गटांशी संधीसाधू युती (Opportunistic alliances with religious groups)
- T — ध्रुवीकरणासाठी अल्पसंख्याकांना लक्ष्य करणे (Targeting minorities for polarization)
- I — निवडणुकांमध्ये ओळख-आधारित एकत्रीकरण (Identity-based mobilization in elections)
- D — नागरिक शिक्षण आणि धर्मनिरपेक्ष मूल्यांची घट (Decline of civic education and secular values)
- E — समाजात घटनात्मक नैतिकतेची झीज (Erosion of constitutional morality in society)
- A — आक्रमक धार्मिक धर्मांतर किंवा पुनर्धर्मांतर (Aggressive religious conversions or reconversions)
- S — चुकीच्या माहितीचा आणि सांप्रदायिक प्रचाराचा प्रसार (Spread of misinformation and communal propaganda)

- लालफितीचा कारभार / दिरंगाई

सामान्य विषयांवर तयार टेम्पलेट्स:-

प्रादेशिकतेची सामान्य कारणे

शीर्षक	उपशीर्षके	स्पष्टीकरण
राजकीय	<ul style="list-style-type: none"> • एकाकीपणा / विलगता • राज्यस्तरीय पक्षांचे राजकारण • प्रतिनिधीत्वाचा अभाव • प्रादेशिक राजकीय पक्ष	
आर्थिक	<ul style="list-style-type: none"> • दारिद्र्य / गरिबी • विकासातील असमतोल • संसाधनांचे/ नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे संरक्षण • बेरोजगारी	
सामाजिक	<ul style="list-style-type: none"> • वांशिकत्व / वांशिकता • सामाजिक आधार / पाठिंबा • शिक्षण • मागासलेपण / मागासलेपणा	
प्रशासन / सुशासन	<ul style="list-style-type: none"> • भ्रष्टाचार • अक्षमता	

PRAYAAS

PRAYAAS EDUCATION™

CTS NO 1262/B Plot No. 594B,
Office 301A, 301 2nd floor Starling Plaza,
J M Road, Pune, +91 7378743031